

Ірина Мякінченко, Сергій Стельникович

Міжконфесійні відносини
та державотворення в Україні
(1990-ті – 2010-ті роки)

Житомир
Видавничий дім «Бук-Друк»
2024

УДК 94(477):2-64:322

М 99

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
протокол № 15 від 30 серпня 2024 р.*

Рецензенти:

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України

П. М. Бондарчук;

доктор історичних наук, завідувач кафедри історії
Сумського державного університету

С. І. Дегтярьов;

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук
Поліського національного університету

Г. Л. Махорін.

Мякінченко І. О., Стельникович С. В.

М 99 Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні
(1990-ті – 2010-ті роки). Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк»,
2024. 296 с.

*В оформленні 1-ої сторінки обкладинки використано ілюстративні матеріали
офіційного сайту Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій
(<https://vrciro.org.ua/ua>)*

ISBN 978-617-560-083-2

У монографії на основі широкої джерельної бази досліджують-
ся міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси
в Україні у 1990-х – 2010-х роках. Автори усебічно аналізують ін-
ституціоналізацію української релігійної мережі; державно-конфесійні
відносини; вплив міжконфесійних відносин на законотворчий про-
цес, реформаторські ініціативи та благодійницьку діяльність цер-
ковно-релігійних організацій; міжнародну активність церков і релі-
гійних організацій України.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться істо-
рією України.

УДК 94(477):2-64:322

© І. О. Мякінченко, С. В. Стельникович, текст, 2024.
ISBN 978-617-560-083-2 © ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк»», видання, 2024.

Передмова

Із проголошенням державної незалежності України розпочалося започатковане ще наприкінці 1980-х років відродження та подальше формування релігійної мережі. Тенденцією церковно-релігійного життя кінця XX – початку XXI ст., окрім іншого, є розвиток міжконфесійних відносин, інституційною формою яких стали міжконфесійні об'єднання. В умовах демократизації та утвердження громадянського суспільства церковно-релігійні організації перетворилися на важливу соціальну інституцію, які, зокрема, через міжконфесійний діалог, беруть участь у державотворчих процесах, виступають важливим духовно-культурним чинником сучасних цивілізаційних трансформацій. При цьому, міжконфесійні відносини деякою мірою впливають на внутрішні процеси в державі, відображаються на її міжнародній діяльності. Важливі зміни у міжконфесійних відносинах відбулися на початку 2019 р. з отриманням Православною церквою України томосу про автокефалію.

Відтак, актуальним є дослідження міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в період незалежності України, у 1990-х – 2010-х роках. Адже, з одного боку, це дозволить осмислити роль та значення церковно-релігійних організацій у державотворчих процесах, а з іншого, – є важливим для практичного укріплення конструктивного міжконфесійного діалогу та налагодження ефективної моделі державно-конфесійних стосунків в новітній період української історії.

Термін «міжконфесійні відносини» у контексті пропонованого монографічного дослідження трактується як відносини між різними релігійними конфесіями, церковно-релігійними організаціями, які, з одного боку, впливають на загальні процеси в релігійному середовищі, а з іншого, – на державотворчі процеси в Україні. Термін «державотворення» тотожний поняттю «державотворчі процеси» («державотворчий процес»). Для його визначення пропонуємо звернутися до «Юридичної енциклопедії» за редакцією Ю. Шемшученка (та інших): «Державотворення – істор[ичний] процес будівництва держави, створення і розвитку її правових, політ[ичних], екон[омічних], ідеол[огічних], військ[ових], фін[ансових] та ін. інститутів і забезпечення їх функціонування»¹. Нинішній державотворчий процес в Україні має тривалі традиції, які сягають часів Київської Русі, Гетьманщини, національних державно-політичних утворень часів Української революції 1917–1921 рр. тощо. Державотворення в Україні відбулося 1991 р. після проголошення державної незалежності². Отож, у нашому розумінні церковно-релігійний чинник, у тому числі міжконфесійні відносини, вплинув на державотворення в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки.

1. Юридична енциклопедія. Т. 2. Д–Й / Голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. С. 164.

2. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред., керівник авт. кол. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 287.

Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія досліджуваної проблематики поділяється на сучасну українську, українську діаспорну та зарубіжну.

Особливістю сучасної української історіографії історії міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні новітньої доби є передусім наявність робіт філософського, релігієзнавчого, соціологічного, політологічного спрямувань, меншою мірою, – власне, тематичних історичних розвідок. Відтак, у цих дослідженнях, зважаючи на особливості предмета наукового пошуку, широко врахований міждисциплінарний підхід.

У рамках окресленої проблематики сучасну українську історіографію можна поділити на тематичні підгрупи: узагальнюючі дослідження, у яких церковно-релігійне життя характеризується загалом, вивчаються його окремі прояви та загальні тенденції; роботи, присвячені міжконфесійним стосункам; державно-конфесійним відносинам; впливу церковно-релігійного життя на процеси державотворення; розвідки, присвячені іншим проблемам (у тому числі регіональні дослідження).

Тематичні узагальнюючі дослідження почали з'являтися з перших років незалежності. Зокрема, серед перших таких робіт – матеріали співавторства оглядачів науково-популярного релігієзнавчого журналу «Людина і світ» В. Бондаренка та В. Єленського, присвячені поточним питанням розвитку церков-

но-релігійного життя в Україні¹. Указані автори звертають увагу на відродження й розвиток релігійної мережі України, простежують її динаміку, піднімають питання державно-конфесійних та міжконфесійних відносин, деякою мірою звертають увагу і на міжконфесійні конфлікти. В одній зі своїх статей, у якій проаналізовано церковно-релігійні процеси на початку незалежності, В. Бондаренко та В. Єленський зазначають: «<...> Церква починає жити за власними, іманентно притаманними їй законами. Починає, бо скористатись іншим граматичним часом було б, мабуть, зарано: тяжкий спадок, що його дістала країна, поділяє й Церква, і може саме для неї спадок цей найменш органічний. Водночас вона відкриває незнані досі взаємини із суспільством»². Увагу привертає і узагальнююче дослідження В. Бондаренка «Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку», опубліковане 2003 р. в журналі «Людина і світ». На цей час В. Бондаренко, будучи головою Державного комітету України у справах релігій, характеризує як проблеми, так і досягнення у сфері церковно-релігійного життя³.

Окрім матеріалів, написаних у співавторстві, значну кількість індивідуальних наукових розвідок опублікував і В. Єленський. Передусім, важливе значення має комплекс його релігієзнавчих робіт, присвячених вивченню релігійно-суспільних змін у процесі посткомуністичних трансформацій в країнах Центрально-Східної Європи та, зокрема, в Україні. У своїх дослідженнях В. Єленський простежує відродження релігійного життя й становлення релігійної мережі; звертає увагу на міжконфесійні кон-

1. Бондаренко В., Єленський В. Коли вітер гуляє надворі... *Людина і світ*. 1994. № 2. С. 2–5; Бондаренко В., Єленський В. Спасіння душ – найвищий закон. Релігійні організації України: огляд подій 1994 року. *Людина і світ*. 1995. № 1–2. С. 2–8; Бондаренко В., Єленський В. Церква й українське суспільство: на новому етапі. *Людина і світ*. 1992. № 3. С. 19–23; Бондаренко В., Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху. *Людина і світ*. 1993. № 1. С. 6–10; Бондаренко В., Єленський В. Якщо вітер гуляє надворі... Огляд подій 1993 року. *Людина і світ*. 1994. № 1. С. 2–8.

2. Бондаренко В., Єленський В. Церква й українське суспільство: на новому етапі. С. 23.

3. Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. *Людина і світ*. 2003. № 12. С. 36–39.

флікти в українському релігійному середовищі; приходять до висновків, що релігія під час посткомуністичних трансформацій, у тому числі в українських суспільно-політичних реаліях, виступає значним чинником легітимізації національного будівництва й політичного процесу, впливає на соціокультурний простір⁴.

Серед узагальнюючих видань – фундаментальне 10-томне дослідження «Історія релігії в Україні» за реакцією релігієзнавця А. Колодного. Важливе значення для осмислення окремих аспектів, пов'язаних із церковно-релігійними процесами в період незалежності України, є 6-й («Пізній протестантизм в Україні»)⁵, 7-й («Релігійні меншини України»)⁶, 8-й («Нові релігії України»)⁷ та 10-й («Релігія і Церква років незалежності України»)⁸ томи видання. Зокрема, в останньому, 10-му томі, розглядається панорама релігійного життя в роки незалежності України, від початку 1990-х до початку 2000-х років. Автори книги, серед яких В. Бондаренко, В. Єленський, М. Закович, А. Колодний, П. Косуха, В. Кремень, Л. Филипівич, П. Яроцький, С. Здіорук, А. Юраш, О. Литвиненко, аналізують особливості релігійного відродження, релігійний чинник у контексті суспільного й духовного розвитку держави, міжконфесійних відносин тощо.

4. Єленський В. Діалог між християнами: труднощі й перспективи. *Знаки часу. До проблеми порозуміння між церквами*. Київ: Сфера, 1999. С. 462–479; Єленський В. Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 434 с.; Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 420 с.; Єленський В. Проблеми дослідження детермінації та еволюції міжцерковних конфліктів (на прикладі православно-греко-католицького конфлікту в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.). *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 102–113.

5. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 6. Пізній протестантизм в Україні / За ред. А. Колодного. Київ, Дрогобич: Вид. Сурма G, 2008. 632 с.

6. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 7. Релігійні меншини України / За ред. А. Колодного. Київ: Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.

7. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 8. Нові релігії України / За ред. А. Колодного. Київ, 2010. 828 с.

8. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.

Зазначимо, що, окрім вищевказаної роботи А. Колодного, важливою видається його монографія «Україна в її релігійних виявах». До узагальнюючого видання увійшли як видані раніше, так і спеціально підготовлені релігієзнавчі розвідки⁹. Подаючи широку панораму релігійних процесів в Україні переважно новітньої доби, учений важливу увагу звертає і на церковно-релігійні процеси в період незалежності.

Досить значна увага в українській історіографії надається міжконфесійним відносинам, передусім конфліктам між різними релігійними конфесіями. Предметно проблема міжконфесійних конфліктів в Україні була піднята в дослідженні М. Новиченка. Начальник управління у справах релігійних організацій Міністерства у справах національностей, міграції та культур разом з визначенням причин та наслідків міжконфесійних конфліктів окреслює основні лінії міжконфесійного протистояння в Україні: православно-католицька, міжправославна, внутрішні протиріччя в середовищі інших конфесій та протистояння між традиційними й новими релігійними організаціями¹⁰. Вивчення означених ліній протистояння між релігійними конфесіями у подальшому відбувалося й іншими українськими дослідниками. При цьому, В. Балух та Г. Попов звертають увагу і на православно-мусульманське протистояння¹¹. Останні також наголошують, що особливо напружені відносини в сучасний період склалися між православними конфесіями, які становлять найбільший відсоток релігійної мережі України. У ряді досліджень А. Арістової, яка розглядає феномен релігійних конфліктів в європейських суспільствах у перехідний період, певна увага звертається і на релігійні конфлікти в українському суспільстві¹².

9. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.

10. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки. *Людина і світ*. 1995. № 9. С. 17.

11. Балух В. Міжконфесійні конфлікти: причини, типологія і шляхи подолання. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2016. № 3–4. С. 125; Попов Г. Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 7.

12. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. на здо-

Окремі аспекти міжконфесійних конфліктів і міжконфесійного діалогу також розглядаються у роботах М. Бабія¹³, Н. Белікової¹⁴, О. Ворон¹⁵, О. Горкуші¹⁶, С. Здіорука¹⁷, В. Климова¹⁸ та інших¹⁹. Приміром, О. Горкуша наголошує, що для міжконфесійного порозуміння «необхідний постійний і систематичний діалог між взаємоповажними релігійними суб'єктами»²⁰.

У свою чергу, В. Васьковський, досліджуючи міжконфесійні відносини, акцентує увагу на так званих «гарячих точках» на конфесійній карті України, тобто на конкретних випадках найбільш гострого міжконфесійного протистояння. Станом на кінець 1997 р. в Україні було визначено 446 населених пунктів, у яких

буття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2008. 42 с.; Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. Київ: НТУ, 2007. 336 с.

13. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 9–13; Бабій М. Міжконфесійні конфлікти у контексті міжконфесійних ідентичностей. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / За ред. Л. Филипович. Київ, 2006. С. 207–218.

14. Белікова Н. Ю. Міжконфесійні конфлікти в Україні та пошук шляхів їх подолання. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2000. № 2. С. 16–22.

15. Ворон О. Витоки та прояви католицько-православного протистояння у незалежній Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 77–82.

16. Горкуша О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: спонуки, умови, мета, суб'єкти, рівні порозуміння. *Українське релігієзнавство*. 2017. № 83. С. 45–60.

17. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 13–17; Здіорук С. Природа міжцерковних конфліктів в православ'ї України. *Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні. Науковий щорічник*. 2005. № 9. С. 106–112.

18. Климов В. В. Міжконфесійні відносини: стан і форми. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 48–67.

19. Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. зб. наук. матеріалів / Редкол.: В. П. Андрущенко, В. Д. Бондаренко, М. М. Закович та ін. Київ: Світ знань, 2006. 96 с.; Чубарко В. В. Роль церкви в подіях Майдану: на матеріалах інтерв'ю. *Грані*. 2015. Т. 18, № 5. С. 6–11.

20. Горкуша О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: спонуки, умови, мета, суб'єкти, рівні порозуміння. С. 58.

«релігійну ситуацію можна визначити як гостру»²¹. Важливо, що у подальшому кількість «гарячих точок» поступово зменшувалася і, як приклад, станом на 2002 р., як стверджує М. Новиченко, вони залишилися лише у 97 населених пунктах²². О. Кудлай зосередила увагу на вивченні міжправославного конфлікту в Україні «як головної проблеми релігійної сфери України»²³.

У 2010 р. з'явилося колективне історичне видання «Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин»²⁴. У книзі авторський колектив (П. Бондарчук, В. Даниленко, В. Крупина, О. Кубальський) характеризує релігійне життя в Україні у 1960-х – 2000-х роках. При цьому, значна увага звертається і на міжконфесійні взаємини кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Так званім імперативам толерантності у міжконфесійних відносинах присвячене дослідження А. Кобетяка. Він приходять до висновку, що саме завдяки конструктивному діалогу, співжиттю, взаємопоступливості, плюралізму, миру, терпимості тощо, можна оптимізувати міжконфесійні відносини в Україні²⁵. Принцип толерантності у міжконфесійних відносинах активно вивчався й іншими вченими²⁶. Деякою мірою, міжконфесійні відносини в Україні також розглядалися у контексті розвитку екуменізму²⁷.

21. Васьковський В. «Гарячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 32.

22. Новиченко М. «Гарячі точки»: проблема та її врегулювання. *Людина і світ*. 2002. № 9. С. 50.

23. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін. *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 2–8.

24. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

25. Кобетяк А. Р. Імперативи толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Житомир, 2015. 196 с.

26. Климов В. В. Толерантність міжконфесійних відносин як культура нового тисячоліття. *Релігійна панорама*. 2010. № 1. С. 29–33.

27. Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана. Київ: Гносис, 2001. 278 с.; Кисельов О. Тенденції розвитку екуменічних відносин в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2007. № 44. С. 138–145.

Увагу привертає філософсько-релігієзнавче дослідження «Релігія – Світ – Україна», зокрема кн. 2 «Міжконфесійні відносини поліконфесійної України». У колективній монографії, серед авторів якої А. Колодний, О. Горкуша, О. Бучма, В. Єленський, С. Здіорук, А. Арістова, О. Саган та інші, розглядається широке коло проблем, пов'язаних з поліконфесійною природою релігійного життя, конфесійними виявами релігійних відносин в Україні, міжконфесійні відносини як релігійний процес, а також міжконфесійне бачення міжцерковних відносин нашої держави²⁸. Принагідно зазначимо, що 1-ша книга колективної монографії присвячена питанням релігійного феномену в умовах сучасного культурно-цивілізаційного діалогу²⁹, а 3-тя книга – сучасним релігійним процесам та їхнім перспективам³⁰. Указані колективні книги були підготовлені з ініціативи відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України.

У рамках дослідження міжконфесійних відносин з'явилися роботи, у яких висвітлюються окремі аспекти діяльності деяких міжконфесійних об'єднань. Передусім, увагу привертає стаття П. Калашника «Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи»³¹. У свою чергу, О. Кисельов звертає увагу на діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) у період після Помаранчевої революції³².

Об'єктом наукового розгляду вітчизняних учених виступають і державно-конфесійні відносини, що, однак, здебільшого відбу-

28. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 2. Міжконфесійні відносини поліконфесійної України / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2011. 371 с.

29. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 1. Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2010. 339 с.

30. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 3. Релігійні процеси в перспективі їх виявів / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2012. 550 с.

31. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. *Людина і світ*. 1997. № 11–12. С. 25–28.

32. Кисельов О. Діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій після Помаранчевої революції. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 184–187.

вається у рамках релігієзнавчого, соціологічного й філософського напрямків (В. Бондаренко, О. Горкуша, Т. Євдокимова, С. Здіорук, С. Онищук, А. Попок, Ю. Решетніков, О. Саган, Л. Филипович, І. Чернушко, П. Яроцький та інші³³), меншою мірою – як об'єкт спеціальних історичних розвідок (зокрема, В. Гриневиц³⁴).

Загалом, українські вчені прийшли до висновку, що державно-конфесійні відносини, незважаючи на окремі проблеми, які більшою або меншою мірою проявлялися у різні часи, відзначаються толерантністю, партнерським підходом, спрямовані на вирішення проблемних питань. У той же час поза увагою дослідників залишилася низка питань державно-конфесійних відносин періоду незалежності, першочергово тих, що проявилися у період Революції Гідності та в постреволюційний час.

Українські науковці звертали увагу і на питання державної етноконфесійної політики. Так, В. Любчик, акцентуючи увагу на політико-правових засадах та стратегії державної етноконфесійної політики в Україні, стверджує, що, незважаючи на те, що за

33. Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / За ред.: В. Д. Бондаренка, І. М. Мищака. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 518 с.; Євдокимова Т. В. З історії взаємовідносин держави і церкви, політики і релігії в Україні. *Сторінки історії. Збірник наукових праць НТУУ «КПІ»*. 1999. Вип. 13. С. 65–78; Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. Київ: Знання України, 2005. 552 с.; Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Ред. і упор.: Л. О. Филипович, О. В. Горкуша. Київ: Самміт-Книга, 2014. 656 с.; Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні та практичні засади. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць*. 2015. Вип. 42. С. 61–67; Попок А. А., Решетніков Ю. Є. Стан, проблемні питання та напрями подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні. *Харківський регіональний інститут державного управління*. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/doc/5/01.pdf> (дата звернення: 18.11.2016); Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. Київ: Наукова думка, 2006. 286 с.; Саган О. Державно-церковні відносини в їх практичному вияві. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 62–74; Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2014. № 1–2. С. 277–282; Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні. *Людина і світ*. 2004. № 4. С. 2–8.

34. Гриневиц В. Майдан і Церква: досвід духовної взаємодії. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/maidan-church> (дата звернення: 05.11.2016).

роки незалежності було прийнято законодавчу базу, яка спрямована на забезпечення правового статусу церковно-релігійних організацій, поза увагою держави усе-таки залишилася низка важливих питань церковно-релігійного життя. Серед таких у першу чергу – питання реституції церковного майна³⁵. Зауважимо, що невизначеність цього питання на законодавчому рівні на початку 1990-х років стала однією із причин посилення напруги у міжконфесійних стосунках. У свою чергу, українські дослідники М. Рибачук та О. Білоус зазначали: «Повне забезпечення релігійних організацій культовими спорудами можливе, з одного боку, шляхом повернення націоналізованих раніше приміщень та майна їх законним власникам та будівництва нових храмів – з другого. Успішно розв'язати цю проблему можна лише спільними зусиллями держави і релігійних організацій»³⁶.

В останні роки у рамках різних наукових дисциплін започатковано вивчення впливу церковно-релігійного життя на процеси державотворення. Серед перших, зокрема, у 2009 р. з'явилися статті Н. Худоби «Духовно-релігійна складова державотворення України»³⁷ та О. Пономаренко «Релігійні чинники українського державотворення»³⁸. У них учені підняли на рівень наукової дискусії питання впливу церковно-релігійного життя на процеси державотворення в новітній період української історії. Дослідниця Н. Худоба стверджує, що за умов перманентної кризи в Україні, яка, фактично, охопила всі сфери життя, важливою ціннісною домінантою суспільства стала релігія. Н. Худоба, таким чином, зосереджується на вивченні ролі церков у політичних процесах

35. Любчик В. Політико-правові засади та стратегія державної етноконфесійної політики: становлення сучасного розуміння. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 31–35.

36. Рибачук М., Білоус О. Проблема реституції церковного майна. *Політичний менеджмент*. 2003. № 3. С. 90.

37. Худоба Н. Духовно-релігійна складова державотворення України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 2. С. 298–306.

38. Пономаренко О. Релігійні чинники українського державотворення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 43. С. 200–207.

як одного із чинників державотворення³⁹. О. Пономаренко, передусім звертаючи увагу на взаємовідносини релігії та політики, зазначає, що релігійний чинник більшою мірою виступав державотворчою основою в модерну добу; нині ж він сприймається «переважно як соціокультурний чинник»⁴⁰.

У 2012 р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України була видана колективна монографія «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України». У ній авторський колектив (В. Войналович, В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова) висловлює власне бачення ролі та місця релігійного чинника у процесах націотворення й державотворення в сучасний період української історії. Важлива увага звертається на залучення релігійного чинника до суспільно-політичних процесів «у рамках національного наративу і концепту “національної держави”», на потенціал етноконфесійних спільнот у рамках націотворення й державотворення в Україні тощо⁴¹.

Важливою у рамках окресленої проблематики видається стаття С. Онищук «Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України». У якій авторка, визначаючи роль церкви у політичних процесах у контексті державотворення, стверджує, що у силу різних причин сьогодні «релігія посідає місце домінантної ціннісної орієнтації суспільства»⁴².

У роботах вітчизняних фахівців також розглядається роль релігійного чинника в політичних та етнополітичних процесах в Україні. Як приклад тут можна відзначити дисертаційну роботу О. Шуби «Релігія в етнонаціональному розвитку України

39. Худоба Н. Духовно-релігійна складова державотворення України.

40. Пономаренко О. Релігійні чинники українського державотворення. С. 206.

41. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.

42. Онищук С. В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765> (дата звернення: 19.09.2019).

(політологічний аналіз)». У політологічному дослідженні звернено увагу на вивчення «теоретико-методологічних та політологічних аспектів взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України»⁴³. Тут також можна відзначити колективне релігієзнавче дослідження «Релігія і нація в суспільному житті України й світу» (автори: Л. Филипович, С. Здіорук, П. Яроцький, В. Матвеев, О. Саган, А. Колодний, П. Павленко, В. Єленський, М. Бабій, О. Недавня). У книзі, окрім іншого, «аналізується вплив релігійного чинника на сучасний національний розвиток та реалії нашої держави»⁴⁴. Серед відповідних регіональних досліджень, присвячених вивченню вказаної проблематики на прикладі Донбасу⁴⁵ і Галичини⁴⁶, необхідно назвати книги В. Войналовича та Н. Кочан.

Окремі вчені, серед яких Л. Виговський й В. Любчук, розглядали вплив церковно-релігійного життя на формування та розвиток структур громадянського суспільства в Україні в період незалежності⁴⁷. Так, зокрема, Л. Виговський у цьому контексті стверджував: «<...> Церква в Україні виступає важливим фактором демократизації життя суспільства на засадах християнських цінностей, формує соціально активну позицію віруючих у справі відстоювання ними своїх громадянських прав, що в кінцевому

43. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Львів, 1999. 30 с.

44. Релігія і нація в суспільному житті України й світу.

45. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.

46. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 408 с.

47. Виговський Л. Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 23–27; Любчук В. Міжконфесійна співпраця християнських церков в умовах становлення громадянського суспільства. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 59–61.

підсумку прямо слугує інтересам формування і розвитку структур громадянського суспільства в державі»⁴⁸.

Також зауважимо, що на сьогодні роль релігійного чинника у процесі державотворення комплексно лише починає вивчатися. У цьому відношенні, як приклад, можна відзначити дисертаційне дослідження Т. Зінкевича «Християнська релігія як чинник державотворення в Київській Русі», у якій «<...> проведено комплексне дослідження передумов та джерел формування християнської державницької ідеології, витоків ідей громадянської релігії у давньоруському християнстві, розкрито питання участі Церкви в державно-політичних процесах та у розбудові духовних та культурних підвалин Київської Русі»⁴⁹.

Сучасні українські вчені також торкаються інших релігієзнавчих та філософських проблем: окремих аспектів взаємовідносин релігії і політики (І. Курас, М. Рибачук, М. Кирюшко, П. Фещенко, В. Малик)⁵⁰; формування та реалізації державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України (В. Луценко)⁵¹; соціально значущої й добродійницької діяльності церковно-релігійних організацій (Н. Адамович, С. Бочулинський, В. Докаш, С. Здіорук, М. Пода, В. Токман, С. Филипчук, В. Цуканова)⁵²,

48. Виговський Л. Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. С. 27.

49. Зінкевич Т. С. Християнська релігія як чинник державотворення в Київській Русі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2019. 200 с.

50. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні («Кесарево – кесарю, а Боже – Богу») / За ред. І. Ф. Кураса. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 272 с.; Малик В. Політика і релігія в сучасному українському суспільстві. *Релігія та соціум*. 2008. № 1. С. 97–102.

51. Луценко В. В. Формування та реалізація державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Київ, 2019. 283 с.

52. Адамович Н. Соціально значуща діяльність Церкви й питання її правової підтримки. *Людина і світ*. 2002. № 9. С. 50–52; Докаш В., Бочулинський С. Основні форми соціально значущої діяльності християнських конфесій в Україні. *Релігія та Соціум*. 2012. № 1. С. 71–77; Здіорук С., Токман В. Соціальна діяльність церков та релігійних організацій в Україні. *Національний інститут стратегічних дослід-*

їх міжнародної діяльності і зовнішніх зв'язків (В. Запорожець, Г. Шаповал)⁵³; релігійної комунікації у контексті масової культури (М. Петрушкевич)⁵⁴, зокрема й залучення релігії до гібридної війни на сході України (В. Бокоч)⁵⁵; використання інтернет-ресурсів як «дискусійного поля» у міжконфесійному діалозі (О. Недавна)⁵⁶; історіографічних питань церковно-релігійного життя в Україні (О. Недавна, Л. Филипович)⁵⁷ тощо.

Важливе значення також мають дослідження, присвячені діяльності окремих релігійних конфесій та духовних осіб (І. Булига, С. Нетеса, О. Новак, С. Червонна, К. Щоткіна)⁵⁸, як і розвитку релігійної мережі України в окремі періоди (Н. Белікова, Л. Вла-

дженя. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/february2009/9.htm> (дата звернення: 07.11.2019); Пода М. Про соціально значиму діяльність релігійних організацій в Україні. *Людина і світ*. 1997. № 9. С. 28–29; Цуканова В. Специфіка благодійної діяльності новітніх релігійних рухів. *Національний університет «Острозька академія». Науковий блог*. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2015/специфіка-благодійної-діяльності-но/> (дата звернення: 20.11.2019).

53. Запорожець В. Основні аспекти зовнішньоцерковних відносин УАПЦ дев'яностих років ХХ століття. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 86. С. 57–65; Шаповал Г. Про міжнародну діяльність і зовнішні зв'язки релігійних організацій України. *Людина і світ*. 1997. № 9. С. 26–27.

54. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті масової культури. Острого, 2018. 408 с.

55. Бокоч В. М. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. Вип. 1–2. С. 27–31.

56. Недавна О. Інтернет як дискусійне поле міжконфесійного спілкування. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 188–190.

57. Недавна О. В. Суспільно значуща діяльність християнських церков у дослідженнях українських релігієзнавців. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 60. С. 151–161; Филипович Л. Нові релігійні течії в дослідженнях українських вчених. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 187–205.

58. Булига І. Християнські конфесії в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 82–84; Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. *Східний світ*. 2005. № 2. С. 50–58; Новак О. Ф. Християнство в Україні: нариси. Рівне: Ліста, 2003. 503 с.; Червонна С. Іслам у Криму: історія і сучасність. *Людина і світ*. 1998. № 3. С. 2–9; Щоткіна К. Любомир Гузар. Хочу бути Людиною. Харків: Віват, 2019. 272 с.; Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.

диченко, Д. Горевой, А. Колодний, М. Лешанич, М. Палінчак)⁵⁹. Як-от: О. Саган, окрім іншого, зосередився на вивченні процесів «конституювання» ПЦУ⁶⁰. Тут автор стверджує, що більш коректно по відношенню до становлення ПЦУ вживати не термін «створення», а саме «конституювання» як актуалізацію «потенційних можливостей православ'я в Україні, вихід його на якісно новий рівень розвитку тощо»⁶¹.

Відзначимо й аналітичні доповіді про стан свободи слова та віросповідання, зокрема на окупованих територіях сходу України, підготовлені переважно на замовлення українських громадських організацій. У 2018 р. правозахисна громадська організація Інститут релігійної свободи за підтримки Інституту геополітичного розвитку підготували аналітичний звіт, який відображає ситуацію зі свободою віросповідання на окупованих частинах Донецької і Луганської областей («Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України»)⁶². Також 2018 р. Кримською правозахисною групою був опублікований аналітичний огляд про ситуацію зі свободою слова та переконань в анексованому Криму («Свобода

59. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття); автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2001. 19 с.; Владиченко Л. Д. Сучасний стан та динаміка розвитку релігійної мережі в Україні. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2012. № 8. С. 214–225; Горевой Д. Релігійна мережа України: загальні тренди vs локальні особливості. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/67367/ (дата звернення: 01.11.2017); Колодний А. Релігійна мережа України на початку 2017 р. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 62–79; Палінчак М. М., Лешанич М. М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 205–214.

60. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–39.

61. Там само. С. 26.

62. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. Аналітична доповідь про ситуацію зі свободою віросповідання на окремих територіях Донецької та Луганської областей Східної України, тимчасово окупованих Російською Федерацією. Київ, 2018. 21 с.

релігії та переконань у Криму)»⁶³. Ситуація зі свободою совісті та віросповідань в анексованому Криму та на окупованій частині Донбасу контекстуально розглядається і в інших аналітичних доповідях⁶⁴. Загалом автори аналітичних матеріалів констатують вкрай складну ситуацію зі свободою совісті та віросповідань як в анексованому Криму, так і на окупованих частинах Донецької й Луганської областей.

За роки незалежності в Україні з'явилося чимало робіт, присвячених регіональним аспектам розвитку церковно-релігійного життя у 1990-х – 2010-х роках. Як правило, вчені тут зосереджувалися на розгляді окремих питань церковно-релігійного життя у межах тієї або іншої області. Серед таких, наприклад, можна назвати наукові розвідки В. Березовської «Релігійні конфесії в Одеській області на сучасному етапі»⁶⁵, Л. Паніної «Сучасна релігійна ситуація на Рівненщині: статистичний огляд»⁶⁶, В. Сошина «Релігійна ситуація на Полтавщині у контексті міжконфесійного діалогу»⁶⁷, І. Луцана «Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.)»⁶⁸ та інші.

63. Свобода религии и убеждений в Крыму: Аналитический обзор о ситуации в сфере свободы религии и убеждений в условиях оккупации Крыма (апрель 2014 – январь 2018) / Сост. А. Седов. Киев, 2018. 40 с.

64. Права человека в условиях милитаризации Крыма. Информационно-аналитический доклад о негативном влиянии российской милитаризации на ситуацию с правами человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополь (апрель 2014 – май 2017) / По общ. ред.: О. Скрипник, И. Седовой. Киев, 2017. С. 33–34; Язык вражды в информационном пространстве Крыма: Информационно-аналитический доклад о распространении языка вражды на территории Крымского полуострова (март 2014 – июль 2017) / По общ. ред.: И. Седовой, Т. Печончик. Киев, 2018. С. 24–33.

65. Березовська В. В. Релігійні конфесії в Одеській області на сучасному етапі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 216–219.

66. Паніна Л. А. Сучасна релігійна ситуація на Рівненщині: статистичний огляд. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 248–254.

67. Сошин В. Релігійна ситуація на Полтавщині у контексті міжконфесійного діалогу. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 182–183.

68. Луцан І. В. Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство (історичні науки)». Чернівці, 2016. 299 с.

Зауважимо, що окремі аспекти міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках розглянуті співавторкою дослідження у попередніх наукових публікаціях⁶⁹ та дисертаційній роботі⁷⁰. У відповідних наукових розвідках ми наголошували на тенденціях релігійної мережі, на формуванні міжконфесійних об'єднань, міжконфесійних стосунках й державно-конфесійних відносинах, на деяких аспектах участі церковно-релігійних організацій у державотворчих процесах тощо.

Частково проблематика впливу церковно-релігійного життя на державотворчі процеси в Україні піднімалася в сучасній українській діаспорній історіографії. Вона представлена, зокрема, англomовним дослідженням С. Плохія та Ф. Сисина «Religion and Nation in Modern Ukraine» («Релігія та нація в сучасній Україні»), яке з'явилося у 2003 р. У ній вчені певною мірою розглядають історію православ'я та греко-католицизму в Україні у взаємозв'язку з відродженням національної свідомості наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Таким чином, дослідники приходять до думки, що відродження національної свідомості на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. у тому числі зумовлювалося відродженням релігійного життя⁷¹.

Зарубіжна історіографія досліджуваної проблематики представлена роботами західних дослідників. Їх увага до історії України загалом та до історії церковно-релігійного життя зокрема

69. М'якінченко І. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та державні реформи в Україні (2014 – початок 2019 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2019. Svazek 5. 4 vydání. S. 99–104; М'якінченко І. Міжконфесійні об'єднання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2019. Вип. 28. С. 40–45; М'якінченко І. О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 81–86.

70. М'якінченко І. О. Міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні (1990-ті – 2010-ті роки): дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії: спец. 032 Історія та археологія. Житомир – Київ, 2021. 256 с.

71. Plochy S., Sysyn F. E. Religion and Nation in Modern Ukraine. *Canadian Institute of Ukrainian Studies*, 2003. 232 p.

посилилася після подій Помаранчевої революції та, особливо, після Революції Гідності. При цьому, важливою проблематикою тут виступає саме участь релігійних конфесій у революційних подіях кінця 2013 – початку 2014 рр. Іноді співавторами іноземних видань виступають і українські фахівці, як більшою мірою орієнтуються в сучасних українських суспільно-політичних реаліях. Як приклад можна назвати книгу А. Кравчука та Т. Бремера «Churches in the Ukrainian Crisis» («Церкви в українській кризі») ⁷², у якій розглядається участь українських церковно-релігійних організацій в подіях Революції Гідності кінця 2013 – початку 2014 рр.; а також дослідження Е. Кларк та Д. Вовка «Religion during the Russian-Ukrainian Conflict» («Релігія під час російсько-українського конфлікту») ⁷³, присвячене характеристиці впливу військового конфлікту між Росією та Україною на релігійну ситуацію в обох країнах. Автори цих досліджень, з одного боку, відзначають важливу роль церков і релігійних організацій у подіях Революції Гідності й новітньої російсько-української війни, а з іншого, – наголошують на впливі відповідних подій на становище церковно-релігійних організацій, передусім в анексованому Криму та на окупованих частинах Донецької і Луганської областей. Ця ж проблематика присутня і в дослідженнях інших іноземних вчених ⁷⁴. Частково західними дослідниками розглядається постмайданний період в історії релігійного життя України, першочергово початок нового етапу державно-конфесійних відносин після Революції Гідності ⁷⁵.

Увагу привертає і англomовна книга польського вченого М. Вавжонка «Religion and Politics in Ukraine. The Orthodox and

72. Krawchuk A., Bremer T. Churches in the Ukrainian Crisis. Springer International Publishing AG, 2016. 225 p.

73. Clark E. A., Vovk D. Religion during the Russian-Ukrainian Conflict. Routledge, 2019. 240 p.

74. Kozelsky M. Religion and the crisis in Ukraine. *International Journal for the Study of the Christian Church*. 2014. Vol. 14, Is. 3. P. 219–241.

75. Shestopalets D. Church and State in Ukraine after the Euromaidan: President Poroshenko's Discourse on Religion, 2014–2018. *Politics and Religion*. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334043467_Church_and_State_in_Ukraine_after_the_Euromaidan_President_Poroshenko's_Discourse_on_Religion_2014-2018 (дата звернення: 17.09.2019).

Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System» («Релігія та політика в Україні. Православна та греко-католицька церкви як елементи політичної системи України»)»⁷⁶. Дослідження присвячене як історії одних із найбільших релігійних конфесій України, так і впливу релігії на суспільно-політичне життя України в новітню добу.

Отже, аналіз стану наукової розробки теми свідчить, що проблематика міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки ще не виступала предметом наукового історичного дослідження. В українській, українській діаспорній та зарубіжній історіографії вона здебільшого характеризувалася контекстуально, при розгляді інших проблем церковно-релігійного життя періоду незалежності або ж у рамках узагальненої характеристики сучасних релігійних процесів в Україні. Окрім того, міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні новітньої доби часто розглядалися у контексті філософського, релігієзнавчого, соціологічного та політологічного аналізу.

1.2. Джерельна основа дослідження

Джерельна база дослідження поділяється на дві групи: неопубліковані архівні документи та опубліковані документи і матеріали (нормативно-правові акти; розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів; статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні; документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів; документи і матеріали періодичних видань та інтернет-ресурсів).

При підготовці наукового дослідження використано неопубліковані документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Це – ф. 4648 («Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів УРСР. Рада у справах релігій при Ка-

76. Wawrzonek M. Religion and Politics in Ukraine. The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System. Cambridge Scholars Publishing, 2014. 235 p.

бінеті Міністрів України») та ф. 5252 («Державний комітет України у справах релігій»). Здебільшого, відомчі архівні документи, передусім державного органу у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, вищих органів державної влади України, ЦДАВО України (листування, довідки, інформації, доручення, звіти, доповідні записки тощо) дозволяють простежити процес формування релігійної мережі, діяльність окремих церковно-релігійних організацій, міжконфесійні стосунки та розвиток державно-конфесійних відносин в Україні у 1990-х – 2010-х роках. Вони також дають можливість простежити вплив церковно-релігійного життя на державотворчі процеси. Частина документів ф. 4648 та ф. 5252 ЦДАВО України до наукового обігу вводиться вперше.

Серед документів ф. 4648 ЦДАВО України увагу, зокрема, привертає «Звернення Верховної Ради України до усіх громадян незалежної України», у якому законодавчий орган держави у перші роки незалежності висловлює свою позицію у ставленні до свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Верховна Рада України, засудивши атеїстичну політику комуністичного режиму, заявила про важливість релігійного чинника у побудові держави та резюмувала: «Свобода совісті як невід’ємна складова всього комплексу прав і свобод людини буде одним з наріжних каменів нашої незалежної держави»⁷⁷. У звіті Кабінету Міністрів України від 26 березня 1992 р. «Про хід виконання Закону України про свободу совісті та релігійні організації» характеризуються процеси налагодження державно-конфесійних відносин на початку 1990-х років, намагання влади забезпечити конфліктність у церковно-релігійному середовищі на ґрунті протистояння за церковне майно тощо⁷⁸. Цінними також видаються підготовлені Радою у справах релігій при Кабінеті Міністрів України «Основні засади відносин держави і релігійних організацій в Україні», де окреслені головні завдання держави у сфері церковно-релігійної політики, у тому числі спрямованої на міжконфесійне примирення⁷⁹. У ф. 4648 ЦДАВО України також наявні статистичні відомості про чи-

77. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 6–7.

78. Там само. Арк. 42–44.

79. Там само. Арк. 100–106.

сельність церковно-релігійних організацій й випадки порушення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації станом на 1 січня 1994 р.,⁸⁰ матеріали про конфліктні ситуації на релігійному ґрунті у перші роки незалежності⁸¹ тощо.

Особливу цінність у ф. 5252 ЦДАВО України становлять документи ВРЦіРО, які характеризують основні напрямки діяльності міжконфесійного об'єднання, зустрічі його членів з представниками органів влади⁸². Також серед документів фонду – звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до Президента України Л. Кучми від 17 листопада 1995 р. із закликом провести низку заходів, спрямованих на покращення державно-конфесійних відносин⁸³. Увагу привертають й інформаційні звіти обласних державних адміністрацій про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації й державно-церковних відносин по областях за різні роки⁸⁴ тощо.

Опубліковані документи й матеріали досліджуваної проблематики поділяються на кілька підгруп: нормативно-правові акти; розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів; статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні; документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів; документи і матеріали періодичних видань та інтернет-ресурсів. Відповідні документи опубліковані у спеціалізованих збірниках, у періодиці та на тематичних інтернет-ресурсах.

Під час дослідження використовувалася значна кількість нормативно-правових актів. Передусім – це Конституція України як основний Закон України, у статті 35 якої закріплено право на свободу світогляду і віросповідання⁸⁵. Основоположним зако-

80. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 721, арк. 143–186.

81. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 705, арк. 1–67; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 709, арк. 1–111.

82. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 22–24, 33–38; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 175–176.

83. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 173–174.

84. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 13, арк. 1–246; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 32, арк. 1–156; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 62, арк. 1–166; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 63, арк. 1–225; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 64, арк. 1–261; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 93, арк. 1–179.

85. Конституція України. Суми: ФОП Соколик Б. В., 2009. С. 10.

ном у сфері свободи слова та діяльності релігійних організацій став Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий ще 23 квітня 1991 р. Верховною Радою УРСР, який зі змінами чинний і нині⁸⁶. Під час дослідження проаналізовано й інші Закони України, які регулюють окремі аспекти діяльності релігійних організацій: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» від 14 травня 2015 р.⁸⁷; Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій» від 6 жовтня 2016 р.⁸⁸; Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів» від 16 листопада 2017 р.⁸⁹; Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» від 7 грудня 2017 р.⁹⁰ та інші.

З іншого боку, важливими є Закони України, не пов'язані зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, вплив на прийняття яких через висловлення власних рекомендацій орга-

86. Закони України. Т. 1 / Голова редкол. В. Ф. Опришко. Київ, 1996. С. 378–389.

87. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/419-19> (дата звернення: 01.03.2018).

88. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1667-19> (дата звернення: 10.04.2017).

89. Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2211-19> (дата звернення: 20.03.2018).

90. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» від 7 грудня 2017 р. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2245-19> (дата звернення: 01.03.2018).

нам державної влади здійснила ВРЦіРО. Серед таких, зокрема, Закон України «Про амністію у 2016 році» від 22 грудня 2016 р.⁹¹ й Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р.⁹²

Розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів конкретизують окремі напрямки діяльності церковно-релігійних організацій як на всеукраїнському (Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій»⁹³; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р.⁹⁴ та інші), так і на регіональному (Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації від 23 квітня 2018 року «Про Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації»⁹⁵) рівнях.

Як приклад: у першому випадку постанова Уряду передбачала створення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій як постійно діючого консультативно-дорад-

91. Закон України «Про амністію у 2016 році». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1810-19> (дата звернення: 21.03.2018).

92. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 11.12.2019).

93. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 571 «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій». *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/pras/141601986> (дата звернення: 10.05.2018).

94. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. № 677-р. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-p> (дата звернення: 02.04.2018).

95. Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації № 339 від 23 квітня 2018 року «Про Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації». *Херсонська обласна державна адміністрація*. URL: <http://khoda.gov.ua/image/catalog/files/339.pdf> (дата звернення: 10.08.2018).

чого органу при Кабміні; а відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України стосувалося формування служби військового духовенства та, по суті, означало підняття на загальноукраїнський рівень питання законодавчого забезпечення інституту капеланства. У другому випадку розпорядження голови Херсонської облдержадміністрації передбачало створення Ради церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації як регіонального міжконфесійного органу.

Сюди можна віднести й інші офіційні заяви, звернення, постанови вищих органів державної влади в Україні: Президента України, зокрема П. Порошенка⁹⁶, Верховної Ради України⁹⁷, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України⁹⁸, Міністерства юстиції України⁹⁹, Міністерства культури України¹⁰⁰, органів дер-

96. Вітаю допомогу Церкви у звільненні наших полонених. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitayu-dopomogu-cerkvi-u-zvlnenni-nashih-polonenih-preziden-45514> (дата звернення: 21.03.2018); Єдина Помісна Православна Церква не стане державною, – Президент. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/yedina-pomisna-pravoslavna-cerkva-ne-stane-derzhavnoyu-prezi-47010> (дата звернення: 17.04.2018); Робитиму все можливе задля звільнення українських моряків з російського полону, – Президент. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/robitimu-vse-mozhlive-zadlya-zvlnennya-ukrayinskih-moryakiv-51942> (дата звернення: 9.12.2018).

97. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1422-viii> (дата звернення: 19.04.2019).

98. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. *Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт*. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/> (дата звернення: 05.03.2018).

99. Мін'юст та Всеукраїнська Рада Церков домовились про співпрацю. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/minyust-ta-vseukrainska-rada-tserkov-domovilis-pro-spivpratsyu> (дата звернення: 20.08.2018).

100. Робоча зустріч з представниками Всеукраїнської ради релігійних об'єднань. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=245289768 (дата звернення: 24.08.2018).

жавного управління у сфері релігійної діяльності¹⁰¹ та інших. У цьому контексті необхідно наголосити на інформаційних звітах Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні, підготовлених за підсумками року (за різні роки)¹⁰².

До вказаної підгрупи джерел дослідження належать і «Аналітичні доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». У цих документах завжди відзначалася значна роль церковно-релігійних організацій у поточних суспільно-політичних процесах¹⁰³.

Важливе значення для дослідження мають статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні за роками, підготовлені державними органами України¹⁰⁴. Звіти про ме-

101. Заява Державного комітету України у справах релігій. *Людина і світ*. 1999. № 10. С. 24–25.

102. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 1998 рік «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні». *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_02/37276/ (дата звернення: 17.09.2019); Інформаційний звіт Держкомрелігій України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні у 2003 році». *Людина і світ*. 2004. № 3. С. 39–43.

103. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». Київ: НІСД, 2015. 684 с.; Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.; Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.

104. Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації)». *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272 (дата звернення: 12.05.2017); Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2015/60129/> (дата звернення: 25.05.2017); Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Релігійно-інфор-*

режу релігійних організацій в Україні дозволяють простежити динаміку кількості релігійних організацій, зокрема чисельності релігійних громад, монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів, шкіл, священнослужителів, періодичних видань релігійних організацій починаючи з 1996 р.

Для прикладу: якщо у 1996 р., відповідно до статистичних відомостей, кількість релігійних громад в Україні становила 18 479 одиниць¹⁰⁵, то у 2018 р. – 35 162 одиниці¹⁰⁶. У 2018 р. релігійні організації України мали 531 монастир, 83 братства, 368 місій, 204 духовні навчальні заклади, 13 211 загальноосвітніх та недільних шкіл, 530 періодичних видань. Загальна кількість священнослужителів в Україні у 2018 р. сягнула 32 619 осіб¹⁰⁷.

В узагальненому вигляді інформація про кількість релігійних організацій включалася до статистичних щорічників України¹⁰⁸. При цьому, у статистичних щорічниках України чисельність релігійних громад зазначено без урахування громад, які діяли без реєстрації статутів, що не виключало українське законодавство. У пропонованій монографії у тому числі враховується чисельність релігійних громад, які діяли без реєстрації статутів.

Документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів, з одного боку, дозволяють простежити процеси становлення тих або інших церковно-релігійних структур, а, з іншого, – їхню діяльність, міжконфесійні, державно-конфесійні відносини, відносини у контексті державотворення в Українаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 25.07.2019).

105. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1997 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1997> (дата звернення: 17.09.2019).

106. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 17.09.2019).

107. Там само.

108. Статистичний щорічник України за 2000 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2001. С. 27; Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2005. С. 26; Статистичний щорічник України за 2012 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Август Трейд, 2013. С. 22.

ні тощо. Відтак, це, передусім, документи окремих церковно-релігійних організацій: УПЦ МП, УПЦ КП, ПЦУ, УГКЦ та інших¹⁰⁹; ВРЦіРО¹¹⁰, ВРРО, МРК «Мир – дар Божий», УМР, РЄПЦУ, ВС ЦЕХБ, інших міжконфесійних структур¹¹¹. Окрім іншого, до цієї групи джерел можна віднести заяви Всесвітньої ради церков¹¹² у зв'язку з війною на сході України та проблемою звільнення українських полонених. Відповідна інформація переважно представлена на веб-ресурсах тих або інших церковно-релігійних організацій або міжконфесійних об'єднань.

У першу чергу важливими видаються документи ВРЦіРО як найбільшого міжконфесійного органу України. Так, зокрема,

109. Блаженніший Митрополит Онуфрій взяв участь у церемонії зустрічі звільнених військових у Харкові. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/blazhennishij-mitropolit-onufrij-vzyav-uchast-u-ceremoniji-zustrichi-zvilnenix-vijskovix-u-xarkovi/> (дата звернення: 19.03.2018); Блаженніший Митрополит Онуфрій взяв участь у церемонії зустрічі звільнених військових у Харкові. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/blazhennishij-mitropolit-onufrij-vzyav-uchast-u-ceremoniji-zustrichi-zvilnenix-vijskovix-u-xarkovi/> (дата звернення: 19.03.2018); Мормонська Церква виділяє 1,5 млн. доларів на гуманітарну допомогу переселенцям з Донбасу. *Церква Ісуса Христа святих останніх днів*. URL: <https://www.mormonnews.org.ua/стаття/mormon-church-helps-refugees-from-donbass> (дата звернення: 20.11.2019).

110. Всеукраїнська Рада Церков обговорила з депутатами перспективи розвитку законодавства. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/203-vseukrayinska-rada-cerkov-obgovoryla-z-deputatamy-perspektyvy-rozvytku-zakonodavstva> (дата звернення: 11.03.2018); Звернення ВРЦіРО до учасників парламентських слухань «Стан суспільної моралі в Україні». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/165-zvernennya-vrciro-do-uchasnykiv-parlamentskyh-sluhan-stan-suspilnoyi-morali-v-ukrayini> (дата звернення: 01.03.2018).

111. Комітет з питань допомоги переселенцям зі Сходу України. *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/komitet-z-pitan-dopomogi-pereselents/> (дата звернення: 08.07.2019); «Мир – дар Божий». Звернення Міжконфесійної ради Криму. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2014/03/111574> (дата звернення: 08.08.2018).

112. Communiqué by WCC delegation to Ukraine. *World Council of Churches*. URL: <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness/communique-by-wcc-delegation-to-ukraine> (дата звернення: 15.03.2018).

«Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад» свідчить про намагання окремих політичних сил втручатися у церковно-релігійні процеси напередодні парламентських та «місцевих» виборів 1998 р. У свою чергу, члени релігійної спільноти закликали таких осіб утриматися від будь-яких акцій, спрямованих на втручання у церковно-релігійне середовище¹¹³. Для прикладу можна назвати і «Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя»¹¹⁴. У «Зверненні Церков і релігійних організацій до українського народу» щодо дискусії про європейські цінності в Україні від 30 вересня 2013 р. Рада відзначила: «Історично так склалося, що від давніх часів український народ був частиною європейського цивілізаційного простору. У зв'язку з Європою, її духовною, культурною, освітньою, правовою традицією будувалося наше суспільне і державне життя.

Зараз Україна стоїть перед вибором шляху свого подальшого розвитку. На нашу думку, майбутнє України природно обумовлене нашим історичним корінням – бути незалежною державою в колі вільних європейських народів»¹¹⁵.

На окрему увагу заслуговує збірник «Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій», у якому опубліковані документи, упорядковані М. Васіним, що характеризують діяльність

113. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 25–26.

114. Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя. *Людина і світ*. 1998. № 3. С. 27–28.

115. Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1281%3A1&catid=50%3AZv&Itemid=78&lang=uk (дата звернення: 06.03.2018).

ВРЦіРО за період 1996–2021 рр.¹¹⁶ Це: внутрішні документи ВРЦіРО; тексти її угод з українськими органами влади; звернення з широкого кола питань державно-церковних відносин та суспільно-політичних процесів в Україні. Тут, зокрема, в «Інформації про ВРЦіРО» констатовано: «На сьогодні Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій є найбільшою й найавторитетнішою громадською інституцією в Україні, яка діє на засадах самоорганізації та самофінансування і не залежить від уряду, політичних партій і бізнес-структур»¹¹⁷.

Останню підгрупу опублікованих документів і матеріалів склали документи та матеріали періодичних видань й інтернет-ресурсів, які, зокрема, відображають діяльність церковно-релігійних організацій, міжконфесійних об'єднань¹¹⁸; особливості державно-конфесійних відносин¹¹⁹; створення ПЦУ та надання їй автокефалії¹²⁰; розвиток екуменічного руху¹²¹; процес переходу релігійних громад до складу інших конфесій, передусім зі складу УПЦ МП до складу УПЦ КП, а згодом – і до ПЦУ¹²²; сус-

116. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021 / Упоряд. М. С. Васін. Київ: Медіа світ, 2021. 420 с.

117. Там само. С. 18.

118. Делегація Всеукраїнської Ради Церков зустрілась з єврокомісаром Стефаном Фюле. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1184%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 11.03.2018); Засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. *Людина і світ*. 2004. № 6. С. 31–35; Нарада представників Християнських Церков України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~НарадаПХЦУ/33310/ (дата звернення: 18.05.2018).

119. Всеукраїнський християнський форум «Плід правди сіється творцями миру». *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 29–32; Зустріч Президента України Л. Кучми з релігійними лідерами країни. *Людина і світ*. 1999. № 3–4. С. 26–31.

120. Українці у Стамбулі сьогодні моляться за Томос. *Релігія в Україні*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/ukrainians_outside_of_Ukraine/72454/ (дата звернення: 18.09.2018).

121. Екуменічна молитва у Києві. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2016/01/150739> (дата звернення: 30.03.2018); У День міста у Львові відбудеться екуменічна молитва за місто та його мешканців. *Львівська міська рада*. URL: <http://city-adm.lviv.ua/news/society/religion/249119-u-den-mista-u-lvovi-vidbudetsia-ekumenichna-molytva-za-misto-ta-ioho-meshkantsiv> (дата звернення: 03.05.2018).

122. «Парад переходів»: УПЦ КП і УПЦ (МП) по-різному трактують зміну юрисдикції парафій. *Релігія в Україні*. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_

пільно значущу діяльність церковно-релігійних організацій¹²³; окремі державотворчі ініціативи церковно-релігійної спільноти (участь у законотворчому процесі та в підтримці реформ)¹²⁴; участь церковно-релігійних організацій у благодійній діяльності на сході України¹²⁵, зокрема у звільненні заручників¹²⁶ тощо.

Указані матеріали в основному розміщені на сайтах Релігійно-інформаційної служби України, Інституту релігійної свободи, «Релігія в Україні», УНІАН, «Радіо Свобода», «ТСН», «Українська правда», а також в окремих періодичних виданнях (наприклад, у щомісячному науково-популярному релігієзнавчому журналі «Людина і світ»).

Зауважимо, що веб-ресурси Релігійно-інформаційної служби України¹²⁷ та Інституту релігійної свободи¹²⁸ є спеціалізованими інтернет-порталами релігієзнавчого спрямування. Перший із них – Релігійно-інформаційна служба України – є проектом Інституту релігії та Суспільства Українського католицького університету. Метою Служби, яка була відкрита 1 лютого 2001 р., стало представлення в глобальній комп'ютерній мережі питань

[news/27125-parad-perexodiv-upc-kp-i-upc-mp-po-riznomu-traktuyut-zminu-yurisdikcii-parafij.html](http://www.irs.in.ua/news/27125-parad-perexodiv-upc-kp-i-upc-mp-po-riznomu-traktuyut-zminu-yurisdikcii-parafij.html) (дата звернення: 18.11.2016).

123. Церкви та громадськість об'єднують зусилля в протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1522:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 17.05.2018).

124. Керівник МОЗ Уляна Супрун обговорила медреформу з Радою Церков. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1880%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

125. Місія «Милосердя без кордонів» доставила дітям у прифронтову зону АТО набори для школи. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/1500959-misiya-miloserdya-bez-kordoniv-dostavila-diyam-u-prifrontovu-zonu-ato-nabori-dlya-shkoli.html> (дата звернення: 20.07.2019).

126. Всеукраїнська Рада Церков закликає Кремль звільнити українських моряків та інших бранців. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1940%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 09.01.2019).

127. Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

128. Інститут релігійної свободи. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

релігійного життя України¹²⁹. Відтак, ресурс за інформаційним наповненням став одним із найбільш репрезентативних. Важливе значення для поширення оперативної новинної інформації з релігієзнавчої проблематики має веб-сайт заснованого у 2001 р. Інституту релігійної свободи (як правозахисної громадської організації), який проводить діяльність із захисту та популяризації релігійної свободи, інших суміжних прав людини, захисту моральності, сприяння державно-конфесійним відносинам, зміцненню демократії й громадянського суспільства¹³⁰. Додатковим завданням Інституту є поширення відповідної інформації, що у тому числі реалізується через однойменний інтернет-ресурс¹³¹.

Серед перших вітчизняних вчених, які здійснили спробу теоретичного осмислення використання потенціалу інтернет-ресурсів релігієзнавчого спрямування у наукових студіях, була О. Недавня. Дослідниця провела аналіз особливостей використання інтернету у міжконфесійному спілкуванні¹³². Дещо згодом У. Севастьянів досліджувала віртуальну реальність як один із чинників трансформацій форм релігійності¹³³. При цьому, в українській історіографії останнім часом з'явилася низка робіт, присвячених вивченню джерельного потенціалу глобальної мережі при проведенні історичних досліджень¹³⁴.

129. Редакції РІСУ – 15 років: показуємо релігійний світ без конфесійних табу. *Український католицький університет*. URL: <https://ucu.edu.ua/news/redaktsiyirisu-15-rokiv-pokazuemo-religijnyj-svit-bez-konfesijnyh-tabu/> (дата звернення: 07.10.2017).

130. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. С. 2.

131. Загальна інформація. *Інститут релігійної свободи*. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

132. Недавня О. Інтернет як дискусійне поле міжконфесійного спілкування. С. 188–190.

133. Севастьянів У. П. Віртуальна реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Житомир, 2019. 222 с.

134. Жданович О. Каталог ресурсів порталу Інституту історії України НАН України: технологічні аспекти створення і функціонування. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2013. Ч. 21. С. 93–99; Папакін Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 153–166.

Таким чином, проаналізована джерельна база, яка представлена неопублікованими архівними документами та опублікованими документами і матеріалами, є досить широкою й репрезентативною для повноцінної характеристики міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в новітній період історії України.

Інституціоналізація релігійної мережі в Україні

2.1. Становлення релігійної мережі

В умовах перебудови та започаткування процесів демократизації наприкінці 1980-х років в УРСР відбулося поживлення (найбільш активно – у західних та центральних регіонах) релігійної діяльності окремих конфесій. Значною мірою, цьому сприяло і відзначення у 1988 р. 1000-річчя прийняття християнства¹. Практично у межах усієї території України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років спостерігалось відродження релігійного життя та започаткування процесів формування релігійної мережі². У цей же час відбулася і фактична легалізація свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Уже 23 квітня 1991 р. Верховною Радою УРСР був прийнятий Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації»³, який гарантував право на свободу совісті громадянам України, а також діяльність релігійних організацій⁴. Важливо, що напередодні прийняття Закон пройшов досить широке обговорення в суспільстві, у тому числі за участі церковно-релігійного середовища⁵. Між іншим, Закон УРСР «Про

1. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. С. 17.

2. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 561, арк. 1–279; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 562, арк. 2–272; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 603, арк. 3–200; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 637, арк. 2–250.

3. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 100.

4. Закони України. Т. 1. С. 378–389.

5. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 614, арк. 1–137; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 615, арк. 1–108.

свободу совісті та релігійні організації», зазнавши змін, чинний і нині. У прийнятій 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України усім громадянам УРСР, у тому числі незалежно від релігійних переконань, гарантувалася рівність перед законом⁶.

Легалізовані релігійні громади почали активно зростати і станом на початок 1991 р. їх чисельність досягла 10 810 одиниць, на початок 1992 р. – 13 019 одиниць, а до кінця 1992 р. – 13 723 одиниці⁷. Водночас із кількісним зростанням громад різко почала збільшуватися чисельність, тобто поява нових, релігійних конфесій⁸. Якщо у 1991 р. було зафіксовано 35 різних конфесійних напрямків⁹, то вже через рік – 52¹⁰. Наприкінці 1990-х років чисельність конфесійних напрямків в Україні становила понад 90¹¹, а наприкінці 2010-х років – у межах 100¹².

Відповідно до офіційних статистичних відомостей, станом на початок 1990-х років в Україні найбільша кількість релігійних громад – 5 469 – перебувала у складі УПЦ МП; 2 643 релігійні громади відносилися до УГКЦ, 1 489 – до УАПЦ, 1 127 – до Церкви Євангельських Християн-Баптистів, 452 – до Римсько-Католицької Церкви. Серед нових релігійних течій, які з'явилися в Україні на початку 90-х років ХХ ст., зокрема, були: Товариство свідомості Крішни (17 громад), буддисти (7 громад), Велике Біле Братство (4 громади), РУНВіра (3 громади), Церква повного Євангелія (3 громади), бахаї (3 громади), Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (2 громади), караїми (2 громади), вірменокатолики (1 громада), пресвітеріани (1 громада), інокентіївці

6. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир: Рута, 2010. С. 14; Закони України. Т. 1. С. 6.

7. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. С. 24–25.

8. Там само. С. 23; Релігійні організації України. *Людина і світ*. 1994. № 10. С. 11.

9. Бондаренко В., Єленський В. Церква й українське суспільство: на новому етапі. С. 19.

10. Бондаренко В., Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху. С. 6.

11. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. С. 93.

12. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

(1 громада), істинно-православна церква (1 громада), даосисти (1 громада) тощо¹³.

Одна із центральних подій в релігійному просторі України початку 1990-х років – створення у червні 1992 р. УПЦ КП. Це стало результатом посилення проукраїнських тенденцій у православному середовищі, зокрема в УПЦ МП, після проголошення державної незалежності України.

Уже до 1996 р. кількість релігійних громад УПЦ КП сягнула 1 529 одиниць¹⁴ і продовжувала активно зростати в подальшому. Важливо, що на початку незалежності українське політичне керівництво на чолі з Л. Кравчуком заявляло про необхідність створення помісної «національної церкви». І хоч мова тут, очевидно, йшла про виведення з-під юрисдикції Московського патріархату УПЦ¹⁵, на роль такої згодом заявила претензії новостворена УПЦ КП.

Розвиток релігійних конфесій на початку 1990-х років пропонуємо розглянути на прикладі УГКЦ та РКЦ в Україні. Станом на середину 1992 р. УГКЦ нараховувала майже 3 тис. релігійних громад, 500 недільних шкіл, 32 монастирі, 5 духовних навчальних закладів. Більшість із них були зосереджені у межах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей. До УГКЦ також відносилися численні греко-католицькі єпархії, які діяли в середовищі української діаспори в Австралії, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Польщі, Франції, Хорватії та США.

Утворення греко-католицьких релігійних громад, як правило, відбувалося шляхом переходу до них віруючих зі складу православних релігійних громад, які діяли у відповідних областях у повоєнний час. У випадку одноголосного рішення такі переходи відбувалися «швидко і безболісно». У тих же населених пунктах, в яких одна частина віруючих поверталася в греко-католицизм, а інша зберігала православну громаду, часто виникали суперечності за право користування храмом. І хоча в більшості населених

13. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. С. 18.

14. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1997 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій.

15. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. С. 52.

пунктів завдяки місцевій владі такі проблеми були розв'язані, іноді конфліктні ситуації виникали через невмотивовані рішення владних органів на місцях надати перевагу тій чи іншій церкві. Така показова ситуація склалася у м. Бориславі Львівської області, у якому всі 7 храмів були передані греко-католикам¹⁶.

До середини 1992 р. РКЦ в Україні мала релігійні громади в 19 областях та у м. Києві, найбільше – у Львівській (92 релігійні громади), Хмельницькій (74 релігійні громади), Вінницькій (63 релігійні громади), Закарпатській, Тернопільській (по 60 релігійних громад) та Житомирській (46 релігійних громад) областях. Як духовний центр РКЦ було створено Львівську архієпископію; також виникли Житомирська та Кам'янець-Подільська дієцезії. У цей час відкрилося близько ста недільних шкіл та пунктів катехизації; духовна семінарія та 7 монастирів РКЦ в Україні.

Однак повноцінному функціонуванню РКЦ в Україні на початку 1990-х років заважав дефіцит священнослужителів, зумовлений різким зростанням кількості релігійних громад. Частково та тимчасово ця проблема вирішувалася запрошенням таких осіб з інших країн, зокрема з Польщі та Угорщини, які працювали в Україні на договірних засадах. У перспективі передбачалася заміна іноземних священнослужителів випускниками українських духовних навчальних закладів. Непокоїло РКЦ в Україні зволікання із вирішенням питань про передачу релігійним громадам костелів, конфіскованих свого часу радянською владою¹⁷.

Досить інтенсивно розвиток релігійної мережі України відбувався і у другій половині 1990-х років. Якщо у 1996 р. чисельність релігійних громад зросла до 18 479 одиниць¹⁸, то у 1997 р. – до 19 780 одиниць¹⁹, у 1998 р. – до 21 134 одиниць²⁰, у 1999 р. – до

16. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 70–71.

17. Там само. Арк. 69–70.

18. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1997 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій.

19. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1998 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1998> (дата звернення: 17.09.2019).

20. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1999 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*.

22 718 одиниць²¹, а у 2000 р. – до 24 494 одиниць²². (До вказаної статистики у тому числі тієї, яка подається далі, відносяться релігійні громади, які діяли без реєстрації статутів, що дозволено українським законодавством). Тобто, упродовж другої половини 1990-х років чисельність релігійних громад зросла на понад 6 тис. одиниць.

У цей час найбільшу кількість релігійних громад мали УПЦ МП (9 049 одиниць), УГКЦ (3 317 одиниць), УПЦ КП (2 781 одиниця), ВСЦ ЄХБ (2 134 одиниці), Всеукраїнський союз Християн віри євангельської (п'ятидесятників) (1 196 одиниць), УАПЦ (1 015 одиниць), РКЦ (807 одиниць), Адвентисти сьомого дня (849 одиниць)²³. До кінця 1990-х років, як відзначалося, також зросла кількість самих церков та релігійних організацій, зокрема, наприклад, східних релігій, різних течій язичництва тощо. Інші ж, як Велике біле братство, діяльність якого в Україні була заборонена ще в 1993 р., припинили свою діяльність. Саме нові релігійні течії особливо активно зростали упродовж 1992–1999 рр., коли кількість їхніх релігійних громад збільшилася з 83 одиниць до 1 083 одиниць і відносилася до 48 різних напрямків. При цьому, 26 з них мали від 1 до 5 громад²⁴. У рамках неорелігійних рухів у 1990-х роках в Україні певного поширення набули й сатанинські секти, серед яких «Присвячений Сатані лицарський орден чорної меси», «Орден чорного кола», «Зірка смерті», «Партія сатаністів», «Чорне братство» та інші. Такі секти, відзначають дослідники, «становлять реальну загрозу як моральному, духовному, так і фізичному здоров'ю молоді»²⁵.

ни. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1999> (дата звернення: 17.09.2019).

21. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2000 року. *Людина і світ*. 2000. № 1. С. 26–29.

22. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2001 року. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 35–38.

23. Там само.

24. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні. *Людина і світ*. 2000. № 3. С. 25.

25. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. С. 104–105.

Уже станом на 2000 р. чітко окреслилася регіональна структура церковно-релігійних організацій в Україні. Найбільше їх було зареєстровано у Львівській (2 768 одиниць), Тернопільській (1 586 одиниць), Закарпатській (1 515 одиниць), Вінницькій (1 417 одиниць), Хмельницькій (1 387 одиниць), Івано-Франківській (1 247 одиниць), Рівненській (1 192 одиниці), Донецькій (1 160 одиниць), Київській (додатково у Києві – 663 релігійні громади) (1 131 одиниця) областях. Найменша ж чисельність релігійних громад на цей час була у Кіровоградській (412 одиниць), Миколаївській (456 одиниць), Харківській (490 одиниць), Сумській (510 одиниць), Херсонській (511 одиниць), Луганській (531 одиниця) областях²⁶. Отож, як видно, основна кількість релігійних громад представлена у західному регіоні, а найменше – у східному регіоні України.

На 2000 р. припадає один із найбільших сплесків зростання чисельності релігійних громад, що було пов'язано із відзначенням 2000-ліття від Різдва Христового й піднесенням релігійно-соціальної активності. Лише упродовж січня – квітня 2000 р. разом із 546 новими релігійними громадами було зареєстровано статути 9 монастирів, 14 місій та 1 духовного управління. Відповідне зростання передусім стосувалося православних конфесій²⁷.

Дослідники відзначають, що вже у 2000-х роках в Україні відбулося завершення екстенсивного розвитку релігійної мережі, уповільнилися темпи її розширення²⁸. Загалом, за 2001–2010 рр. чисельність релігійних громад в Україні зросла всього на 8 356 одиниць: із 26 049 одиниць у 2001 р.²⁹ до 34 405 одиниць

26. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2001 року. С. 39–42; Релігійні організації у регіонах України (станом на 1 січня 2001 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr-reg2001> (дата звернення: 17.09.2019).

27. Головні напрямки діяльності Державного комітету у справах релігій з реалізації державної політики щодо релігій та релігійних інституцій в Україні (січень – травень 2000 р.). *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 25.

28. Релігійна ситуація в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. *Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку»*, (8 лютого 2011 р.). Київ, 2011. С. 3.

29. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2002 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба Украї-*

у 2010 р.³⁰ Остання тенденція, завершення екстенсивного розвитку релігійної мережі, тривала і на початку 2010-х років, хоча значні зміни спостерігалися уже в 2014 р. Так, у 2011 р. в Україні була 32 521 релігійна громада³¹; станом на 1 січня 2013 р., тобто за 2012 р., їх кількість зросла на 1 060 одиниць, до 33 581 одиниці³², а на 1 січня 2014 р., упродовж 2013 р., – на 2 065 одиниць, до 35 646 одиниць³³. У цілому, за період 2011–2013 рр. чисельність релігійних громад в Україні зросла на 3 125 одиниць, або на майже 9 %³⁴.

У 2014 р. уперше в новітній історії України відбулося масштабне зменшення чисельності релігійних громад. Через анексію Криму та окупацію частин Донецької і Луганської областей їх кількість скоротилася на 1 865 одиниць (або на 5 %), до 33 781 одиниці³⁵. Указане статистичне зменшення відбулося не через фіксацію ліквідації релігійних громад, а через неврахування ста-

ни. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2002> (дата звернення: 17.09.2019).

30. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2011 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2011/48586/> (дата звернення: 17.09.2019).

31. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2012 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2012 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2012/47891/> (дата звернення: 25.05.2017).

32. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2013 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2013/51768/> (дата звернення: 25.05.2017).

33. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/> (дата звернення: 25.05.2017).

34. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 33, арк. 31.

35. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р.

тистичними органами (Департаментом у справах релігій та національностей Міністерства культури України) відповідних реалій в анексованій та окупованій частинах України. Адже у квітні 2016 р. начальник відділу релігієзнавчо-аналітичної роботи Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України Л. Владиченко зазначала: «Наразі, ані місцеві, ані центральні органи державної виконавчої влади не володіють офіційною, повною та об'єктивною статистичною інформацією щодо фактичного припинення чи продовження діяльності релігійних організацій на зазначених територіях»³⁶.

Деяке зростання (на 402 одиниці) релігійних громад порівняно із 2014 р. відбулося уже впродовж 2015 р., адже станом на 1 січня 2016 р. в Україні їх було вже 34 183 одиниці³⁷. Незначне зростання (на 202 одиниці) релігійних громад відбулося і впродовж 2016 р., коли їх кількість у порівнянні з попереднім роком, відповідно до офіційних статистичних відомостей від 1 січня 2017 р., сягнула 34 385 одиниць³⁸. Зростання (на 252 одиниці) релігійних громад зафіксоване і протягом 2017 р. (станом на 1 січня 2018 р. їх нараховувалося 34 637 одиниць)³⁹. При цьому, 1 011 з них були відзначені як недіючі, а 1 120 – як незареєстровані⁴⁰. Роком раніше їх співвідношення було 854 одиниці та 1 063 одиниці відповідно⁴¹. Деяке зростання чисельності ре-

36. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/ (дата звернення: 01.11.2017).

37. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2016 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2016/63055/> (дата звернення: 25.05.2017).

38. Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації).

39. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr_2018/70440/ (дата звернення: 22.04.2018).

40. Там само.

41. Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації).

лігійних громад – на 525 одиниць – було зафіксоване впродовж 2018 р., що в сукупності склало 35 162 громади⁴². Загальна ж кількість релігійних організацій станом на 2018 р., тобто релігійних громад разом із релігійними центрами, управліннями, монастирями, братствами, місіями, духовними навчальними закладами становила 36 739 одиниць⁴³.

У цілому, за період 2014–2017 рр. чисельність релігійних громад в Україні зменшилася на 1 009 одиниць (34 637 одиниць у 2017 р. проти 35 646 одиниць у 2013 р.), хоча їх фактичне скорочення, як зазначалося, відбулося лише упродовж 2014 р. У цей час найбільші кількісні зміни відбулися, зокрема, у становищі релігійних громад УПЦ МП (зменшення на 366 одиниць); УПЦ КП (зростання на 506 одиниць); Духовного управління мусульман Криму (зменшення на 924 одиниці) тощо⁴⁴.

Указані цифри свідчать про кілька фактів. По-перше, деяке статистичне скорочення релігійних громад УПЦ МП відбулося через їх неврахування на анексованих і окупованих територіях. По-друге, втрати УПЦ МП частково відбулися у зв'язку з переходом окремих її релігійних громад до складу УПЦ КП (відповідні факти усе активніше почали проявитися з 2014 р.), що призвело до зростання останньої. І, по-третє, значних утисків зазнали релігійні громади Духовного управління мусульман Криму, які перебували на території Кримського півострова.

Найбільша кількість релігійних організацій, зокрема станом на 2000 р., про що йшлося вище, була зафіксована у західному регіоні України. Так, у 2015 р. тут зосереджувалося 42,3 % релігійної мережі. У північно-центральному регіоні було представлено 33,7 %, а в південно-східному – 25,5 % релігійної мережі країни⁴⁵. На рівні областей найбільше релігійних громад зосере-

42. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

43. Там само.

44. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р.; Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р.

45. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року.

джено у Львівській (3 114 одиниць), Вінницькій (2 158 одиниць), Хмельницькій (1 908 одиниць), Закарпатській (1 875 одиниць), Київській (1 846 одиниць, окремо у місті Києві – 1 005 релігійних громад), Донецькій (1 784 одиниці), Тернопільській (1 757 одиниць), а найменше – у Сумській (491 одиниця), Миколаївській (773 одиниці), Кіровоградській (782 одиниці), Луганській (832 одиниці) областях⁴⁶. Більшість релігійних організацій розміщена, фактично, в усіх областях України. Водночас окремі релігійні організації, за винятком православних, мають виражену територіальну приналежність. Зокрема, Мукачівська єпархія греко-католицької церкви поширена лише у Закарпатській області. У межах однієї або кількох областей також представлені деякі протестантські, етно-конфесійні та нові релігійні організації⁴⁷.

На локальному рівні «домінуючі» церковно-релігійні організації, підтримка яких задекларована досить значною частиною населення разом із підтримкою влади регіону, мають значний вплив на місцеве життя. Для прикладу: «Домінуюча й фаворитизована з боку місцевої влади УГКЦ виступає повноцінним суб'єктом суспільно-політичних та соціальних процесів у регіоні (в Галичині. – *Авт.*), маючи широкий спектр прямих і опосередкованих важелів впливу на органи місцевого самоврядування усіх рівнів»⁴⁸. При цьому, склалася досить парадоксальна ситуація із впливом церковно-релігійних організацій на відповідні процеси на Донбасі. Не дивлячись на те, що в південно-східному регіоні України релігійна мережа найменш насичена, роль релігійного чинника у суспільно-політичних процесах за роки незалежності постійно зростала. Суть цієї ситуації пояснюється позицією місцевої влади, яка намагалася використати домінуючу роль православ'я на Донбасі з метою посилення російського впливу в регіоні⁴⁹.

46. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

47. Там само; Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р.

48. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. С. 404.

49. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. С. 136–137.

Як зауважувалося, станом на 2018 р. в Україні нараховувалося 35 162 релігійні громади. Найбільша їх кількість відносилася до християнства – 34 114 одиниць, або 97 % від загальної релігійної мережі: православних – 19 209 одиниць, або 56,3 % від загальної кількості християнських конфесій; католицьких – 4 858 одиниць, або 14,2 % від загальної кількості християнських конфесій; протестантських – 10 047 одиниць, або 29,5 % від загальної кількості християнських конфесій (2 832 релігійні громади баптистів; 371 – евангельських християн; 2 693 – християн віри евангельської; 1 070 – адвентистів; 83 – лютеран; 129 – реформатів; 1 496 – релігійних громад організацій харизматичного типу; 1 373 – громад інших релігійних організацій протестантів (протестантського походження))⁵⁰.

Етно-конфесійні релігійні організації в Україні нараховували 657 громад, або 1,9 % від чисельності усіх релігійних громад країни: іслам – 265 одиниць; іудаїзм – 287 одиниць; буддизм – 63 одиниці; релігійні організації караїмів – 4 одиниці; вірменські релігійні громади – 28 одиниць; інші етно-конфесійні релігійні організації – 10 релігійних громад. Чисельність нових релігійних громад в Україні у 2018 р. сягнула 391 одиниці, що складає 1,1 % від загальної релігійної мережі країни. Серед них: нові релігійні організації православного походження – 7 одиниць; нові релігійні організації іудейського походження – 48 одиниць; нові релігійні організації язичницького спрямування – 144 одиниці; нові релігійні організації орієнталістського походження – 87 одиниць; інші нові релігійні організації – 105 громад⁵¹. (Детальніше про чисельність релігійних громад в Україні станом на 2018 р. див. додаток А.)

2018 р. в Україні нараховувалося 32 619 священнослужителів⁵² (у 1996 р. – 16 429 священнослужителів⁵³), з яких 918 осіб – іноземці. Ситуація із практикою служіння іноземців в Україні була започаткована уже на початку 1990-х років. У 1996 р. чи-

50. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

51. Там само.

52. Там само.

53. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1997 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій.

сельність іноземних священнослужителів в Україні становила 505 осіб⁵⁴, у 2015 р. – 764 іноземних священнослужителі, найбільша кількість яких прибула зі США, Польщі, Німеччини, Канади, Туреччини, Російської Федерації, країн Азії, Африки, Латинської Америки. Здебільшого, вони забезпечували службу РКЦ в Україні, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), релігійних організацій євангельських християн-баптистів⁵⁵.

Упродовж 2018 р. в Україні діяв 531 монастир (у 2013 р. – 519, скорочення за 2014–2017 рр. – на 3 одиниці), 83 братства (у 2013 р. – 83, скорочення за 2014–2017 рр. – на 11 одиниць), 368 місій (у 2013 р. – 369, скорочення за 2014–2017 рр. – на 2 одиниці), 204 духовні навчальні заклади (у 2013 р. – 206, скорочення за 2014–2017 рр. – на 4 одиниці), а також 13 211 загальноосвітніх і недільних шкіл. Для задоволення власних потреб релігійні організації в Україні мали 530 періодичних видань (у 2013 р. їх нараховувалося 380), із яких 341 – друковані, 22 – аудіовізуальні та 167 – електронні⁵⁶.

Зазначимо, що найбільша кількість релігійних громад в Україні в цей час належала УПЦ МП – 12 437 одиниць, УПЦ КП – 5 363 одиниці, УГКЦ – 3 470 одиниць, ВСЦ ЄХБ – 2 496 одиниць, Українській церкві християн віри євангельської – 1 635 одиниць, УАПЦ – 1 171 одиниця, Українській уніонній конференції церкви адвентистів сьомого дня – 1 024 одиниці, РКЦ – 943 одиниці, Свідкам Єгови – 941 одиниця. При цьому, чисельність громад окремих церковно-релігійних організацій не перевищувала кілька одиниць (передусім деякі етно-конфесійні та нові релігійні організації)⁵⁷.

54. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 27, арк. 70.

55. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року.

56. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р.; Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.; Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р.

57. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

Тенденція, яка отримала поширення з початку 2014 р., – перехід релігійних громад до складу інших конфесій. Раніше поодинокі випадки переходу релігійних громад переважно відбувалися через суб'єктивні, персональні причини, наприклад, через непорозуміння між священиком та вищим духовенством (хоча існують випадки зміни релігійної конфесії лише самим священиком⁵⁸) тощо. Зокрема, 24 грудня 1999 р. Свято-Михайлівська парафія Дарницького району Києва оголосила про вихід зі складу УПЦ МП та приєдналася до УПЦ КП. В одному із документів УПЦ КП зазначено, що серед причин цих дій є «моральна деградація» серед ієрархії та духовенства УПЦ МП. «Останньою краплиною стала відверта агітація напередодні президентських виборів на користь кандидата від комуністичних та лівацьких сил Петра Симоненка, яку проводила УПЦ МП», – стверджується у документі УПЦ КП⁵⁹. Однак, найбільш імовірно, що причиною переходу стали саме персональні мотиви.

Із 2014 р. тенденція переходу релігійних громад до складу інших конфесій, по суті, була зумовлена цивілізаційним і світоглядним підґрунтям. Зокрема, у зв'язку з невизначеною позицією УПЦ МП щодо подій Революції гідності, а згодом і щодо російської військової агресії в Україні від 2014 р. почалися епізодичні переходи релігійних парафій УПЦ МП до складу УПЦ КП. За висновком фахівців, саме російська військова агресія в Україні активізувала ці процеси⁶⁰. В останні роки також спостерігалися окремі переходи релігійних громад зі складу УАПЦ до УПЦ КП, з УПЦ МП – до УАПЦ, а також у середовищі протестантських церков.

Проте наявна статистика таких переходів досить суперечлива. Як відзначають деякі джерела, упродовж перших двох

58. У Запоріжжі в УПЦ КП «працевлаштували» священика-патріота, що пішов з «московської» церкви через мову. *Депр.Запоріжжя*. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/u-zaporizhzh-i-v-upc-kp-pracevlashtuvali-svyaschenika-patriota-scho-pishov-z-moskovskoyi-cerkvi-cherez-movu-20180207722545> (дата звернення: 31.03.2018).

59. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 71.

60. Дехтяренко А. Как война изменила религиозные взгляды украинцев. *Апостроф*. URL: <https://apostrophe.ua/article/society/2015-04-09/kak-voynapovliyala-na-religioznyie-vzglyadyi-ukraintsev/1557#.VSI7nJuP7uY.vk> (дата звернення: 05.04.2018).

років російської агресії зафіксовано від понад 50⁶¹ до близько 70⁶² випадків переходу громад УПЦ МП до складу УПЦ КП. Однак, відповідно до інформації директора Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраша, наданої 29 березня 2018 р. для «Релігійно-інформаційної служби України», у цей час прямо перейшло до складу УПЦ КП 39 громад УПЦ МП. Близько 30 релігійних громад упродовж 2015–2016 рр. вийшли зі складу УПЦ МП і зареєстрували нову релігійну організацію (по факту – так само змінили конфесійну приналежність). Також 2 релігійні громади УПЦ МП перейшли до складу УАПЦ. У свою чергу, зі складу УАПЦ на користь УПЦ КП перейшло 100 релігійних громад. Загалом, за словами А. Юраша, упродовж 2014–2017 рр. конфесійну приналежність змінили 153 православні релігійні громади та 30 протестантських⁶³. Як підкреслюють деякі автори, найбільша кількість переходів парафій УПЦ МП до складу УПЦ КП спостерігається довкола Почаївської Лаври, яка перебуває у користуванні УПЦ МП⁶⁴.

Релігійні конфесії, серед яких у першу чергу УПЦ МП та УАПЦ, намагалися заборонити переходи власних громад і на рівні внутрішніх статутів, і в судовому порядку. Як приклад: на початку серпня 2018 р. Львівський окружний адміністративний суд скасував розпорядження голови Львівської обласної державної адміністрації про затвердження нового статуту релігійної громади с. Подорожне Стрийського району про її перехід

61. Мороз В. Конфлікт за храми між православними в Україні: аналіз досвіду двох років. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/62395/ (дата звернення: 28.03.2018).

62. УПЦ (Московського патріархату) в час війни України з Росією. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29039980.html> (дата звернення: 20.03.2018).

63. Конфесійну приналежність в Україні готові змінювати не лише православні, – Андрій Юраш. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/70626/ (дата звернення: 31.03.2018).

64. Мороз В., Ворон Б. Від УПЦ (МП) до УПЦ КП: інтерактивна карта переходів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/review/61901/> (дата звернення: 28.03.2018).

до складу УПЦ КП⁶⁵. У переважній же більшості випадків зміни конфесійної приналежності релігійних громад стали dokonаним фактом.

Між іншим, необхідно зазначити, що від 2014 р. (не рахуючи анексований Крим та тимчасово окуповані території Донецької і Луганської областей), фактично, не спостерігалось переходу релігійних громад до складу УПЦ МП з інших релігійних конфесій. Одна зі спроб такого переходу відбулася 12 січня 2018 р. у м. Коростень Житомирської області. Тоді настоятель храму УПЦ КП ієромонах Ілля (Анатолій Василенко) заявив, що разом із парафією переходить під юрисдикцією УПЦ МП. Однак священника підтримало лише кілька осіб із числа прихожан, тому спроба переходу не увінчалась успіхом. Ієромонах Ілля після такої акції був звільнений з посади настоятеля із заборону священнослужіння. Новим настоятелем парафії був призначений протоієрей Віталій Ейсмонт⁶⁶. Сам Анатолій Василенко 14 січня 2018 р. у Свято-Покровському храмі Коростеня в присутності Митрополита Овруцького і Коростенського Віссаріона «приніс каяття у гріху розколу та повернувся до єдиної канонічної Православної Церкви»⁶⁷. УПЦ МП офіційно повідомила, що священник повернувся до них із «більшістю своїх парафіян»⁶⁸. У свою чергу, УПЦ КП заявила, що «зі священником до Московського Патріархату перейшла не більшість громади, а меншість у кількості до трьох парафіян»⁶⁹.

65. УАПЦ через суд скасувала перехід своєї парафії на Стрийщині до УПЦ (КП). *Високий замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/news/375299-uapts-cherез-sud-skasuvala-perekhid-svoiei-parafii-na-stryishchyni-do-upts-kr> (дата звернення: 18.09.2018).

66. У м. Коростень на Житомирщині відбулася спроба рейдерського захоплення храму представниками Московського Патріархату. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. URL: <https://www.cerkva.info/posts/u-m-korosten-na-zhytomyrshchyni-vidbulasia-sproba-reiderskoho-zakhoplennia-khramu-predstavnykamy-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 30.03.2018).

67. На Житомирщині з розколу повернувся священник з паствою. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/01/17/183651/> (дата звернення: 30.03.2018).

68. Там само.

69. У м. Коростень на Житомирщині відбулася спроба рейдерського захоплення храму представниками Московського Патріархату.

Усе ж таки, центральним, у тому числі в контексті розвитку міжконфесійних відносин, стало питання переходу релігійних громад зі складу УПЦ МП до складу УПЦ КП. На думку дослідників, серед яких Л. Филипович, важливими для подальшого переходу є події, що відбулися 4 січня 2018 р. у Запоріжжі⁷⁰. Тоді трагічно загиблого напередодні 2-річного хлопчика із Запоріжжя відмовився відспівувати священник УПЦ МП, оскільки дитина була хрещена в церкві УПЦ КП. Священник УПЦ МП зазначив: «<...> у Московському патріархаті не визнають Київський (патріархат. – *Авт.*), і, на їх думку, всі обряди, які проведені під заступництвом Філарета, – недійсні»⁷¹. У результаті до траурної процесії приїхав священник із церкви Святого Миколая, де хрестили дитину, який і відспівав покійного⁷². Згодом Митрополит Запорізький і Мелітопольський Лука виправдовував дії священника УПЦ МП, зсилаючись на церковні канони, і, з його слів, якби священник «нарушив канони, мусив би за це нести відповідальність перед Богом»⁷³.

Конфлікт вийшов за межі, власне, міжконфесійної площини та викликав широкий суспільний резонанс у межах усієї країни⁷⁴. У свою чергу, правоохоронні органи Запорізької області розпочали розслідування щодо умисних дій, спрямованих на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, що спричинили тяжкі наслідки у вигляді виникнення сутичок та масових заворушень в Запорізькій області та інших

70. Релігієзнавці вважають, що випадок у Запоріжжі спонукає прихожан УПЦ (МП) перейти до УПЦ-КП. *Interfax-Україна*. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/475867.html> (дата звернення: 30.03.2018).

71. Трагически погибшего малыша из Запорожья отказался отпевать священник Московского патриархата. *Forpost*. URL: <http://forpost.media/novosti/tragicheski-pogibshego-malysha-iz-zaporozhja-otkazalsja-otpevat-svjashennik-moskovskogo-patriarhata.html> (дата звернення: 25.03.2018).

72. Там само.

73. Владика Лука підтримав священника у відмові відспівувати малюка. *Forpost*. URL: <http://forpost.media/novosti/metropolit-luka-pohvaliv-svogo-kolegu-za-vidmovu-vidspivuvati-maljuka.html> (дата звернення: 25.03.2018).

74. Запоріжці приносять іграшки до храмів УПЦ МП після того, як дитину відмовились відспівувати в церкві. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28957108.html> (дата звернення: 25.03.2018).

регіонах України⁷⁵. Однак, справа так і не дійшла до логічно завершення. А УПЦ МП не змінила свого «канонічного» підходу у питанні ставлення до хрещення іншими релігійними конфесіями та розпочала в Запоріжжі «перехрещення» дітей, раніше охрещених в УПЦ КП. До кінця квітня 2018 р., за інформацією прес-служби Запорізької єпархії УПЦ МП, було «перехрещено» понад 40 дітей⁷⁶.

Значні структурні зміни в релігійній мережі відбулися після створення на Об'єднавчому Соборі 15 грудня 2018 р. Православної церкви України та надання їй томосу про автокефалію на початку 2019 р. ПЦУ утворилася на основі УПЦ КП та УАПЦ, які, таким чином, формально припинили своє існування (само-розпустилися). Отож, до нової церковної організації ввійшло майже 6,5 тис. парафій УПЦ КП й УАПЦ (станом на 2018 р., як зазначалося, кількість релігійних громад УПЦ КП складала 5 363 одиниці, а УАПЦ – 1 171 одиниця⁷⁷). Хоча 20 грудня 2018 р. Митрополит Київський і всієї України Епіфаній зазначив, що ПЦУ нараховує близько 7 тис. парафій, та заявив, що вона «відкрита для інших (релігійних. – *Авт.*) громад»⁷⁸.

Від перших днів існування ПЦУ до неї почалися переходи і релігійних громад, і служителів УПЦ МП. Уже 16 грудня 2018 р. у Вінниці під час служби в кафедральному соборі єпископ УПЦ

75. Правоохоронці розпочали розслідування фактів вчинення окремими представниками УПЦ-МП та ГО «Союз православний “Радомир”» умисних дій, спрямованих на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, а також образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями. *Прокуратура Запорізької області*. URL: https://zap.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=221963 (дата звернення: 14.01.2018).

76. «Если ни священник, ни епископ не испугались общественного гнева, значит это все не просто так». *Украинская Православная Церковь. Запорожская епархия. Официальный сайт*. URL: <https://hramzp.ua/newsitem/esli-ni-svyashhennik-ni-episkop-ne-ispug> (дата звернення: 22.04.2018).

77. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

78. Православна Церква України налічує майже сім тисяч парафій і відкрита для інших громад, – митрополит Епіфаній. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74009/ (дата звернення: 04.01.2019).

МП Симеон оголосив про перехід до ПЦУ⁷⁹. Він, до речі, як представник УПЦ МП, брав участь в Об'єднавчому Соборі 15 грудня 2018 р. Здебільшого, рішення про перехід зі складу УПЦ МП до ПЦУ приймалися парафією на загальних зборах. Як-от: уже за кілька днів після Об'єднавчого Собору відповідне рішення на зборах у місцевій церкві прийняли жителі с. Шишківці Кіцманського району Чернівецької області⁸⁰. 18 грудня 2018 р. на засіданні парафіяльної ради було прийнято рішення про перехід зі складу УПЦ МП до ПЦУ парафії єпископа Переяслав-Хмельницького і Вишневського Олександра (Драбинка)⁸¹, свого часу одного із найбільш наближених осіб і секретаря Митрополита Київського і всієї України Володимира. 22 грудня 2018 р. до ПЦУ перейшла перша і найбільша парафія УПЦ МП на Львівщині – храму святих апостолів Петра і Павла у Жовкві⁸². До кінця 2018 р. перехід релігійних громад зі складу УПЦ МП до ПЦУ спостерігався переважно у деяких центральних і західних областях України. Лише на Вінниччині було понад 20 таких парафій⁸³.

Досить широкий перехід релігійних громад до складу ПЦУ по всій Україні, включаючи схід та південь держави⁸⁴, розпо-

79. У Вінниці владики Симеон оголосив про перехід від УПЦ МП до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/73952/ (дата звернення: 04.01.2019).

80. На Буковині громада УПЦ МП перейшла до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/73980/ (дата звернення: 04.01.2019).

81. Парафія Олександра (Драбинка) у Києві перейшла до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/73985/ (дата звернення: 04.01.2019).

82. Громада найбільшого храму УПЦ МП на Львівщині перейшла до ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/74027/ (дата звернення: 28.12.2018).

83. Процес набирає обертів: на Вінниччині понад 20 громад приєдналися до ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/74067/ (дата звернення: 30.12.2018).

84. В Православну церковь Украины перешел первый приход Московского патриархата из Одесской области. *Думская*. URL: <https://dumskaya.net/news/pervyy-poshel-v-baltskom-rayone-prihod-moskovsko-094330/> (дата звернення: 17.01.2019); Ще одна громада МП перейшла до ПЦУ. *Дніпровська єпархія Православної Церкви України*. URL: <http://cerkva.dp.ua/shhe-odna-gromada-mp-perejshla-do-ptsu/> (дата звернення: 20.01.2019).

чався на початку 2019 р. після отримання ПЦУ томосу про автокефалію, а також з ухваленням Верховною Радою України законопроекту «Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи)», який спростив перехід релігійних громад. Відповідно до нього, для переходу до іншої релігійної громади достатньо 2/3 голосів членів парафії⁸⁵. Загалом, станом на 17 січня 2019 р. до складу ПЦУ перейшло понад 100 релігійних громад УПЦ МП⁸⁶.

Як зауважувалося, зі складу релігійної мережі України випали релігійні громади анексованого Криму та окупованих частин Донецької і Луганської областей. По-перше, на території Кримського півострова церкви та релігійні організації від початку анексії перебувають у правовому полі Російської Федерації. По-друге, чи не єдина релігійна конфесія, яка отримала можливість вільного функціонування і в Криму, і на окупованій частині Донбасу, стала УПЦ МП. Діяльність інших церков та релігійних організацій, як і свободи совісті та релігії, стала придушуватися, іноді – й у судовому порядку⁸⁷. Показово, що з офіційної документації Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ МП вилучені будь-які згадки про її приналежність саме до «Української православної церкви»⁸⁸. Відтак, фактично, тут вона виступає під назвою «Російська Православна церква Московського патріархату» та бере активну участь в легітимізації

85. Перехід парафій до ПЦУ: Рада ухвалила важливий закон про зміну підлеглості релігійних громад. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/10411704-perehid-parafiy-do-pcu-rada-uhvalila-vazhliivy-zakon-pro-zminu-pidleglosti-religiynih-gromad.html> (дата звернення: 25.01.2019).

86. Понад 100 парафій УПЦ МП заявили про перехід до об'єднаної церкви. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2621550-ponad-100-parafij-ucp-mp-zaavili-pro-perehid-do-obednanoi-cerkvi.html> (дата звернення: 25.01.2019).

87. В Криму в судовому порядку преследуют за религиозные убеждения. *Крымская правозащитная группа*. URL: <http://crimeahrg.org/v-kryimu-v-sudebnom-poryadke-presleduyut-za-religioznyie-ubezhdeniya/> (дата звернення: 01.04.2018).

88. Кримська єпархія повністю відмежувалася від УПЦ та України. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69724/ (дата звернення: 25.03.2018).

анексії півострова, зокрема через «створення позитивного відношення дітей і молоді Криму до армії РФ»⁸⁹.

Окрім іншого, абсурдно виглядають випадки освячення духовенством Московського патріархату російської зброї в Криму. 14 січня 2017 р. Митрополит Феодосійський і Керченський Платон (Удовенко) освятив зенітні ракетні системи ППО ЗС Російської Федерації С-400 «Тріумф». Митрополит також благословив російських військовослужбовців⁹⁰. 13 грудня 2017 р. благочинний Севастопольського округу, настоятель Свято-Володимирського кафедрального собору в Севастополі Сергій Халюта освятив стяги бойових кораблів Російської Федерації⁹¹, а 13 січня 2018 р. – зенітні ракетні системи ППО С-400 «Тріумф» під час їх виведення на бойове чергування поблизу мису Фіолент⁹². Згаданий протоієрей Халюта, звертаючись до російських військових у 2015 р., цинічно відзначив: «Ви є не лише захисниками кордонів Росії – ви є захисниками кордонів всього Православного світу»⁹³.

Як зазначалося, вільна діяльність інших, окрім як УПЦ МП, релігійних конфесій у Криму була значно ускладнена. Особливо це стосувалося УПЦ КП, Духовного управління мусульман Криму, Свідків Єгови (діяльність останніх була офіційно заборонена чи не в першу чергу) та інших. Загалом, до 2014 р. у Криму було зареєстровано 52 релігійні громади УПЦ КП та діяло близько 20 церков (із, відповідно, 20 священниками). Після анексії тут за-

89. Права человека в условиях милитаризации Крыма. Информационно-аналитический доклад о негативном влиянии российской милитаризации на ситуацию с правами человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополь (апрель 2014 – май 2017). С. 33.

90. Митрополит УПЦ (МП) освятив в Криму нові ракетні системи ППО і благословив військовослужбовців Російської Федерації. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/65757/ (дата звернення: 25.03.2018).

91. УПЦ в Криму освятила прапори бойових кораблів Росії. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/38374-upc-v-krymu-osvyatila-flagi-boevykh-korablej-rossii.html> (дата звернення: 01.04.2018).

92. У Криму клірики УПЦ (МП) освятили черговий російський зенітно-ракетний комплекс ППО і поблагословили новобранців. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69710/ (дата звернення: 25.03.2018).

93. УПЦ в Криму освятила прапори бойових кораблів Росії.

лишилося лише 9 парафій і 4 священики⁹⁴. Діяльність УПЦ КП на території Криму усіялко обмежувалася, а після її переходу на початку 2019 р. до складу ПЦУ була оголошена, фактично, поза законом. Відповідно до висновків Комісії США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF), відповідальність за обмеження релігійної свободи в анексованому Криму (як і на окупованому Донбасі) несе Російська Федерація⁹⁵.

Вкрай не проста ситуація зі свободою совісті та віросповідання склалася на окупованих частинах Донецької і Луганської областей. На цьому, зокрема, наголошено в аналітичному звіті «Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України». У звіті відзначено, що релігійні переслідування на окупованому Донбасі, що досягли апогею у 2014–2015 рр., тривали і надалі. Це призвело до знищення ряду релігійних громад, які були змушені полишити рідні землі, решта релігійних спільнот значно зменшилася⁹⁶.

За роки незалежності поступово зростала і релігійність населення України. Якщо у 1991 р. про віру в Бога заявляли від 43 % до 49 % населення України, то наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років – від 66 % до 86 % опитаних громадян⁹⁷. (За іншими даними, станом на середину 2010-х років частка віруючого населення України становила від 40 % до 50 %.) Указані цифри передбачають різний рівень глибини релігійності: від звичайного декларування до глибинної релігійності. Загалом, дана статистика українських реалій відповідає середньоєвропейським показникам віруючого населення⁹⁸. Про це, зокрема, засвідчує і

94. В УПЦ КП у Криму залишилося четверо священиків – архієпископ. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-upts-kp-u-krymu-zalyshylosia-chetvero-sviashchenyiv-arkhiiepyskop> (дата звернення: 27.03.2018).

95. Росія відповідальна за релігійні злочини на Донбасі та в Криму – Комісія США. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1896%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.05.2018).

96. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. С. 21.

97. Єленський В. Релігійність в українському суспільстві. За матеріалами соціологічних досліджень. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 22.

98. Попов Г. Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку. С. 7.

досить високий рівень довіри суспільства до церковно-релігійних інституцій.

Дослідниця Н. Худоба стверджує, що у силу різних причин, серед яких ідеологічний вакуум у суспільстві, з одного боку, зростає релігійність населення, а з іншого, – «саме релігія стає домінуючою ціннісною орієнтацією»⁹⁹. У зв'язку з цим, за роки незалежності України релігійні структури почали виступати у ролі важливої соціальної інституції, про що, зокрема, засвідчує і зростання рівня довіри українців до церкви та релігійних організацій. Рівень довіри суспільства до церкви (релігійних організацій) постійно зростає та із 2005 р. досягнув понад 50 % підтримки¹⁰⁰. Відтак, серед усіх інституцій громадянського суспільства вплив церкви є навіть більшим, ніж окремих політико-державних діячів та політичних сил¹⁰¹. Найвищий рівень довіри до церкви був зафіксований у 2010 р. – 72,5 %¹⁰². Ця тенденція також яскраво проявилася в умовах складних суспільно-політичних й соціально-економічних трансформацій. Розглянемо це на конкретних прикладах.

Відповідно до опитування громадської думки, проведеного наприкінці 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології, найвищий рівень довіри серед українців спостерігався до церкви – 58,8 % опитаних (недовіру церкві висловили лише 18,4 % респондентів). Водночас статистичні відомості засвідчують, що церкві більше довіряють особи, яким 50 і більше років (68,5 % проти 51 % віком від 18 до 49 років). Для порівняння: рівень довіри громадян України до владних інституцій наприкінці 2015 р. був відносно невисоким. Відповідно до вказаного опитування, Президенту України довіряли 16,8 %, Кабінету Міністрів України – 8,7 %, Верховній Раді України – 6,2 % опитаних¹⁰³. Приблиз-

99. Худоба Н. Духовно-релігійна складова державотворення України. С. 299.

100. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. С. 10.

101. Биркович О. І. Роль релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства в розбудові української державності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30, Т. 1. С. 16.

102. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). Київ, 2017. С. 40.

103. Церква залишається лідером суспільної довіри українців – опитування. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_cont

но ж на такому рівні, згідно з даними Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, перебувала довіра українців до церкви у 2016 р. – 58,6 %¹⁰⁴.

У жовтні 2017 р. аналогічне дослідження було проведено соціологічною службою Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. Відповідно до нього, серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру після волонтерських організацій отримала церква, якій висловили довіру 64,4 % респондентів (в інших джерелах – 63,3 %¹⁰⁵). У свою чергу, Президенту України висловили довіру 24,8 % опитаних, Кабінету Міністрів України – 19,8 % респондентів, Верховній Раді України – 13,8 % опитаних¹⁰⁶. У 2018 р. рівень довіри українців до церковно-релігійних структур дещо знизився – до 59,8 %¹⁰⁷. Паралельно з цим також зростає довіра і до керівників, зокрема, найбільших церков України. В одному із рейтингів, який представляє список 100 найбільш впливових людей України останнього часу, знайшлося місце для трьох церковно-релігійних діячів: Глави ПЦУ Епіфанія (34 позиція), Глави УПЦ МП Онуфрія (48 позиція) та Глави УГКЦ Святослава Шевчука (85 позиція)¹⁰⁸.

З іншого боку, соціологічні дослідження фіксують вкрай низький рівень довіри до державних інституцій, через що здебільшого і відбулася переорієнтація на церковні організації як лідера думок. Це також свідчить про «проблеми, які дедалі на-

ent&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 15.12.2017).

104. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). С. 40.

105. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. С. 23; Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). С. 40.

106. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. *Центр Разумкова*. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-oriientsatsii-2> (дата звернення: 15.12.2017).

107. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). С. 23.

108. Топ 100 самых влиятельных людей Украины. *НВ*. 2019. 15 августа. С. 16–17.

копичуються і загострюються як у процесі функціонування держави, а отже, й державотворення як такого»¹⁰⁹. Адже: «За такого роду суспільно-політичного контексту високий рівень декларативної релігійності населення <...> виявляється переважно компенсатором у конфлікті, що триває між оптимістичними суспільними очікуваннями, пов'язаними із проголошенням незалежності України, і вкрай тяжкими для суспільства та його членів соціально-економічними, політичними, соціокультурними наслідками “розбудови держави” та позитивіським ліберальним (у сенсі безвідповідальності держави перед суспільством та громадянами) сценарієм»¹¹⁰. З цього випливає, що досить високий рівень підтримки церковно-релігійних інституцій на противагу державним інституціям свідчить про неможливість останніх виправдати суспільні сподівання на належний рівень соціально-економічного й культурно-духовного розвитку. Тут необхідно враховувати і традиційно досить значний рівень підтримки церкви в Україні, що склалося історично. На завершення підрозділу варто наголосити на думці дослідника Л. Виговського, який приходить до висновку, що, зокрема, церква в Україні в роки незалежності виступила як важливий чинник формування й розвитку громадянського суспільства¹¹¹.

Отже, з проголошенням державної незалежності в Україні розпочалося відновлення та подальше формування релігійної мережі. Її активний розвиток в основному завершився до початку 2000-х років. Однак із 2014 р., після анексії Криму та окупації частин Донецької і Луганської областей, релігійна мережа зазнала певних трансформацій. Окрім іншого, де-факто, до неї не відносяться релігійні громади анексованої та окупованої частин України. Провідними церковно-релігійними організаціями в Україні стали християнські, серед яких православні, католицькі й протестантські; а також етно-конфесійні та нові релігійні орга-

109. Войналович В., Сленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. С. 12.

110. Там само. С. 18.

111. Виговський Л. Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. С. 23–27.

нізації. Значні трансформації у структурі релігійної мережі відбулися наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. після створення ПЦУ та надання їй томосу про автокефалію. В останні роки церковно-релігійні організації перетворилися на важливу соціальну інституцію, які, зокрема, і через міжконфесійний діалог беруть участь у державотворчих процесах в Україні.

2.2. Міжконфесійні відносини

Оскільки Україна є поліконфесійною державою, то важливий вплив на становище її релігійної мережі мають міжконфесійні відносини. І хоча в державі загалом спостерігалася релігійна терпимість, подекуди між різними конфесіями відбувалося загострення відносин і навіть відкрите протистояння, факти якого були переважно зафіксовані упродовж 1990-х років. Однак міжконфесійні відносини в Україні періоду незалежності характеризуються не стільки протистоянням і конфліктністю, скільки міжконфесійним діалогом, зокрема й у питанні участі церков та релігійних організацій у процесах державотворення новітньої доби.

Саме конструктивний міжконфесійний діалог, на думку М. Бабія, є оптимальним виходом для мінімізації будь-якого протистояння¹¹². Притримуються такої позиції й О. Горкуша¹¹³ та інші дослідники. При цьому, як зазначає М. Бабій, факти засвідчують, що по відношенню до українського церковно-релігійного середовища не доводиться говорити про яскраво виражене протистояння між основними конфесіями. Радше, варто вести мову про «латентний антагонізм», який усе-таки має певний потенціал до загострення¹¹⁴. Українська дослідниця А. Арістова приходить до слушної думки, що міжцерковні та міжконфесійні релігійні конфлікти в українському суспільстві, як і в деяких ін-

112. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. С. 11.

113. Горкуша О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: спонуки, умови, мета, суб'єкти, рівні порозуміння. С. 58.

114. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. С. 11.

ших постсоціалістичних країнах, «є відображенням і закономірним наслідком конфронтації різновекторних внутрішньо- і зовнішньополітичних орієнтацій населення, політичних і церковних еліт»¹¹⁵. Отож, можна стверджувати, що найбільше загострення міжконфесійних стосунків в Україні зафіксовано на початку незалежності, коли відбувалося становлення основних векторів внутрішньої і зовнішньої політики держави. Суспільно-політичні трансформації 2010-х років також призвели до посилення напруженості у міжконфесійних стосунках.

Упродовж першої половини 1990-х років головними причинами протистоянь між релігійними конфесіями були майно, земля та впливи, а основним засобом «вирішення» конфліктів виступали бійки, боротьба за культові споруди, поширення дезінформації про опонентів тощо¹¹⁶. У жовтні 1995 р. заступник Міністра у справах національностей, міграції та культур В. Середя у зверненні на ім'я Віце-прем'єр-міністра І. Кураса відзначав, що недостатня забезпеченість церковно-релігійних організацій культовими спорудами «є найгострішою проблемою сучасного релігійного життя в Україні, головною причиною міжконфесійного протистояння та конфліктів, фактором постійної напруги у суспільстві»¹¹⁷. М. Новиченко з цього приводу зазначав: «Причини міжконфесійних і внутріцерковних протистоянь досить глибоко кореняться в національному, релігійно-догматичному й історичному контексті, але треба визнати, що вони дуже значною мірою підсилені соціально-політичною й економічною ситуацією в країні. Звичайно, живлять їх і невирішені проблеми власності на культові будівлі, боротьба за розподіл сфер впливу»¹¹⁸. Серед причин конфліктності М. Новиченко також не відкидав зовнішньополітичний чинник – вплив на релігійне середовище закордонних релігійних центрів¹¹⁹. Безперечно, що міжконфесійні конфлікти

115. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси. С. 18.

116. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. С. 14.

117. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 16.

118. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки. С. 17.

119. Там само.

поглиблювалися окремими політичними силами, що намагалися використати релігійний чинник у власних інтересах¹²⁰.

Загалом, протистояння та конфліктність у релігійному середовищі України, як зазначають дослідники, визначається за такими лініями: міжправославна (у середовищі українських православних конфесій); православно-католицька (між українськими православними конфесіями та римо- і греко-католиками); внутрішні протиріччя між іншими конфесіями (зокрема, між православними і мусульманами), які не набрали значної гостроти; протиріччя між традиційними релігіями та новими релігіями¹²¹. У загальному такі напрямки конфліктності та протистояння свого часу окреслювали й аналітики Державного комітету у справах релігій¹²². З іншого боку, доводиться говорити і про прояви в Україні, власне, релігійного конфлікту, який проявляється на політичному, національному, богословсько-ієрархічному, побутовому рівнях¹²³.

Зрозуміло, що глибина конфліктності між різними лініями різна, але найбільш конфліктні ситуації спостерігалися на рівні взаємовідносин у середовищі православних конфесій¹²⁴. Цей конфлікт був започаткований одразу і, по суті, зводився до боротьби за першість в українському православному середовищі. На початковому етапі, у 1991–1992 рр., він тривав між УПЦ МП та УАПЦ. У цей час УПЦ МП проголошує тезу про неканонічність (тобто «безблагодатність») УАПЦ¹²⁵. Із червня 1992 р., часу створення УПЦ КП, УПЦ МП поширює цю «аксіому» і на її представ-

120. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. С. 134.

121. Балух В. Міжконфесійні конфлікти: причини, типологія і шляхи подолання. С. 125; Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки. С. 17; Попов Г. Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку. С. 7.

122. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 43.

123. Вергелес К. Міжконфесійний конфлікт як перешкода до національно-го відродження України. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 51.

124. Попов Г. Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку. С. 7.

125. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. *Людина і світ*. 2000. № 6. С. 3.

ників. Таким чином, був започаткований конфлікт з одного боку між УПЦ МП, а з іншого – УАПЦ й УПЦ КП. При цьому, разом із боротьбою за першість в українському релігійному середовищі ці церкви посилюють боротьбу за церковно-релігійне майно. У цей же час УПЦ КП змогла заручитися підтримкою частини проукраїнськи налаштованої частини суспільства та, деякою мірою, держави, яка відійшла від цієї позиції у 1994 р., після перемоги на президентських виборах Л. Кучми¹²⁶.

До речі, під час створення УПЦ КП державні органи деякий час намагалися відкрито не втручатися у міжправославний конфлікт. У звіті «Про релігійну обстановку в Україні» від 3 червня 1992 р., адресованому Адміністрації Президента України, Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України відзначала: «У цій по суті внутрішньоцерковній справі держава не повинна ставати на той чи інший бік, підтримувати когось персонально. Важливо сприяти найшвидшому і найменш болісному подоланню церковної кризи, збереженню миру і злагоди серед віруючих»¹²⁷.

Водночас кризу в середовищі Української православної церкви на початку 1990-х років Рада у справах релігій при Кабміні пов'язувала з тим, що її «прагнення досягти повної незалежності від Московського патріархату наштовхнулось на спротив»¹²⁸. Однак уже в листі «Про утворення Української православної церкви – Київський патріархат» від 30 червня 1992 р. на адресу Президента України та Голови Верховної Ради України Рада у справах релігій висловила занепокоєння створенням нової церковної структури. Адже це могло посилити протистояння в українському релігійному середовищі, зокрема через майно. Державний орган у справах релігії зауважував: «<...> постанова так званого Всеукраїнського православного собору про утворення “єдиної Української православної церкви – Київського патріархату” прийнята без належної підготовки церковно-громадської думки, без участі і проти волі керівництва і єпископату УПЦ (УПЦ МП. –

126. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. Людина і світ. 2000. № 6. С. 5.

127. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 72.

128. Там само.

Авт.). Як наслідок, вона декларує вказану ідею, але не відображає дійсний стан речей»¹²⁹.

Показовою подією цього етапу міжконфесійних, як і державно-конфесійних відносин, стали трагічні події похорону 18 липня («чорний вівторок») 1995 р. біля Софійського собору Святішого Патріарха Київського і всієї Руси України Володимира. Події вийшли за межі суто міжконфесійних відносин в суспільно-політичну площину, викликали гостру реакцію у суспільстві¹³⁰. (Певний час саме з подіями «чорного вівторка», а також з діяльністю Білого братства у західному інформаційному просторі асоціювалося релігійне життя України¹³¹.) Державну політику із надання пріоритетності УПЦ МП на релігійній карті України, яка призвела до подій «чорного вівторка», відкрито засудила УПЦ КП. 17 листопада 1995 р. новообраний Глава УПЦ КП Філарет (обраний на Помісному Соборі УПЦ КП 20–21 жовтня 1995 р.) у листі на адресу Президента України Л. Кучми відзначив: «Підтримуючи Ваші неоднозначні заяви про рівність підходу до всіх конфесій, в житті ми відчуваємо пріоритет, який надається Московському патріархату, і негативне ставлення державних чинників в центрі і на місцях до Київського Патріархату»¹³².

Конфлікт між УПЦ КП та УПЦ МП був поглиблений на початку 1997 р. у зв'язку з відлученням від церкви (накладенням анафем) «за розкольницьку діяльність» Митрополита Київського і всієї України Філарета, що відбулося на засіданні Архієрейського Собору РПЦ у Москві (18–23 лютого 1997 р.)¹³³.

129. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 78.

130. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 27–284; Пода М. Державний комітет у справах релігій: функції і напрямки діяльності. *Людина і світ*. 1997. № 7. С. 27; Триленко Л. Подія на Софійському майдані: рік по тому. *Людина і світ*. 1996. № 7. С. 3–4.

131. Єленський В. Біле братство як підручник соціології релігії. *Людина і світ*. 1997. № 5–6. С. 23.

132. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 173.

133. Итоговые документы Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Москва, 18–23 февраля 1997 г., Свято-Данилов монастырь. Акт об отлучении от Церкви монаха Филарета (Денисенко). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocmp_doc/34695/ (дата звернення: 10.12.2018).

Вкрай негативним для розвитку міжцерковного православного діалогу стали окремі події, коли на представників тієї або іншої конфесії вчинялися силові напади. Один із таких випадків відбувся 30 квітня 1999 р. у Маріуполі під час освячення хреста на місці запланованої побудови кафедрального храму УПЦ КП. Тоді на Патріарха Філарета, членів його делегації і віруючих, які зібралися на цю подію, відбувся напад невідомих осіб, озброєних металевими прутами, кийками та хімічними засобами. Серед десятків постраждалих був і Патріарх Філарет, який отримав тілесні ушкодження. УПЦ КП в організації нападу звинуватила УПЦ МП за потурання місцевих органів влади¹³⁴.

Конфліктність в українському православному середовищі час від часу загострювалися і у 2000-х та 2010-х роках, зокрема на ґрунті майнових питань. На початку 2000 р. між УПЦ КП та УПЦ МП виник конфлікт навколо питання приналежності Свято-Михайлівської парафії м. Києва, яка юридично належала останній¹³⁵. У ніч з 1 на 2 січня 2000 р. група озброєних осіб захопила споруди Свято-Михайлівської парафії (каплицю Святого Георгія, храм пам'яті жертв Чорнобиля, недільну школу) у Дарницькому районі Києва¹³⁶. А вже напередодні, 24 грудня 1999 р., ця парафія перейшла зі складу УПЦ МП до УПЦ КП.

У цей же час Президент України Л. Кучма на урочистих заходах у київському палаці «Україна», присвячених 2000-літтю Різдва Христового, наголосив на шкоді міжправославного конфлікту «державі, суспільству, духовному здоров'ю нації і самому Православ'ю»¹³⁷.

Один із значних конфліктів виник у зв'язку із передачею 2011 р. в Житомирі колишньої Хресто-Воздвиженської церкви, яка до того, перебуваючи у комунальній власності, використовувалася як одна із будівель місцевого краєзнавчого музею, у власність УПЦ МП¹³⁸. Це викликало протистояння між духовними

134. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 106, арк. 171.

135. Релігія і Церква в Україні: січень. С. 37.

136. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 71.

137. Релігія і Церква в Україні: січень. *Людина і світ*. 2000. № 1. С. 37.

138. Звернення до Президента України з приводу передачі Хресто-Воздвиженського храму Російській Церкві. *Свято-Михайлівський кафедральний собор м. Жи-*

особами й віруючими УПЦ МП та УПЦ КП. Місцеві ж органи влади передбачали цей конфлікт. В «Інформаційному звіті про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 році» відзначено: «Не зважаючи на досягнуту домовленість між архієреями УПЦ (УПЦ МП. – *Авт.*) і УПЦ-КП про недопустимість організації будь-яких акцій біля Христо-Воздвиженського храму м. Житомира, періодично УПЦ організує хресні ходи до храму. Все частіше фіксується залучення до таких акцій громадських організацій на кшталт православних громадян Житомира. В майбутньому, при появі можливостей вивільнення храму, перед владою постане складне питання – якій православної конфесії віддавати культову споруду, адже кожна з них буде висувати свої вагомі аргументи»¹³⁹.

Із кінця 2014 р. конфліктність, передусім між УПЦ КП та УПЦ МП, значно поглибилася і була зумовлена започаткуванням тенденції переходу релігійних громад останньої до Київського патріархату. Ця тенденція була активізована наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. у зв'язку зі створенням на основі УПЦ КП й УАПЦ ПЦУ на надання їй автокефалії Вселенським Патріархатом. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні уже розглядалася вище.

Протистояння між православними та католиками, особливо у перші роки незалежності, зводилося передусім до протистояння між УПЦ МП та УГКЦ в питанні церковного майна. Цей конфлікт чітко окреслився уже наприкінці 1980-х років після легалізації УГКЦ та висловленням нею претензій на храми й церковне майно на той час РПЦ на території Західної України¹⁴⁰, яке було передане православним після Львівського собору 1946 р. При цьому, у серпні 1992 р. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України критикувала керівництво західноукраїнських областей, яке, за твердженням Ради, при вирішенні майнових

томура. URL: <http://www.smk-sobor.org.ua/uk/news/391-zvernenniyazaxrestovozdvyzhcerkvu.html> (дата звернення: 12.12.2016).

139. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 62, арк. 123.

140. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 551, арк. 3–6.

питань між УПЦ МП та УГКЦ фактично ставало на сторону останньої¹⁴¹. Із критикою цієї ситуації та проханням вищих органів державної влади в Україні належним чином відреагувати на неї неодноразово упродовж першої половини 1990-х років зверталося керівництво УПЦ МП. Один із подібних листів 2 листопада 1995 р. Митрополит Володимир направив Президенту України Л. Кучмі¹⁴². Деякі експерти не виключали значну роль у конфлікті між УПЦ МП та УГКЦ московських спецслужб¹⁴³.

В окремих випадках протистояння за храми між УГКЦ та УПЦ МП призвело до рішень місцевих органів влади про почергове використання для богослужінь спірних культових споруд.

Іноді через невирішеність питання належності культових приміщень виникала напруженість у відносинах не лише між УПЦ МП та УГКЦ, а й між УГКЦ та РКЦ. Зокрема, у 1997 р. між віруючими цих релігійних конфесій виник конфлікт за право володіння культовою спорудою у м. Комарному Львівської області. Підставою для конфлікту стало розпорядження представника Президента України у Львівській області від 30 вересня 1992 р., відповідно до якого колишній костел РКЦ було передано у власність УГКЦ¹⁴⁴.

Протистояння з більшою або меншою силою тривало як упродовж 1990-х років¹⁴⁵, так і продовжувалося на початку 2000-х років. Невирішеність майнового питання у відносинах між УГКЦ та УПЦ МП стало однією з причин негативної позиції останньої по відношенню до візиту в Україну Папи Римського Івана Павла II у червні 2001 р.¹⁴⁶ УПЦ МП, маючи принципово негативне відношення до поїздки Глави римської церкви на нібито власну «канонічну територію»¹⁴⁷, напередодні візиту активізувалася «у

141. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 93.

142. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 167.

143. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 101.

144. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 135.

145. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 162, 189.

146. Димид М. Конфесійна ситуація в Україні напередодні приїзду Папи Римського Івана Павла II. *Людина і світ*. 2001. № 5. С. 22, 24–25.

147. Ворон О. Витоки та прояви католицько-православного протистояння у незалежній Україні. С. 80.

напрямку формування негативної громадської думки відносно візиту до України Глави держави Ватикан Івана-Павла II»¹⁴⁸.

Серед протиріч між іншими конфесіями передусім варто відзначити протистояння між православними та мусульманами. Воно здебільшого відбувалося в Криму практично упродовж усіх років незалежності¹⁴⁹. Найбільші релігійні конфесії півострова, по суті, вели між собою боротьбу за першість у духовному житті півострова¹⁵⁰, що також негативно відобразилося і на діяльності міжконфесійного об'єднання МРК «Мир – дар Божий». При цьому, у самому мусульманському середовищі Автономної Республіки Крим не було єдності, що призвело до відкритих проявів внутрішніх протиріч між мусульманами. Отож, на відміну від решти ліній протистояння, які зафіксовані по всій території України, ворожість між православними й мусульманами має виразний регіональний характер.

Серед протиріч у рамках цієї підгрупи можна також назвати напруженість у відносинах між традиційними релігійними конфесіями та Свідками Єгови, які, зокрема в Україні, трактуються як течія пізнього протестантизму. Так, у 2006 р. на Львівщині виник конфлікт між представниками традиційних релігійних конфесій та Свідками Єгови у зв'язку з поширенням останніми буклету «Кінець фальшивої релігії вже близько». У тексті буклету релігійні переконання представників традиційних релігій піддавалися різкій критиці¹⁵¹.

За роки незалежності певний рівень протистояння спостерігався між традиційними церквами України, передусім між УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, та новими релігійними течіями. Адже, значною мірою, з точки зору традиційних релігій, неорелігії розглядалися як псевдорелігійні течії, культова практика яких супе-

148. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 159.

149. Там само. Арк. 135–137, 143–144.

150. Колодний А. М. Іслам в контексті політичних реалій Криму. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 37. С. 138–139.

151. Боруцький С. Особливості державно-церковних, міжконфесійних та внутрішньо церковних відносин на Львівщині. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 156.

речить усталеним поняттям про духовно-моральні цінності¹⁵². Свого часу Глава УПЦ МП Митрополит Київський і всієї України Володимир навіть висловлював думку, що держава мала б реагувати на поширення в Україні окремих нових релігійних культів, зокрема не реєструвати їх «під виглядом свободи совісті»¹⁵³.

Від початку незалежності арбітром у розв'язанні міжконфесійних суперечок виступила держава. Важливим у цьому відношенні став Всеукраїнський міжрелігійний форум, проведений у листопаді 1991 р., у якому взяли участь представники найпоширеніших конфесій та органів державної влади. У засіданні форуму також взяв участь на той час Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Окрім іншого, практичними результатами засідання стало проведення регулярних нарад керівників релігійних центрів, де обговорювалися найбільш актуальні спільні проблеми та вирішувалися шляхи їх розв'язання¹⁵⁴.

За умов конфліктності в церковно-релігійному середовищі зростала роль державного органу у справах релігій, а також його структурних підрозділів на місцях. Зокрема, у 1996 р. Державний комітет України у справах релігій (Держкомрелігій) провів багато заходів, спрямованих на гармонізацію державно-конфесійних відносин, послаблення міжконфесійного протистояння та розв'язання питань, які виникали на релігійному ґрунті. План дій, зокрема щодо подолання негараздів у релігійному середовищі, обговорювався під час консультативних зустрічей з очільниками православних, римо-католицької, греко-католицької церков, з керівниками протестантських та інших конфесій на регіональній нараді начальників обласних управлінь (відділів) у справах релігій у Ковелі у вересні 1996 р. Це ж питання стояло на порядку денному розширеного засідання колегії Державного комітету України у справах релігій у грудні 1996 р. за участю Віце-прем'єр-міністра України І. Кураса, начальників управлінь (відділів) у справах релігій обласних, Київської і Севастополь-

152. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. С. 11.

153. «Мирне співбуття при взаємній повазі...». Інтерв'ю з митрополитом Володимиром (Сабоданом). *Людина і світ*. 1996. № 3. С. 43.

154. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 43.

ської міських державних адміністрацій. Також Держкомрелігій провів кілька засідань міжвідомчої координаційної ради з проблем нейтралізації конфліктів у релігійному середовищі.

У 1996 р. працівники державного органу у справах релігій приділяли особливу увагу вивченню реальної релігійної ситуації на місцях, наданню практичної допомоги кадрам, які займалися питаннями державно-конфесійних відносин. Упродовж року представники Державного комітету України у справах релігій відвідали 20 областей, де спільно з представниками місцевих органів влади виробили конкретні підходи до розв'язання гострих питань, які виникали на релігійному ґрунті. Відповідно до доручення Президента України від 21 березня 1996 р., за результатами зустрічі із керівниками релігійних організацій Держкомрелігій разом з облдержадміністраціями визначив план-графік повернення церковно-релігійним організаціям споруд, конфіскованих комуністичною владою. У 1996 р. для послаблення міжконфесійного протистояння, зменшення «вогнищ міжконфесійної напруги» (таких у цей час було близько 300) з досить значним успіхом було проведено Всеукраїнську акцію «1996 рік – рік розуміння, злагоди та творення на благо українського народу»¹⁵⁵.

Пропонуємо звернути увагу і на заходи місцевих органів влади щодо врегулювання міжконфесійних конфліктів, які відбувалися в цей час, на рівні областей – на прикладі Тернопільської області. Тут релігійна ситуація характеризувалася особливою складністю, міжконфесійним протистоянням. Загалом, до 1995 р. на Тернопільщині спостерігалось три лінії релігійного протистояння: між православними гілками з одного боку та греко-католиками – з іншого; міжправославна; протистояння між православними, греко-католиками і протестантськими течіями. У 1996 р. посилилася нова лінія протистояння – між інтелігенцією та УПЦ МП з приводу підпорядкування їй Свято-Успенської Почаївської лаври. Про це, зокрема, свідчать звернення учасників міжнародної конференції «Почаївський монастир у контексті історії та духовності українського народу» (29–30 квітня 1996 р.), заяви обласної організації письменників, обласної організації «Просвіта», проводу Конгресу

155. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 27, арк. 72–73.

української інтелігенції до Президента України Л. Кучми, звернення профспілкової конференції всеукраїнського об'єднання «Ватра», інші заяви й висловлювання віруючих УПЦ КП, які вимагали від органів державної влади втручання щодо перепідпорядкування Свято-Успенської Почаївської лаври¹⁵⁶.

У Тернопільській області врегулювання конфліктів в церковно-релігійній сфері розглядалося на сесіях обласної і районних рад, на засіданнях облвиконкому, облдержадміністрації. Серед священнослужителів, місцевих органів влади, керівників організацій та підприємств області проводилося роз'яснення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Представники Тернопільської обласної державної адміністрації здійснили 54 виїзди в населені пункти області зі складною релігійною ситуацією. За наслідками зустрічей з віруючими, священнослужителями, місцевими органами самоврядування в 11 населених пунктах було врегульовано релігійну обстановку шляхом надання церковно-релігійним організаціям приміщень для релігійних потреб. В області відбулося 10 засідань координаційної ради зі стабілізації релігійної обстановки, на яких розглядалися питання міжконфесійних відносин в 28 населених пунктах, де на одну культурову споруду претендували дві або більше релігійних громад. У районах Тернопільської області були створені тимчасові координаційні ради зі стабілізації релігійної обстановки, на яких розглядалися гострі питання майнових суперечок в 39 населених пунктах.

Для вирішення міжконфесійної напруги в регіоні було реконструйовано, реставровано та побудовано близько 200 культурових споруд. Для мінімізації міжконфесійних конфліктів у 26 населених пунктах області, за згодою релігійних громад, проводилося почергове користування храмами греко-католиками та православними. Відповідно до доручення Президента України, після зустрічі 15 березня 1996 р. з релігійними лідерами Тернопільської області було складено графік передачі культурових споруд, які використовувалися не за призначенням. У 1996 р. релігійним громадам Тернопільщини було передано 6 культурових споруд¹⁵⁷.

156. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 27, арк. 154.

157. Там само. Арк. 153–154.

Важливим для нормалізації міжконфесійних стосунків також стало впровадження Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. Документ був прийнятий 21 липня 1997 р. з ініціативи глав та представників церковно-релігійних конфесій за участю Президента України¹⁵⁸.

Відтак, необхідно наголосити, що оптимальне розв'язання конфліктності й протистояння у церковно-релігійному середовищі відбувалося завдяки спільним зусилля державних органів та самих представників церковно-релігійних організацій. На цьому, між іншим, наголошував на початку 1998 р. на зустрічі із представниками ВРЦіРО Президент України Л. Кучма: «Характеризуючи події минулого року (мова йде про 1997 р., хоча це можна спроектувати загалом і на період 1991–1997 рр. – *Авт.*), слід підкреслити, що наше найцінніше надбання у сфері державно-церковних відносин, що вдалося зберегти мир, забезпечити умови для нормального розвитку релігійно-церковного життя»¹⁵⁹.

Також відзначимо, що наприкінці 1990-х років з ініціативи Президента України було створено Комісію по врегулюванню міжконфесійних спорів та державно-церковних відносин. До її складу ввійшли представники ряду церковно-релігійних організацій та заступник голови Державного комітету у справах релігій¹⁶⁰. 23–24 вересня 1999 р. у Києві в рамках ювілейних заходів, присвячених 2000-літтю Різдва Христового, відбувся Перший Всеукраїнський християнський конгрес «Примирення – дар Божий, джерело нового життя». У роботі Конгресу поряд з представниками християнських конфесій взяли участь Президент України, Віце-прем'єр-міністр України, громадські й державно-політичні діячі України. Кількість усіх учасників Першого Всеукраїнського християнського конгресу «Примирення – дар Божий, джерело нового життя» сягнула близько 500 осіб. Серед ключових питань,

158. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1997/lis_97_08/37463/ (дата звернення: 04.11.2018).

159. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 35.

160. Там само. Арк. 44.

які обговорювалися на Конгресі, – необхідність поглиблення діалогу християнських релігійних конфесій, подолання міжцерковних конфліктів, досягнення християнської та суспільної злагоди тощо¹⁶¹. А у 2000 р. з ініціативи держави було організовано діяльність постійно діючого круглого столу «Православна єдність». У його засіданнях брали участь православні церкви, які діяли в Україні, з метою вирішення міжцерковних протиріч¹⁶².

Боротьба з протистоянням на релігійному ґрунті, з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією та пов'язаною з цим нетерпимістю систематично підтримувалася державою на рівні нормативно-правових, законодавчих актів, окремих державних програм¹⁶³. Діяльність, пов'язана з питаннями забезпечення відповідних прав і свобод національних менших, також відбувалася з урахуванням здобутків європейського законодавства у цій сфері, що, між іншим, зумовлювалося членством України у Раді Європи¹⁶⁴.

Зусилля на розв'язання міжконфесійних протиріч із другої половини 1990-х років спрямувала і ВРЦіРО. Уже сам факт об'єднання в межах єдиного міжконфесійного органу представників найбільших церковно-релігійних організацій свідчив про можливість конструктивного діалогу між ними. До кінця 1990-х років Рада прийняла низку заяв та звернень до українського народу, які спрямовувалися на досягнення порозуміння, миру й злагоди в релігійному середовищі України. ВРЦіРО розглянула низку проблемних питань спільно з Міністерством внутрішніх справ України («Про деякі аспекти співпраці підрозділів МВС з релігійними організаціями України»); з Міністерством освіти і науки України («Про деякі проблеми співіснування світської та духовної освіт в Україні та шляхи їх розв'язання»); з Національною академією наук України; з Академією мистецтв України; з Фондом сприяння розвитку мистецтв культурного центру «Духовна

161. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 157.

162. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 13.

163. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 1, арк. 20–22; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 2, арк. 83–84; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 55, арк. 109–123.

164. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 16, арк. 10.

Україна» (прийнято підсумковий документ під назвою «Третьюму тисячоліттю – Україну духовну»)¹⁶⁵.

На початку 2000-х років конфліктність в українському церковно-релігійному середовищі мінімізувалася. Якщо наприкінці 1997 р. було зафіксовано 446 населених пунктів із так званими «гарячими точками» (конфліктами на релігійному ґрунті), то у 2002 р. – лише 97 населених пунктів із «гарячими точками». У зв'язку з цим М. Новиченко зауважив, що «конфліктність перестала бути визначальною рисою релігійно-церковного життя»¹⁶⁶. Однак, як зазначає В. Бондаренко: «По суті на сьогодні в Україні (станом на 2003 р. – *Авт.*) нерозв'язаною залишається лише одна конфліктна ситуація – протистояння між православними різних юрисдикцій»¹⁶⁷. До кінця 2018 р. вона відбувалася по лінії УПЦ МП – УПЦ КП й УАПЦ, а з кінця 2018 – початку 2019 рр. – по лінії УПЦ МП – ПЦУ.

Наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. релігійні інституції взяли активну участь у подіях Революції Гідності¹⁶⁸, виступивши духовним посередником у розв'язанні конфлікту між протестуючими та владою. Окрім іншого, їх участь у революційних подіях стала важливим етапом у розвитку міжконфесійних відносин. Щоправда, від міжконфесійного діалогу цього часу відмежувалася УПЦ МП, а також, через власні богословські положення, зокрема, й адвентисти та Свідки Єгови¹⁶⁹ тощо. Зросла роль релігійних інституцій і в постреволюційний період, які активно включилися у державотворчі процеси.

Увесь час релігійний чинник відігравав вагомий роль на Євромайдані. Різні конфесії надавали свої приміщення для потреб

165. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 14.

166. Новиченко М. «Гарячі точки»: проблема та її врегулювання. С. 50.

167. Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. С. 39.

168. Горкуша О., Филипович Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму. *Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття*. Наук. зб. Київ: УАР, 2015. С. 43–51; Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка.

169. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 79. С. 16–17; Горкуша О., Филипович Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму. С. 49.

протестуючих, тут відкривалися молитовні намети, проводилися спільні богослужіння; релігійні діячі стояли поміж ворогуючими таборами, намагаючись виступити посередниками у розв'язанні конфлікту. Логічно, що за таких умов постало питання міжконфесійних відносин, яке було зумовлене ставленням до революційних подій. Характерно, що жодна із церков в Україні на офіційному рівні не засудила Євромайдан і не підтримала дій влади проти опозиціонерів¹⁷⁰. Факти насильства на Майдані постійно засуджувалися українськими церквами.

Як зазначалося, значною мірою від процесів міжконфесійного діалогу у контексті подій Євромайдану відмежувалася УПЦ МП як одна з найбільших релігійних конфесій в Україні. Мовчазна позиція УПЦ МП щодо революційних подій сприяла тенденції відходу частини віруючих зі складу УПЦ МП до інших релігійних конфесій, зокрема до УПЦ КП, що особливо посилювалося згодом, в умовах російської військової агресії в Україні¹⁷¹. Окремі ж представники УПЦ МП, що не було заявлено на офіційному рівні, іноді висловлювалися проти учасників Майдану¹⁷². Таким чином, УПЦ МП випала з екуменічного діалогу періоду Євромайдану.

Наприкінці 2013 р. католицькі, православні, протестантські церкви, спільноти мусульман та іудеїв в Україні підписали спільне звернення про відмову від усіх форм насильства та із закликом до Уряду про утримання від насильства. Єдиною альтернативою насильства мав стати діалог. Одним із ініціаторів цього виступила УГКЦ. Як зауважив її Глава Святослав Шевчук: «Ми хочемо сприяти діалогові. А потім ми просимо розпочати національне обговорення, тому що разом всі сили країни можуть вирішити майбутнє України. Столом переговорів став Майдан, де приймають спільні рішення разом»¹⁷³. Відповідне звернення в новітній період української історії стало чи не єдиною реальною заявою

170. Гриневич В. Майдан і Церква: досвід духовної взаємодії.

171. «Парад переходів»: УПЦ КП і УПЦ (МП) по-різному трактують зміну юрисдикції парафій.

172. Гриневич В. Майдан і Церква: досвід духовної взаємодії.

173. Кьяра Біагоні М. Церква України на Майдані в Києві поряд зі своїм народом. *Католицький оглядач*. URL: <http://catholicnews.org.ua/cerkva-ukrayini-na-maydani-v-kiievi-poryad-zi-svoym-narodom> (дата звернення: 07.11.2016).

про єднання, зокрема українських конфесій. Воно сприймається важливим прецедентом на шляху розвитку єкуменічного руху.

Єдність релігійних організацій періоду Євромайдану дала підставу окремим дослідникам, серед яких О. Горкуша та Л. Филипovich, стверджувати, що «на Майдані фактично постала Громадянська Церква України»¹⁷⁴. Тобто, не нова об'єднана з інституційної точки зору релігійна організація, а, по суті, релігійна єдність, що відзначалася принциповою поліконфесійністю, яка відображала поліконфесійність громадянського соціуму в Україні¹⁷⁵.

Заявлену міжконфесійну єдність періоду Євромайдану намагалася порушити офіційна влада. У листі Міністерства культури України від 3 січня 2014 р. на ім'я Глави УГКЦ Святослава Шевчука було висловлено засудження релігійної діяльності, першочергово УГКЦ, на Майдані, що, на думку авторів листа, сприймається як «порушення вимог законодавства України про свободу совісті та релігійні організації». Далі зазначалося, що недотримання норм чинного законодавства «може слугувати підставою для порушення перед судом питання про припинення діяльності відповідних релігійних організацій»¹⁷⁶.

У період Євромайдану та в наступні роки загострилися суперечності між різними конфесіями в Криму та на південному сході України. Адже тут через зовнішній фактор провідну роль почала відігравати УПЦ МП. Інші традиційні конфесії цих регіонів зазнали гонінь. Принагідно зауважимо, що відносини УПЦ МП з різними конфесіями у подальшому значно загострилися і в інших регіонах України. Останні тенденції стали гальмом міжконфесійного діалогу, започаткованого на Євромайдані.

Як зауважувалося, УПЦ КП поступово, після того, як її очолив Філарет, взяла курс на здобуття автокефалії. Необхідно наголосити, що ще у листопаді 1991 р. Митрополит Філарет,

174. Горкуша О., Филипovich Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв єкуменізму. С. 47.

175. Там само.

176. Мінкультури вважає порушенням закону молитви і релігійні обряди Церков на Євромайдані. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1318%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 05.11.2016).

будучи на чолі УПЦ МП, звернувся до Московської патріархії з проханням визнання автокефалії УПЦ, на що ствердної відповіді не надійшло¹⁷⁷. «Партнером» УПЦ КП у цьому процесі виступила УАПЦ.

Власну позицію щодо розвитку екуменічного руху займали греко-католики, які у 2000 р. навіть розробили «Концепцію екуменічної позиції УГКЦ». (А у 1994 р. тодішній очільник УГКЦ Мирослав Іван Любачівський поширив пастирське звернення «Про єднання святих Церков»¹⁷⁸.) У документі наголошувалося: «УГКЦ розвивається як Помісна Українська Церква в єдності з Римським Апостольським Престолом і є повноправною Церквою-Сестрою для іншим Помісних Церков»¹⁷⁹. Тут же звертається увага на роз'єднаність в середовищі православних конфесій та висловлюється можливе бачення процесу отримання автокефалії, «вважаючи вирішення цього питання предметом виключної компетенції православних Церков»¹⁸⁰.

Важливою для розвитку міжконфесійного діалогу стала чи не перша конструктивна зустріч між УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ 14 квітня 2000 р. у Києві. Тоді представники трьох українських православних конфесій обговорили питання можливості початку переговорного процесу¹⁸¹. При цьому, практичні кроки, які були підтримані на найвищому політичному рівні, в об'єднавчому процесі згодом здійснили представники УПЦ КП та УАПЦ. 24 жовтня 2000 р. на зустрічі з Президентом Л. Кучмою очільник УАПЦ Митрополит Мефодій та керуючий справами УАПЦ архієпископ Ігор Ісиченко обговорювали «шляхи об'єднання православних України в єдину Помісну церкву»¹⁸². А вже 8 листопада 2000 р. делегації представників УАПЦ та УПЦ КП у Стамбулі, у

177. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. С. 3.

178. Кисельов О. Тенденції розвитку екуменічних відносин в Україні. С. 139–140.

179. Димид М. Конфесійна ситуація в Україні напередодні приїзду Папи Римського Івана Павла II. С. 20.

180. Там само. С. 21.

181. Релігія і Церква в Україні: квітень. *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 27.

182. Релігія і Церква в Україні: жовтень – грудень. *Людина і світ*. 2000. № 11–12. С. 40.

резиденції Константинопольського Патріарха, підписали домовленість про початок об'єднавчого процесу¹⁸³.

Практичне вирішення питання отримання автокефалії православ'ям в Україні розпочалося у 2018 р. До цього, значною мірою, долучився політичний чинник, про що йтиметься далі. 11 жовтня 2018 р. Синод Вселенського патріархату зняв анафему з очільників УПЦ КП Філарета й УАПЦ Макарія. Синод Вселенського патріархату також скасував рішення 1686 р. про передачу української церкви Московському патріархату¹⁸⁴. Відповідне рішення Вселенського патріархату поглибило протистояння між найбільшими православними конфесіями України: між УПЦ МП з одного боку та між УПЦ КП й УАПЦ – з іншого. 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому Соборі у Києві було створено ПЦУ, яка вже на початку січня 2019 р. отримала томос про автокефалію.

На відміну від УПЦ МП, підтримку створенню ПЦУ висловила значна частина церков та релігійних організацій України. Очільник УГКЦ Святослав Шевчук у привітанні Митрополиту Київському і всієї України Епіфанію відзначив: «У цей знаменний момент (створення ПЦУ. – *Авт.*) я простягаю руку від імені нашої Церкви до Вас та всіх православних братів, пропонуючи вам почати разом торувати наш шлях до єдності, до правди»¹⁸⁵.

Важливим для розвитку екуменічного руху в Україні стало проведення спільних релігійних заходів всеукраїнського масштабу. Серед таких – «Молитва за Україну та український народ», яка відбулася у 18-ту річницю незалежності України, 24 серпня 2009 р., в Софійському соборі м. Києва. Її учасниками були члени ВРЦіРО та керівництво держави. Щоправда, напередодні, 13 серпня 2009 р., УПЦ МП повідомила, що в заході не зможе взяти участь її керівник Митрополит Київський і всієї України Володимир¹⁸⁶. Також можна відзначити традиційний Тиждень

183. Релігія і Церква в Україні: жовтень – грудень. Людина і світ. 2000. № 11–12. С. 36.

184. Вселенський патріарх зняв анафему з Філарета й Макарія і визнав їх канонічними. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2556767-vselenkij-patriarhat-znav-anafemu-z-filareta.html> (дата звернення: 08.01.2019).

185. Блаженніший Святослав привітав Блаженнішого Епіфанія.

186. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 33, арк. 117–120.

молитов за єдність християн, який щорічно проходить з 18 по 25 січня (25 січня – день Навернення апостола Павла). За часи незалежності заходи набули поширення і значно активізувалися від початку 2010-х років. У січні 2018 р. спільні молитви відбувалися у Києві, Львові, Житомирі, Бердичеві, Одесі, Харкові, Сумах та в інших українських містах¹⁸⁷. 25 січня 2018 р. спільна молитва за єдність християн у Львові у митрополичій базиліці Успіння Пресвятої Діви Марії об'єднала духовенство й вірян РКЦ, УГКЦ, Вірменської Апостольської Церкви, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, Християнської євангельської церкви «Гефсиманія»¹⁸⁸. У цей же день у Києві в Соборі св. Олександра до єкуменічної молитви долучилися РКЦ, УГКЦ, УПЦ КП, Вірменська Апостольська Церква (ВАЦ), Лютеранська Церква¹⁸⁹. Досить активна участь християнських церков у Тижні молитов за єдність християн спостерігалася і в попередні роки¹⁹⁰. Щоправда, у них, фактично, не брали участі вищі духовні представники УПЦ МП. Останніми роками у Львові започаткована традиція єкуменічної молитви за місто та його мешканців. Вона відбувається у День міста (на початку травня)¹⁹¹.

Загалом, виходячи із вищезазначеного, можна констатувати, що у роки незалежності в Україні був відсутній конструктивний міжконфесійний діалог. Вітчизняні дослідники, серед яких С. Здіорук, називають причини цього явища: імперська позиція УПЦ МП, яка прагнула до тотального домінування на релігійній карті України; перебування України у полі дії геоконфесійних центрів, з одного боку – РПЦ, а з іншого – Ватикану; нестабільність політичної ситуації в країні, яка на пряму, зокрема через надання вла-

187. Тиждень молитов за єдність християн об'єднав у молитві представників РКЦ, УГКЦ, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, вірмен і протестантів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/69918/ (дата звернення: 30.03.2018).

188. Якубовська В. Львів: католики, вірмени, православні і протестанти молилися за єдність християн. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2018/01/198984> (дата звернення: 30.03.2018).

189. Єкуменічна молитва у Києві.

190. Єкуменічна зустріч у київському храмі св. Василя Великого. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2014/01/109506> (дата звернення: 30.03.2018).

191. У День міста у Львові відбудеться єкуменічна молитва за місто та його мешканців.

дою «пріоритетності» тій або іншій релігійній конфесії, впливала на релігійне життя; наявність сталих негативних штамтів серед віруючих по відношенню до інших церковно-релігійних організацій; патерналізм традиційних релігійних конфесій, передусім до нових релігійних організацій¹⁹².

Таким чином, своє складністю відзначаються міжконфесійні відносини в Україні в період незалежності. Серед різних напрямів міжконфесійної напруженості особливо значне загострення спостерігалось між православними: УПЦ МП та УАПЦ, УПЦ КП, а згодом і ПЦУ. Відносини між православними конфесіями були напружені упродовж усіх років незалежності та особливо посилилися з кінця 2013 – початку 2014 рр. на фоні загострення суспільно-політичної ситуації в Україні, а пізніше – наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. у зв'язку зі створенням ПЦУ та наданням їй томосу про автокефалію. Окремі прояви протистояння зафіксовані також поміж іншими релігійними конфесіями. Важливо, що від самого початку значну роль у розв'язанні міжконфесійної напруженості в Україні відіграла держава.

2.3. Загальноукраїнські та регіональні міжконфесійні об'єднання

Одне із перших міжконфесійних об'єднань – Міжконфесійна рада Криму (МРК) «Мир – дар Божий» – було створено у 1992 р. в Криму з метою «оптимізації міжнаціональних відносин». МРК виникла з ініціативи тодішніх керівників Духовного управління мусульман Криму (ДУМК) (муфтія Криму Хаджі Емір Алі Ефенді) та УПЦ МП (архієпископа Сімферопольського та Кримського Лазаря) за участі інших місцевих конфесій¹⁹³. До її складу ввійшли: УПЦ МП, ДУМК, Духовне правління кримських караїмів України, РКЦ, ВАЦ, Об'єднання церков євангельських християн-баптистів

192. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. С. 15–16.

193. Гранат Ю. С. Проблема гармонізації етноконфесійного простору Автономної Республіки Крим. *Культура народів Причорномор'я: научний журнал*. 2007. № 112. С. 121.

Криму, Церква адвентистів сьомого дня АР Крим, громада прогресивного іудаїзму в АР Крим, Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква¹⁹⁴.

Однак, у діяльності МРК спостерігалася певна напруженість між представниками окремих релігійних груп, зокрема між мусульманськими та православними громадами, яка особливо загострилася у 2000-х роках. До її складу також не була включена УПЦ КП. У свою чергу, остання ввійшла до створеного на півострові у 2002 р. відділу Міжнародної асоціації релігійної свободи. Сюди, однак, не були залучені представники УПЦ МП¹⁹⁵. Напередодні, у 2000 р., через протидію УПЦ МП участі в МРК УПЦ КП та УГКЦ діяльність у Раді призупинило ДУМК¹⁹⁶. Діяльність Ради припинилася навесні 2014 р. у зв'язку з анексією Криму. Однією з її останніх заяв на початку березня 2014 р. стало звернення щодо необхідності збереження миру в Криму¹⁹⁷.

Незважаючи на певні внутрішні протиріччя, вважаємо, що діяльність МРК «Мир – дар Божий» мала позитивний вплив для гармонізації міжконфесійних і міжнаціональних відносин в АР Крим. Не виключено, що її досвід був врахований і при формуванні загальноукраїнських міжконфесійних об'єднань.

У грудні 1996 р. з ініціативи Президента України Л. Кучми як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій¹⁹⁸. При цьому, за словами П. Калашника, начальника управління організаційно-методичної роботи Державного комітету у справах релігій, перше установче засідання ВРЦіРО відбулося 27 грудня 1996 р. за участю Віце-прем'єр-міністра України з

194. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 63.

195. Гранат Ю. С. Проблема гармонізації етноконфесійного простору Автономної Республіки Крим. С. 121.

196. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 63.

197. «Мир – дар Божий». Звернення Міжконфесійної ради Криму.

198. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 39.

гуманітарних питань¹⁹⁹. Перед міжконфесійним органом по-стало завдання об'єднання зусиль різних конфесій задля національно-духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і поза її межами, здійснення колективних заходів добродійного характеру²⁰⁰. ВРЦіРО також взяла на себе зобов'язання брати участь у розробці проектів нормативних актів у сфері державно-конфесійних відносин²⁰¹. Станом на момент утворення наприкінці 1996 р.²⁰² і до початку 2000-х років²⁰³ до складу ВРЦіРО входило 15 церковно-релігійних організацій, згодом – 19²⁰⁴, а станом на 2013 р. – 18 церков і релігійних організацій (відповідно до рішення ВРЦіРО, з 24 січня 2013 р. членство в Раді призупинив Духовний центр мусульман України)²⁰⁵, які представляли понад 90 % релігійних організацій в Україні. Відтак, до складу ВРЦіРО ввійшли: Всеукраїнський Союз Церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ), Українська Церква християн віри євангельської (УЦХВС), Духовне управління мусульман Криму, Духовне управління мусульман України, Закарпатська реформаторська церква, Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Об'єднання іудейських релігійних організацій України (ОІРОУ), РКЦ, Українська вільна Церква християн євангельської віри (УВЦ ХВС), УАПЦ, Українське Біблійне Товариство (УБТ), УГКЦ, Українська єпархія Вірменської Апостольської Церкви, Українська Лютеранська Церква (УЛЦ), УПЦ КП, УПЦ МП, Українська Уніонна Конференція Церкви адвентистів сьомого дня (УУК ЦАСД), Українська Християнська Євангельська Церква

199. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. С. 26.

200. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37.

201. 20 років на шляху діалогу та порозуміння. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vcrgo.org.ua/ua/council> (дата звернення: 11.03.2017).

202. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37.

203. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 39.

204. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 175–176; Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 63.

205. 20 років на шляху діалогу та порозуміння.

(УХЄЦ)²⁰⁶. Головуючим у ВРЦіРО з 1 липня 2018 р. був президент ОІРОУ, Головний рабин Києва та України Яків Дов Блайх, а з 6 березня 2019 р. – єпископ РКЦ в Україні, ординарій Києво-Житомирської дієцезії Віталій Кривицький.

Поступово ВРЦіРО по мірі утвердження громадянського суспільства в Україні почала виступати її важливою структурою – як інститут громадянського суспільства, а, відтак, і брати участь у державотворчих процесах. Зокрема, уже напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового ВРЦіРО започаткувала комплекс заходів із активізації участі релігійних організацій у духовному відродженні України, у сприянні міжцерковному порозумінню та злагоді²⁰⁷.

В. Кисельов зазначає, що, оскільки ВРЦіРО була створена з ініціативи держави, то, деякою мірою, зокрема до 2005 р., на її діяльність впливали державні інституції, передусім Державний комітет України у справах релігій, який, по суті, певний час виконував функції секретаріату Ради. Про це, як приклад, може свідчити поширена під час президентських виборів 2004 р. від імені ВРЦіРО заява Державного комітету України у справах релігій до громадян із закликом утриматися від вуличних протестів²⁰⁸. Однак, незважаючи на це, ВРЦіРО ніколи не виступала як прямо підпорядкована державним інституціям організація, а мала чітку позицію з приводу того або іншого питання, підкріплену іменами очільників найбільших та найавторитетніших церковно-релігійних організацій України. Її діяльність у тому числі спрямовувалася на співпрацю з державою для вирішення поточних суспільно-політичних проблем, зокрема і під час Помаранчевої революції. 29 листопада 2016 р. у Києві на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю заснування Ради, старший єпископ Церкви християн віри євангельської М. Паночко наголосив на стабілізуючій році церковно-релігійних організацій під час подій кін-

206. Там само; Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 63.

207. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 38.

208. Кисельов О. Діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій після Помаранчевої революції. С. 184.

ця 2004 – початку 2005 рр.²⁰⁹ Загалом, із 2005 р. робота ВРЦіРО почала проходити без будь-якої «опіки» держави.

Кількість членів ВРЦіРО від 1996 р. дещо змінювалася. Як зазначалося, початково до її складу входило 15 церков і релігійних організацій²¹⁰, згодом – 19, а ще пізніше – 18 церковно-релігійних організацій, які, фактично, представляли 90 % релігійної мережі України. Однак, вважаємо, що вирішальний вплив у Раді, незважаючи і на принцип черговості головування церковно-релігійних організацій, належав найбільшим релігійним конфесіям України, передусім УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ. Про нерівноправні умови діяльності, зокрема у відносинах із державою, звинувачували ВРЦіРО члени інших, менш численних, релігійних організацій, які входили до складу Ради. Один із представників УУК ЦАСД відзначав: «При цьому у декого із цієї свити (релігійних представників. – *Авт.*) виникає спокуса використати державні, владні, силові законотворчі структури для утвердження християнських цінностей, моралі і законів, для утвердження своєї конфесії в суспільній структурі країни. Це спостерігається у діяльності всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій і її копій на обласному рівні (мова йде про регіональні міжконфесійні об'єднання. – *Авт.*)»²¹¹.

Про частоту зустрічей членів ВРЦіРО свідчить, зокрема, така статистика: якщо у 1997 р. було проведено 6 засідань Ради²¹², то 2001 р. – 5 засідань²¹³.

Розвиток міжконфесійного діалогу призвів до формування в Україні міжконфесійних органів, які об'єднують різні християнські церкви. У травні 2003 р. була створена Українська

209. Всеукраїнська Рада Церков відзначила своє 20-ліття. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/479-uccro-meeting-20-anniversary> (дата звернення: 25.09.2019).

210. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37.

211. Ганулич П. Міжконфесійний діалог – основа духовної консолідації українського суспільства. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 18.

212. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. С. 26.

213. Про діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій в 2001 р. *Людина і світ*. 2002. № 4. С. 46.

Міжцерковна Рада (УМР), перед якою постала мета «сприяння зближенню, взаємодії та єдності християнських церков»²¹⁴. До складу УМР ввійшли християнські церкви (наприклад, станом на 2008 р. – 12 церков), переважно харизматичні, які не були включені до складу інших об'єднань²¹⁵. Першим головою УМР був єпископ та старший пастор церков «Спасіння» Пилип Савочка, а згодом – старший рабин Київської Єврейської Месіанської Громади Б. Грісенко²¹⁶.

У грудні 2003 р. як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Нарада представників Християнських Церков України (НПХЦУ). Основним завданням її діяльності стало «об'єднання зусиль Християнських Церков (релігійних об'єднань) України з метою сприяння поширенню в Україні засад християнства та релігійної свободи». До складу НПХЦУ ввійшло 9 християнських церков православного, католицького та протестантського напрямів: Братство церков та місій євангельських християн-баптистів України (БЦМ ЄХБ), ВСЦ ЄХБ, РКЦ, УГКЦ, УЛЦ, УХЄЦ, УПЦ КП, УПЦ МП, УЦХВС²¹⁷.

Як зазначалося, 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому Соборі у Києві на основі УПЦ КП та УАПЦ було створено ПЦУ. УПЦ КП й УАПЦ, саморозпустившись, формально припинили своє існування. У зв'язку з цим постала необхідність реорганізації складу тих міжконфесійних об'єднань, до яких входили УПЦ КП та УАПЦ. З іншого боку, постало питання включення до їх складу ПЦУ як однієї із найбільших православних релігійних конфесій, яка, окрім того, на початку 2019 р. отримала томос про автокефалію. Очевидно, що оптимальне розв'язання цього питання відбувалося у контексті міжконфесійного діалогу і порозуміння, адже

214. Про УМР. *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/aboutus/> (дата звернення: 06.08.2018).

215. Лапін П. В. Огляд діяльності Церков та релігійних організацій щодо протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Участь Церков та релігійних організацій у боротьбі з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу та роботі з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом: міжконфесійний збірник*. Київ, 2008. С. 16.

216. Про УМР.

217. Нарада представників Християнських Церков України; Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 63.

проти створення ПЦУ та надання їй автокефалії виступила УПЦ МП. Уже станом на початок 2019 р. членом ВРЦіРО стала ПЦУ; водночас із організації були виключені УПЦ КП та УАПЦ. Загальна кількість членів ВРЦіРО, таким чином, зменшилася до 17²¹⁸.

У квітні 2005 р. як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Рада євангельських протестантських церков України (РЕПЦУ). Перед нею постала мета захисту «принципів свободи совісті та віросповідання, поширення християнських цінностей та утвердження моралі»²¹⁹. Нині до складу РЕПЦУ входить 12 об'єднань: УЦХВС, ВСЦ ЄХБ, УХЄЦ, БЦМ ЄХБ, УВЦ ХВС, УЛЦ, Асоціація місіонерських Церков євангельських християн України, УУК ЦАСД, Центр незалежних харизматичних християнських церков України (Повного Євангелія), Духовний центр християн віри євангельської «Спасіння», Об'єднання Євангельських Реформаторських Церков України, Собор Незалежних Євангельських Церков України²²⁰.

Також у 2007–2008 рр. відбулося формування Всеукраїнської Ради Християнських Церков (ВРХЦ) як об'єднання «пасторів християнських Церков України, які є повноважними представниками Духовних Рад міст (обласних центрів) України». До її складу здебільшого входять представники окремих п'ятнадцятиницьких та харизматичних релігійних громад деяких українських міст²²¹. Однак, значної практичної діяльності ВРХЦ не проявила. На противагу, зі створенням УМР, НПХЦУ, а згодом РЕПЦУ виникла додаткова можливість посилення діалогу між найбільшими християнськими релігійними конфесіями, у тому числі у рамках розвитку екуменічного руху.

218. Список членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/council/members> (дата звернення: 25.02.2019).

219. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 63.

220. Про РЕПЦУ. *Рада Євангельських Протестантських Церков України*. URL: <http://repcu.org/about/> (дата звернення: 06.08.2018).

221. Заєць О. Хто є хто в релігійному співтоваристві. УНІАН. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/235749-hto-e-hto-v-religijnomu-spivtovaristvi.html> (дата звернення: 10.08.2018).

У квітні 2009 р. при Державному комітеті у справах національностей та релігій було створено Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України (РП ДУЦМУ). До складу РП ДУЦМУ ввійшли представники Духовного управління мусульман Криму, Духовного управління мусульман України «Умма», Релігійного управління незалежних мусульманських громад України «Київський муфтїят». Вони представляли 87 % мусульманської релігійної мережі України. Решта мусульманських релігійних центрів (Духовне управління мусульман України, Духовний центр незалежних мусульманських громад України), маючи офіційні запрошення долучитися до створення РП ДУЦМУ, остаточно не визначилися у цьому питанні²²². Першим головою РП ДУЦМУ було обрано муфтїя Духовного управління мусульман Криму Еміралі Аблаєва.

Відповідно до положення: «<...> Рада є добровільним представницьким, консультативно-дорадчим органом мусульман України, утвореним з метою сприяння розвитку мусульманської умми, як загальноукраїнської, так і регіональної спільності громад мусульман України, а також зміцнення взаємопорозуміння і взаємоповаги між всіма мусульманськими організаціями України, координації взаємодії та діалогу між духовними управліннями і центрами мусульман України з органами державної влади»²²³. З іншого боку, створення РП ДУЦМУ, ініційоване Державним комітетом у справах національностей та релігій, відбулося з метою координації взаємодії та діалогу мусульманських духовних центрів з органами державної виконавчої влади, а також відпрацювання механізму протидії проявам радикалізму в релігійному середовищі мусульман²²⁴.

Вважаємо, що створення за підтримки держави РП ДУЦМУ переслідувало мету контролю над мусульманським релігійним середовищем, передусім убезпечення будь-яких проявів його

222. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 33, арк. 47зв.

223. При Держкомнацрелігій утворено Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=216%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 9.08.2018).

224. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 33, арк. 47зв.

радикалізації. Адже станом на квітень 2009 р. Державний комітет у справах національностей та релігій небезпідставно висловлював стурбованість такими негативними тенденціями: «Водночас прослідковуються очевидні спроби з боку закордонних ісламських релігійно-екстремістських організацій надати фінансову та організаційну підтримку ісламським радикалам в Україні, ініціювати поширення серед мусульман ідей та гасел про їхню “відірваність від єдиного мусульманського світу”, “обмеженні прав мусульман”, “їхнього неадекватного представництва в органах державного управління”, що призводить до дестабілізації внутрішньополітичної ситуації»²²⁵.

На початку 2017 р. був створений інший міжрелігійний центр – Всеукраїнська Рада релігійних об’єднань (ВРРО), до складу якої переважно ввійшли ті церкви та деномінації, які не представлені у ВРЦіРО²²⁶. До ВРРО, зокрема, ввійшли: Апостольська православна Церква в Україні, Духовне управління мусульман України «Умма», Національні Духовні Збори Бахаї України, Релігійне Об’єднання Громад Прогресивного Іудаїзму України, Об’єднання синів та дочок рідної національної української віри, Центр громад Свідомості Крішни в Україні, а також Українська асоціація релігієзнавців як представник академічної спільноти релігієзнавців²²⁷.

Власне, виникнення ВРРО ініційовано релігійними організаціями, які, по суті, були виключені із міжконфесійного діалогу у рамках діяльності ВРЦіРО, адже: «<...> поза увагою держави залишається позиція тих релігійних організацій, які не входять у ВРЦіРО, попри те, що часто йдеться про принципи питання, які впливають на діяльність всіх релігійних організацій»²²⁸. Отож, ме-

225. Там само.

226. Токман В. В., Здіорук С. І. Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуації в Україні за підсумками 2017 року. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/religiya-66ba8.pdf> (дата звернення: 05.03.2018).

227. Учасники ВРРО. *Всеукраїнська Рада релігійних об’єднань*. URL: <http://vrgo.org.ua> (дата звернення: 05.03.2018).

228. Саган О. Всеукраїнська Рада релігійних об’єднань як складова громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 142.

тою ВРРО першочергово стала участь у національно-духовному відродженні України, посилення гуманістичних засад суспільства, координація міжконфесійного діалогу²²⁹. Уже 10 жовтня 2017 р. під час робочої зустрічі ВРРО з представниками Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України «було обговорено також актуальні питання державно-конфесійних відносин та суспільно-релігійного життя в Україні»²³⁰.

Поряд із загальноукраїнськими міжконфесійними об'єднаннями в Україні в роки незалежності започаткувалася тенденція до створення регіональних міжконфесійних релігійних структур, які переважно виступали як консультативно-дорадчі органи при місцевих органах влади. Серед таких, як приклад, у різний час були створені Волинська Рада Церков, Київська міська рада Церков і релігійних організацій при Київському міському голові, Рада церков і релігійних організацій Харківської області²³¹, Рада Церков і релігійних організацій Вінницької області, Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області та інші. Подібні міжконфесійні релігійні об'єднання створені у більшості регіонів України. Серед останніх, зокрема, у квітні 2018 р. було створено Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації²³²; у липні 2018 р. – Міжконфесійну Духовну Раду Закарпаття (МДРЗ)²³³; а у лютому 2019 р. – обласну Раду християнських Церков у Черкасах²³⁴. Важливо наголосити,

229. Токман В. В., Здіорук С. І. Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуації в Україні за підсумками 2017 року.

230. Робоча зустріч з представниками Всеукраїнської ради релігійних об'єднань.

231. Лапін П. В. Огляд діяльності Церков та релігійних організацій щодо протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. С. 16.

232. Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації № 339 від 23 квітня 2018 року «Про Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації».

233. Спільну молитву за воїнів 128-ї бригади провели в облдержадміністрації представники 12-ти конфесій. *Закарпатська обласна державна адміністрація*. URL: <https://carpathia.gov.ua/novyna/spilnu-molytvu-za-voyniv-128-yi-brygady-provely-v-oblderzhadministraciyi-predstavnyku-12-ty> (дата звернення: 06.08.2018).

234. Представник Черкаської єпархії взяв участь в роботі обласної Ради християнських церков. *Українська Православна Церква. Черкаська єпархія. Офіційний сайт*. URL: <http://cherkasy-orthodox.com.ua/index.php/the-news/4079-2019-02-11-13-43-55> (дата звернення: 25.02.2019).

що регіональні міжконфесійні релігійні структури в основному беруть участь у спільних з органами місцевої влади нарадах з метою вирішення важливих питань державно-конфесійних та, власне, міжконфесійних відносин²³⁵.

Загалом, загальноукраїнські та регіональні міжконфесійні об'єднання виконують консультативно-дорадчу роль, а їхні рішення для органів державної влади носять рекомендаційний характер. З іншого боку, діяльність міжконфесійних структур є важливою для розвитку міжконфесійного діалогу та екуменічного руху. Так, у тексті Декларації МДРЗ зазначено, що вона створена як консультативно-дорадчий орган «з метою об'єднання <...> зусиль задля утвердження та захисту принципів свободи совісті та віросповідання, рівності всіх релігійних організацій у своїх правах, поширення традиційних загальнолюдських та біблійно-християнських цінностей і моралі»²³⁶. Вважаємо, що тенденція до появи й поширення діяльності регіональних міжконфесійних об'єднань в найближчій перспективі буде посилюватися. Адже як зауважив, перебуваючи на Вінниччині у серпні 2018 р., директор Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраш: «Порозуміння, яке є між духовенством та керівниками області, дозволяють вирішувати усі державно-церковні питання і є запорукою досягнення міжконфесійного миру»²³⁷. Зважаючи на вищесказане, хочемо не погодитися із думкою дослідника цього питання С. Здіорука, який зазначав, що, оскільки міжконфесійні органи в Україні створювалися з ініціативи державних органів або постали унас-

235. Збереження толерантних взаємин, миру та порозуміння у релігійному середовищі – завдання сьогодення. *Бершадська районна рада*. URL: <http://rada-bershad.gov.ua/novunu/zberezhennya-tolerantnyh-vzayemyn-myru-ta-porozuminnya-u-religiyному-seredovyshchi-zavdannya> (дата звернення: 04.10.2019).

236. Спільну молитву за воїнів 128-ї бригади провели в облдержадміністрації представники 12-ти конфесій.

237. На Вінниччині обговорили ключові аспекти державно-церковних відносин, міжконфесійного діалогу та діяльності релігійних громад. *Вінницька обласна державна адміністрація*. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/12806-na-vinnychchini-obhovoryly-kliuchovi-aspekty-derzhavno-tserkovnykh-vidnosyn-mizhkonfesiinoho-dialohu-ta-diialnosti-relihiinykh-hromad> (дата звернення: 04.10.2019).

лідок об'єднаних зусиль самих конфесій, вони спрямовані не на усунення міжконфесійних протиріч, а передусім «задня домагання задоволення від держави власних поточних потреб»²³⁸.

Завдання діяльності регіональних міжконфесійних об'єднань розглянемо на прикладі Ради Християнських Церков Житомира і Житомирської області, яка була створена 29 березня 2016 р. Відповідно до Положення, Рада стала представницьким міжконфесійним консультативно-дорадчим органом, що діяла на громадських засадах²³⁹. Вона об'єднала зусилля християнських церков регіону для «захисту принципів свободи совісті та віросповідання, рівності всіх релігійних організацій у своїх правах, поширення християнських цінностей і моралі». Основними завданнями Ради Християнських Церков Житомира і Житомирської області стало: «<...> поширення діалогу серед Церков, налагодження братерських стосунків і співпраці у поширенні християнських істин та відродженні християнської моралі у суспільстві; <...> сприяння міжконфесійному взаємопорозумінню та злагоді у суспільстві; <...> встановлення партнерських відносин між державою та церквою задля духовного відродження українського суспільства; <...> обговорення актуальних питань релігійного життя та підготовка взаємоузгоджених пропозицій по вдосконаленню чинного законодавства в першу чергу з питань, що стосуються релігії, духовності і моралі; <...> організація та проведення конференцій, семінарів, нарад тощо з питань духовності, застосування і додержання законодавства; <...> налагодження співпраці з органами державної влади і органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями у сферах спільної відповідальності перед Богом та суспільством»²⁴⁰.

До складу Ради Християнських Церков Житомира і Житомирської області на добровільній основі ввійшли керівники християнських Церков (релігійних об'єднань) Житомира та Жи-

238. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. С. 14.

239. Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області. *Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області [Facebook]*. URL: www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224 (дата звернення: 10.10.2021).

240. Там само.

томирської області: Житомирсько-Овруцька єпархія ПЦУ; Київсько-Житомирська дієцезія РКЦ в Україні; Житомирське протопресвітерство Київської архієпархії УГКЦ; Церква адвентистів сьомого дня Житомира й Житомирській області; Житомирське обласне об'єднання церков євангельських християн-баптистів; Обласне об'єднання церков християн віри євангельської; Житомирське обласне управління Союзу вільних церков християн євангельської віри України; Центр об'єднання християнських євангельських церков України; Об'єднана церква християн віри євангельської України; Центр християнських євангельських церков України «Перемога»; Незалежна церква «Різдва» євангельських християн-баптистів Житомира²⁴¹. Водночас актуальним залишалося питання створення на Житомирщині міжконфесійної структури, до складу якої увійшли б представники церковно-релігійних організацій не лише християнського спрямування²⁴².

Різні церкви та релігійні організації іноді є учасниками кількох міжконфесійних об'єднань. Водночас окремі конфесії, які не включені до попередніх, як у випадку із ВРРО, об'єднуються і створюють альтернативні центри. Отож, створення останніх певною мірою можна сприймати як противага ВРЦіРО²⁴³. Хоча, як відзначає дослідник О. Саган: «<...> ініціатори створення ВРРО не розглядають її як альтернативу до ВРЦіРО і запрошують усіх членів ВРЦіРО та інших подібних Рад, створених релігійними організаціями, до участі у діяльності ВРРО»²⁴⁴. Водночас, як заявив 20 березня 2018 р. на засіданні круглого столу з питань міжре-

241. Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області. *Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області [Facebook]*. URL: www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224 (дата звернення: 10.10.2021)..

242. Білобровець О., Венгерська В., Жуковский О. Толеризація релігійних відносин як фактор розвитку суспільно-політичного життя громад (на прикладі Житомирської області). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 34. С. 55.

243. Об'єднання зусиль релігійних організацій заради духовного відродження України. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2161396-obednanna-zusil-religijnih-organizacij-zaradi-duhovnogo-vidrozdenna-ukraini.html> (дата звернення: 12.11.2018).

244. Саган О. Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань як складова громадянського суспільства в Україні. С. 142.

лігійного діалогу муфтій Духовного управління мусульман України «Умма» шейх Саїд Ісмаїлов: «Ми демонструємо “відкриті двері”, відкритість, толерантність наших релігійних організацій. Всеукраїнська Рада релігійних об’єднань – унікальна рада, тому що до неї входять не лише представники християнства, іудаїзму та ісламу, а й інших релігій. Тобто формат міжрелігійного діалогу за допомогою нашої Ради значно розширений, до нього долучені українські релігійні об’єднання, які до цього часу не мали можливості брати участь у широкому національному діалозі»²⁴⁵.

Отож, в період незалежності в Україні відбулося формування досить широкої мережі міжконфесійних об’єднань. Серед перших таких структур, зокрема, були створені МРК та ВРЦіРО; згодом також з’явилися УМР, НПХЦУ, РСПЦУ, ВРХЦ, РП ДУЦМУ, ВРРО. Пізніше набула поширення тенденція формування регіональних міжконфесійних структур. Значною мірою, і розвиток міжконфесійних відносин, зокрема організація екуменічного руху, і налагодження ефективної моделі державно-конфесійних стосунків в Україні у 1990-х – 2010-х роках були зумовлені діяльністю міжконфесійних об’єднань.

245. 20 березня в Укрінформ відбувся Круглий стіл, який закликає до міжрелігійного діалогу. *Всеукраїнська Рада релігійних об’єднань*. URL: <http://vrrgo.org.ua/round-table-open-doors.html> (дата звернення: 31.03.2018).

Державно-конфесійні відносини

3.1. Початок формування законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій

Із відродженням на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. релігійно-церковного життя в Україні постало питання державно-конфесійних відносин. Започаткований конструктивний діалог між державою й церковно-релігійними організаціями став важливою умовою демократичних перетворень, розвитку громадянського суспільства. Взаємини між державою та релігійними громадами у деяких моментах зумовлювали напрями внутрішньої та зовнішньої політики України, тобто впливали на державотворчі процеси. Вони, таким чином, є одним із ключових елементів у діяльності і державних інституцій, і церковно-релігійних громад.

Уже на початку незалежності у «Зверненні Верховної Ради України до усіх громадян незалежної України» проголошувалося: «Створення незалежної правової української держави поставило на порядок денний необхідність недвозначно висловити позицію Верховної Ради в питанні ставлення до свободи совісті та релігійних організацій <...>. Україна – багатомільйонна держава, де живуть віруючі десятків віросповідань <...>. Свобода совісті як невід’ємна складова всього комплексу прав і свобод людини буде одним із наріжних каменів нашої незалежної держави»¹.

1. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 6–7.

У свою чергу, найбільші релігійні конфесії України підтримали проголошення незалежності України².

На початковому етапі становлення державно-конфесійних відносин в Україні основоположним стало формування національного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. Базовим тут є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. (Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації»). У згаданому вище «Зверненні Верховної Ради України до усіх громадян незалежної України» його важливість для розвитку української державності відзначалася так: «В останні роки українська держава зробила чимало, щоб виправити вчинені кривди (мається на увазі антирелігійна політика радянської влади. – *Авт.*). Верховною Радою і Урядом були вжиті першочергові заходи, спрямовані на відновлення справедливості щодо всіх заборонених чи переслідуваних конфесій. Однією з головних подій цього процесу було ухвалення Верховною Радою Закону “Про свободу совісті й релігійні організації”, високо оціненого віруючими, громадянами України, міжнародною громадськістю. Завдання, яке стоїть перед нашим суспільством – впроваджувати Закон в повсякденне життя»³.

Як зазначалося, прийнятий ще в період УРСР, зазнавши змін за роки незалежності, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», гарантуючи право на свободу совісті громадянам України та діяльність релігійних організацій, визначив як обов’язки держави щодо релігійних організацій, так і обов’язки релігійних організацій перед державою і суспільством⁴. Окрім іншого, в документі проголошено про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви. У по-

2. Голові Верховної Ради України Леоніду Макаровичу Кравчуку. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 2–3; Заява Блаженнішого Патріярха Мирослава Івана Кардинала Любачівського з нагоди проголошення незалежності України. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 3; Звернення ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви до вірних з приводу Акту проголошення незалежності України. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 2.

3. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 7.

4. Там само. Арк. 100.

дальшому цей принцип був закріплений у статті 35 Конституції України⁵.

Свого часу Віце-прем'єр-міністр України М. Жулинський зауважував: «Долаючи тяжку спадщину минулого, Українська держава в посттоталітарний період максимально сприяла й сприяє відродженню релігійно-церковного життя. В першу чергу це стосується забезпечення правового статусу Церкви. Одним з перших законодавчих актів України був саме закон “Про свободу совісті та релігійні організації”. Цим законодавчим актом було започатковано докорінну перебудову державно-церковних відносин та пріоритетів у цій сфері.

Взаємоповага, взаємодовіра і співпраця Держави і Церкви – ось три основні, принципово нові підґрунтя розвитку державно-церковних відносин.

Цей стратегічний курс знайшов своє відображення в Конституції України <...>.

Нова Конституція і вся правова система, як виразники стану і прагнень суспільства, були покликані створити умови для виправлення помилок і недопущення в майбутньому порушень свободи совісті – важливого елемента ідеологічної, морально-етичної та соціально-психологічної основи народовладдя»⁶.

Принцип відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви, закріплений в Конституції України, в своїй основі був підтриманий і українським суспільством. Зокрема, від 2000 р. до 2007 р. кількість тих, хто підтримував тезу про необхідність відокремлення церкви від держави і школи від церкви, зросла із 36,4 % до 46,9 %. Адже це «є необхідною передумовою демократичності держави та забезпечення права особи на свободу совісті»⁷.

Важливими для налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин стали інші законодавчі акти, які охоплювали сферу свободу совісті та діяльності церковно-релігійних

5. Конституція України. С. 10.

6. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 78.

7. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000–2007 років. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 25.

організацій⁸. На законодавчому рівні було урегульовано окремі питання діяльності церковно-релігійних організацій, пов'язані із власністю, підприємництвом, землекористуванням, трудовими відносинами тощо. Для віруючих, релігійні переконання яких перешкождали проходженню дійсної строкової служби, було передбачено альтернативну трудову службу⁹. В інших законодавчих актах було відмінено статті кримінального й цивільного кодексів України, які обмежували права церковно-релігійних організацій та віруючих¹⁰. У зв'язку з цим церковно-релігійні організації отримали статус юридичної особи.

У національному законодавстві враховані відповідні міжнародні документи¹¹. 9 листопада 1995 р. Україна приєдналася до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. Головні положення, які стосуються прав і основних свобод людини, у тому числі права на релігійну свободу, згадані у Конвенції, були закріплені в Конституції України¹². Принагідно зауважимо, що в преамбулі до Основного Закону України наголошено і про «відповідальність перед Богом» як одну із передумов його прийняття¹³.

Прийняте на початку 1990-х років законодавство стало основою для формування державно-конфесійних відносин. Як зазначав 19 листопада 1991 р. на Всеукраїнському міжрелігійному форумі Голова Верховної Ради України Л. Кравчук: «Відносини між церквою, релігійними організаціями в цілому і державою у нас в далекому і недалекому минулому були надзвичайно складними, бо не базувалися на законі <...>».

На сторожу прав людини і, зокрема, прав віруючих ставиться система законів і механізми їх виконання. Це шлях демократичного вирішення релігійного питання.

8. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 100.

9. Там само. Арк. 42; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 113.

10. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 113.

11. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / За ред. В. Яворського. Харків: Фоліо, 2005. С. 61 – 89.

12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 99.

13. Конституція України. С. 4.

Моя позиція тут однозначна. Вона сконцентрована в політичній формулі: «Вільна церква – у вільній державі». В цьому вбачаю смисл політики держави щодо церкви і церкви щодо держави. Обидві сторони повинні бути вільними у взаємовідносинах між собою, але в межах єдиних і обов'язкових для обох законів»¹⁴.

На найвищому політичному рівні в цей час значна увага приділялася питанню виконання Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та наголошувалося, що «застосування норм закону повинне мати певний діапазон мобільності, коли йдеться про засади самого функціонування суспільства»¹⁵.

У той же час церковно-релігійні організації з різних причин порушували чинне законодавство про свободу совісті та релігійні організації. Для прикладу: станом на 1 січня 1994 р., тобто упродовж 1993 р., в Україні було зареєстровано 269 випадків порушень відповідного законодавства. Із них найбільша кількість порушень відносилася до православних церков – 157 випадків (УПЦ КП – 86 випадків, УПЦ МП – 39 випадків, УАПЦ – 32 випадки) та УГКЦ – 95 випадків. 9 випадків порушення законодавства здійснили кришнаїти, 5 випадків – окремі протестантські релігійні організації, 2 випадки – представники іудаїзму та 1 випадок – РКЦ. За вчинені дії у 1993 р. до дисциплінарної відповідальності було притягнуто 38 осіб, до адміністративної відповідальності – 394 особи, до кримінальної відповідальності – 19 осіб¹⁶.

Наприкінці 1990-х років з метою профілактики правопорушень на релігійному ґрунті при Державному комітеті релігій розпочала роботу міжвідомча Координаційна рада з питань нейтралізації негативних проявів в релігійному середовищі. Також Комітет ініціював створення в регіонах Комісій сприяння контролю за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації¹⁷. Завдяки цьому почала проявлятися тенденція щорічного зменшення кількості правопорушень у ре-

14. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 12.

15. Там само. Арк. 100.

16. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 721, арк. 186.

17. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 20.

лігійній сфері. У 1999 р. таких випадків було зареєстровано 116, зокрема 23 правопорушення стосувалося УПЦ КП, 17 випадків – харизматичних церков, 16 випадків – УАПЦ, 10 випадків – РКЦ, 9 випадків – УПЦ МП, 3 випадки – УГКЦ тощо. Найбільша кількість порушень чинного законодавства на релігійному ґрунті у 1999 р. відбулася у Чернівецькій та Львівській областях. У деяких же регіонах (Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Київській (без м. Києва), Луганській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Черкаській областях та у м. Севастополі) таких порушень не було зафіксовано взагалі¹⁸.

Із метою організації контролю за дотриманням чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, як і для аналізу процесів у релігійному середовищі та подолання негативних тенденцій у ньому, на початку 2000-х років відповідальні працівники Держкомрелігій проводили практичну роботу у Чернігівській, Харківській, Волинській, Черкаській, Рівненській, Хмельницькій, Донецькій, Київській областях, в Автономній Республіці Крим¹⁹ Статистика порушень на релігійному ґрунті у цей час виглядає наступним чином: якщо у 2000 р. їх було зафіксовано 129 випадків, то у 2001 р. – 102 випадки²⁰.

Отже, після проголошення незалежності України почалося формування законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. Основним тут став Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. (Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації»). Важливим на шляху розвитку національного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій стало прийняття Конституції України. Додатково на законодавчому рівні було врегульовано ряд питань, пов'язаних із діяльністю церковно-релігійних організацій. Важливо, що національне законодавство враховувало відповідні міжнародні документи.

18. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 296; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 157зв.–158.

19. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 39.

20. Дотримання законодавства про свободу совісті релігійними організаціями. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 40.

3.2. Реституція церковно-релігійного майна

Досить гострою проблемою, яка не була чітко розв'язана на законодавчому рівні, залишалася проблема реституції церковно-релігійного майна, конфіскованого комуністичною владою²¹. (Це питання було актуалізоване наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років²².) Значний відсоток переданого майна, зокрема храмів, у власність релігійним громадам був зафіксований до кінця 1991 р.²³, із яких понад 400 – храми, які в радянський час використовувалися не за призначенням (склади, цехи тощо)²⁴.

Варто відзначити державну ініціативу для вирішення цього питання. Окрім інших заходів, які передбачали реституцію церковного майна, важливим є Указ Президента України Л. Кравчука «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культурного майна» від 4 березня 1992 р.²⁵ Для його реалізації на рівні областей були створені спеціальні комісії та робочі групи, яким доручалася підготовка пропозицій із вивільнення культурних будівель, що використовувалися не за призначенням, передачі церковно-релігійним організаціям предметів культу, які зберігалися в музейних та архівних установах країни. На виконання Указу Президента України уже за перші шість місяців його дії церковно-релігійним організаціям було повернуто 895 культурних будівель, які використовувалися не за призначенням, та понад 6 100 одиниць культурної атрибутики. Активізувалися й державні заходи щодо сприяння культурному будівництву. Станом на 1 жовтня 1992 р. в Україні споруджувалося 1 546 храмів та молитовних будинків²⁶.

Конкретний випадок реституції церковно-релігійного майна на початку 1990-х років проілюструємо на прикладі передачі

21. Любчик В. Політико-правові засади та стратегія державної етноконфесійної політики: становлення сучасного розуміння. С. 31–32.

22. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 613, арк. 2–3, 8, 15, 20–21, 94–95; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 645, арк. 5–8, 14.

23. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 43.

24. Там само. Арк. 116.

25. Там само. Арк. 44; Калашник П. Забезпечення релігійних організацій культурними будівлями: нагальні проблеми. *Людина і світ*. 1997. № 7. С. 31.

26. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 44, 116–118.

приміщень для УПЦ МП у Волинській області. Це відбувалося відповідно до розпорядження представника Президента України у Волинській області В. Блаженчука від 26 березня 1993 р. «Про передачу приміщень релігійним організаціям Української православної церкви в м. Луцьку»:

«Розглянувши звернення духовенства і віруючих Української православної церкви, керуючись статтею 17 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, на виконання Указу Президента України “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна”:

1. До 30 квітня 1993 року передати у користування духовній семінарії Української православної церкви частину приміщень колишнього монастиря домініканів загальною площею 740 кв. м., пам’ятника архітектури XVIII століття, по вул. Драгоманова, 26 у м. Луцьку та у користування єпархіальному управлінню УПЦ – колишній парафіяльний будинок по вул. Караїмській, 11 у м. Луцьку.

2. Управлінню архітектури при комітеті інвестицій, будівництва, архітектури і містобудування облдержадміністрації, виконкому Луцької міської Ради народних депутатів, історико-культурному заповіднику республіканського значення у м. Луцьку згідно з встановленим законом порядком укласти з православними релігійними організаціями орендні та охоронні договори на передані будівлі, створивши для цього відповідну комісію.

3. Виконкому Луцької міської Ради народних депутатів в місячний строк відповідно до чинного законодавства вирішити питання відведення земельної ділянки для будівництва храму релігійній громаді “Всіх святих землі Волинської” Української православної церкви»²⁷.

У ряді випадків церковно-релігійні організації отримали відмови у поверненні будівель (приміщень), оскільки останні «використовуються під жилі будинки, а в інших розміщені державні організації і установи»²⁸. Іноді ж повернення храмів не знімало напругу у міжконфесійних відносинах, оскільки на ту або іншу

27. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 692, арк. 4.

28. Там само. Арк. 7.

культову будівлю претендували різні церковно-релігійні організації. Стосувалося це і виділення земельних ділянок під культову забудову²⁹.

Не дивлячись на заходи влади, до кінця 1995 р. найгострішою проблемою церковно-релігійного життя України залишалася недостатня забезпеченість церков культовими будівлями, що виступало головною причиною міжконфесійного протистояння та конфліктності. Відповідно до офіційних відомостей, кількість релігійних громад, які мали у своєму розпорядженні храмові будівлі, становила 65,2 %. У протестантів цей показник сягав від 35 % у адвентистів сьомого дня до 45 % у баптистів та п'ятидесятників. Найбільш складною ситуація була у мусульман: їх забезпеченість храмами сягала лише 29,9 %. Найкраща ситуація у цьому відношенні була у православних, греко-католиків та римо-католиків: від 71 % до 79 %³⁰.

Для окремих церковно-релігійних організацій повернення культових предметів набувало особливо гострого значення. 12 грудня 1995 р. до Прем'єр-міністра України Є. Марчука звернулися представники Союзу Церков Християн Віри Євангельської П'ятидесятників, наголошуючи, що їхня релігійна організація зазнала особливих переслідувань в часи радянської влади, була проголошена «антидержавною». Відповідно, значна частина майна релігійної організації була конфіскована. У зв'язку з цим Союз ХВЄП звертався до Є. Марчука із проханням повернення конфіскованих свого часу історичних документів, а також надати документи про репресії проти членів організації: «Сердечно прохаємо Вас, шановний Євгене Кириловичу, посприяти поверненню Союзу ХВЄП України всіх історичних для нас документів, які свого часу були конфісковані, отримати дані про репресії пресвітерів, проповідників Слова Божого та рядових п'ятидесятників, їх реабілітацію»³¹.

Незважаючи на Указ Президента України від 4 березня 1992 р., а також інші розпорядження проблема реституції культових буді-

29. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 721, арк. 3.

30. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 1, арк. 16.

31. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 5, арк. 12–13.

вель та церковно-релігійного майна не була розв'язана і у другій половині 1990-х років. На цьому на початку 1998 р. наголошував на зустрічі з представниками ВРЦіРО Л. Кучма³². За результатами зустрічі з керівниками релігійних організацій 10 лютого 1999 р. Президент України Л. Кучма 22 лютого 1999 р. доручив відповідним державним органам розробити графік повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовувалися або використовувалися не за призначенням.

Уже до кінця 1999 р. місцевими органами виконавчої влади Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Тернопільської, Чернівецької областей й м. Севастополя віруючим було передано 42 колишні культові будівлі, третина з яких не була включена до графіку. Найбільшу кількість церковних приміщень, 20, отримала УПЦ МП. Зокрема, Свято-Успенському Святогірському монастирю (лаврі) в Донецькій області були передані Миколаївська та печерна церкви св. Антонія і Феодосія, нижні та верхні павільйони прочан, східна й західна вежі, Кирило-Мефодіївські сходи. УПЦ КП були передані 4 храми, серед яких церква на території колишнього замку графів Синявських у м. Бережани Тернопільської області. 16 будівель колишніх костелів були передані громадам УГКЦ, а 4 – римо-католикам. Також віруючим було повернуто синагогу в Полтавській області та лютеранський храм у Тернопільській області³³. У цілому ж, до кінця 1990-х років церковно-релігійним організаціям було повернуто 3,4 тис. храмів та понад 10 тис. предметів культового спрямування³⁴.

Окреслена тенденція, але меншою мірою, проявилася і у 2000-х – 2010-х роках. Загалом, станом на березень 2009 р. церковно-релігійним організаціям було повернуто 3,7 тис. культових споруд, понад 14 тис. предметів культу, було збудовано близько 4 тис. культових будівель, 2,5 тис. будівель культового призначення перебували на етапі будівництва³⁵.

32. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 34.

33. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 50.

34. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 150зв.

35. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 33, арк. 32.

Важливою проблемою у відносинах між церковно-релігійними організаціями і державою стала передача решти майна, зокрема тих культових приміщень, які не підлягали реституції відповідно до «Переліку культових споруд – видатних пам'яток архітектури, що не підлягають передачі в постійне користування релігійним організаціям»³⁶ (затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 5 квітня 1991 р.). Лише в окремих випадках з переліку культових споруд – видатних пам'яток архітектури, які не підлягали передачі у постійне користування релігійним організаціям, виключалися деякі культові архітектурні об'єкти, які передавалися у користування церковно-релігійним організаціям. У 2000 р. Кабінет Міністрів України підтримав пропозицію Чернігівської обласної державної адміністрації про виключення з переліку культових споруд – видатних пам'яток архітектури Катерининської церкви XVIII ст. У свою чергу, на Чернігівську облдержадміністрацію покладалося завдання забезпечити надання приміщення для відділу народного декоративного мистецтва (який до того перебував у приміщенні церкви) Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського³⁷.

На початку 2000-х років питання подальшого повернення культових будівель було включено до Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту»³⁸. На це спрямовувався і Указ Л. Кучми від 21 березня 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій»³⁹. Зазначений Указ Президента України містив й інші положення, спрямовані на реабілітацію церковно-релігійних організацій, які зазнали переслідувань у роки радянського тоталітаризму.

На виконання зазначеного Указу Л. Кучми від 21 березня 2002 р., за інформацією Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, центральна та регіональні Міжві-

36. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 31.

37. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 43.

38. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 114–115.

39. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 32.

домчі комісії з підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій провели значну роботу з узагальнення інформації про колишні культові й церковні будівлі, інше церковно-релігійне майно. Станом на початок 2004 р. до Фонду державного майна України було надано перелік із понад 800 колишніх культових споруд, які використовувалися не за призначенням і на які претендували церковно-релігійні організації. При цьому Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України повідомляло, що уповноважені державні органи сприяли церковно-релігійним організаціям у будівництві храмів і молитовних будинків, ремонті та реставрації пам'яток сакральної архітектури. Також зазначалося, що станом на початок 2004 р. в Україні велося будівництво близько 2,5 тис. культових споруд⁴⁰.

Таким чином, від 1990-х років гостро стояло питання реституції церковно-релігійного майна. Не дивлячись на ряд державних ініціатив, реституція церковно-релігійного майна тривала досить довго, іноді породжувала напругу у відносинах між різними конфесіями.

3.3. Політизація релігійного життя

Разом із формуванням релігійної мережі у 1990-х роках був започаткований процес політизації релігійного життя, що, зокрема, проявилось через утворення політичних партій за релігійною ознакою та включенням релігійного чинника у виборчі процеси. Це почало проявлятися уже 1994 р. під час президентських, парламентських та «місцевих» виборів⁴¹.

Більш детально політизацію релігійного життя розглянемо на прикладі чергових виборів до Верховної Ради України та чергових виборів місцевих органів влади 29 березня 1998 р. Хоча у перші роки незалежності в Україні було засновано ряд політичних сил з означенням «християнський» (Українська христия-

40. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 203.

41. Бондаренко В., Сленський В. Спасіння душ – найвищий закон. Релігійні організації України: огляд подій 1994 року. С. 2–8.

янсько-демократична партія, Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Християнсько-народний союз та інші⁴²), вони, однак, вважалися «світськими»; а першою політичною конфесійною силою, створеною у 1997 р., стала Партія мусульман України (ПМУ)⁴³. Створення цієї політичної партії стало наслідком значної політизації мусульманського середовища Криму, на чому також наголошували представники Державного комітету у справах релігій на початку 1998 р.⁴⁴ Вважаємо, що така політизація стала своєрідною адаптаційною реакцією кримських татар після повернення на півострів в нових суспільно-політичних реаліях. ПМУ, незважаючи на виражену «конфесійність», своєю програмою проголосила об'єднання «громадян України, які прагнуть всіляко сприяти виходу її із всеохоплюючої кризи, перетворенню у велику квітучу країну, забезпечення щастя та благополуччя народам мусульманської культури, іншим національним меншинам, усім членам українського суспільства»⁴⁵. На парламентських виборах 1998 р. ПМУ набрала 0,198 % голосів виборців; її кандидати не пройшли до парламенту і по одномандатних виборчих округах⁴⁶. Значною мірою, тут далось в знаки протистояння у самому мусульманському релігійному середовищі, зокрема опозиція до ПМУ Меджлісу кримськотатарського народу⁴⁷.

До участі у політичному житті України, що яскраво проявилось під час парламентських виборів 1998 р., включилися й представники інших конфесій. Адже в умовах поступового зростання довіри суспільства до церкви «фактично всі політичні партії – учасники виборчого процесу намагалися заручитися її підтримкою, включали священство до партійних списків, а ряд партій і

42. Рибачук М., Кирюшко М. Чи потрібні християнські партії християнській Україні? *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 18.

43. Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. С. 51.

44. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 88.

45. Кирюшко М. Мусульмани в незалежній Україні. *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 10.

46. Там само. С. 11.

47. Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. С. 51.

блоків, хоча і не мали його в своїх списках, не тільки за назвою, а й за програмою виборювали депутатські мандати іменем Бога». Таку характеристику політизації релігійного життя в інформації на ім'я керівника Управління гуманітарної політики Адміністрації Президента України М. Рудька здійснив голова Державного комітету у справах релігій В. Бондаренко у квітні 1998 р.⁴⁸

Отож, уже напередодні виборів 1998 р. політичні сили намагалися вплинути на церковно-релігійні організації з метою підтримки тієї або іншої політичної групи. У свою чергу, для запобігання маніпуляціям на цьому ґрунті ВРЦіРО наприкінці 1997 р. опублікувала спеціальне звернення щодо утримання політичних сил від акцій залучення релігійних організацій до виборчих кампаній⁴⁹.

Напередодні виборів до парламенту 1998 р. кандидатами у депутати було зареєстровано 21 священнослужителя, певний відсоток яких пройшов за партійними списками. Жоден із тих кандидатів, які були зареєстровані по одномандатних округах, не переміг. При цьому, 61 духовна особа у 1998 р. була обрана до місцевих рад народних депутатів різних рівнів, із яких 36 осіб – представники УПЦ МП, 12 осіб – представники УПЦ КП, 6 осіб – представники УГКЦ, 4 особи – представники УАПЦ, 2 особи – представники християн віри євангельської п'ятидесятників, 1 особа – представник харизматичної церкви. На рівні обласних рад у результаті чергових місцевих виборів були представлені 6 духовних осіб (3 особи – представники УГКЦ, по одному – представники від УПЦ МП, УПЦ КП, ХВЕ); на рівні міських рад – 7 священнослужителів (5 осіб – представники УПЦ МП, 2 особи – представники УГКЦ); на рівні районних рад – 30 священників (18 осіб – представники УПЦ МП, 6 осіб – представники УПЦ КП, 4 особи – представники УАПЦ, 2 особи – представники ХВЕ); на рівні сільських рад – 18 представників духовенства (11 осіб – представники УПЦ МП, 5 осіб – представники УПЦ КП, по одній особі – представники

48. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 120.

49. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад. С. 25–26.

УГКЦ та УАПЦ). Крім того, головою сільської ради с. Яблунів Гусятинського району Тернопільської області було обрано священика УАПЦ Ілька Левенця⁵⁰.

В Україні церковно-релігійний чинник використовувався під час передвиборчих кампаній – як парламентських, так і президентських – і в майбутньому⁵¹. На початку 2000 р. Державний комітет України у справах релігій відзначав: «Важливою проблемою постає політизація релігійного середовища, спроби політичних партій і об'єднань використати церкву для реалізації своїх корпоративних цілей»⁵².

Політизація церковно-релігійного середовища активізувала-ся напередодні Помаранчевої революції⁵³ та у період Революції Гідності. 22 грудня 2004 р. у Києві відбувся круглий стіл «Позиція християнських Церков України в контексті виборчого процесу». Серед інших тут обговорювалося питання, пов'язане з роллю релігійного чинника в українському суспільстві та позицією церков у виборчому процесі. За результатами засідання круглого столу було оприлюднено «Звернення керівників християнських Церков України до співгромадян напередодні повторного голосування 26 грудня 2004 року». У спільному зверненні керівники християнських конфесій України закликали громадян до «миру, злагоди та до молитви за справедливий перебіг виборів»⁵⁴. 28 грудня 2004 р. відбулося засідання ВРЦіРО та колегії Державного комітету України у справах релігій. На ньому була прийнята Спільна заява щодо останніх політичних подій, пов'язаних з Президентськими виборами 2004 р., у якій учасники заходу закликали представників церковно-релігійних організацій,

50. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 120–123.

51. Релігія і Церква в Україні: жовтень. *Людина і світ*. 1999. № 10. С. 25; Релігія, церква і суспільство в Україні: початок 2002-го. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 31–32; Кисельов О. Тенденції розвитку екуменічних відносин в Україні. С. 144; Юраш А. В. Релігія і парламентські вибори 2006: специфіка взаємовпливів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Збірник наукових праць*. 2006. Вип. 291–292 (Філософія). С. 230–231.

52. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 159.

53. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 165.

54. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 23.

які займалися політичною агітацією, «усвідомити свої помилки та зробити все необхідне для їх виправлення»⁵⁵.

Отож, тенденцією, яка проявилася від початку 1990-х років, стала політизації релігійного життя України. Церковно-релігійний чинник мав місце під час формування політичних партій та проведення президентських, парламентських і «місцевих» виборів. Відповідні процеси активізувалися під час Помаранчевої революції та Революції Гідності.

3.4. Державно-конфесійна взаємодія та моделі державно-конфесійних відносин

У контексті державно-конфесійних відносин у 1990-х роках почалося формування органів державного управління у сфері релігійної діяльності. У різний час відповідні функції були покладені на Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (серпень 1991 р. – липень 1994 р.); Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур (липень 1994 р. – кінець 1995 р.); Державний комітет України у справах релігій (кінець 1995 р. – квітень 2005 р.); Державний департамент у справах релігій Міністерства юстиції України (травень 2005 р. – листопад 2006 р.); Державний комітет України у справах національностей та релігій (листопад 2006 р. – грудень 2010 р.); Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України (2011 р. – червень 2019 рр.); Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (із березня 2020 р.)⁵⁶.

Узагальнено структуру та основні напрямки діяльності Державного органу України у справах релігій пропонуємо розглянути на прикладі Державного комітету України у справах релігій, який функціонував із кінця 1995 р. по квітень 2005 р. Він був створений Указом Президента України Л. Кучми від 11 жовтня 1995 р. для забезпечення проведення державної політики щодо релігії та церкви. Держкомрелігій виступав як центральний орган вико-

55. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 23.

56. Владиченко Л. Д. Державний орган України у справах релігій. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Державний орган України у справах релігій](https://vue.gov.ua/Державний_орган_України_у_справах_релігій) (дата звернення: 24.07.2024).

навчої влади, діяльність якого спрямовувалася й координувалася Кабміном через міністра юстиції України. Державний комітет України у справах релігій вносив в установленому порядку на розгляд Президента України і Кабінету Міністрів України пропозиції з питань формування державної політики у сфері релігії, церкви та релігійних організацій, забезпечуючи їх реалізацію та здійснюючи управління у цій сфері. Комітет також здійснював міжгалузеву координацію й функціональне регулювання питань, які перебували у його віданні. У межах своїх повноважень Держкомрелігій забезпечував виконання актів законодавства та здійснював систематичний контроль за їх реалізацією, розробляв пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у релігійній сфері⁵⁷.

Разом із основними завданнями, пов'язаними із забезпеченням свободи совісті, гармонізації державно-церковних і міжцерковних відносин, Державний комітет України у справах релігій та його структури на рівні областей виконували й додаткові функції, необхідні для гармонійного розвитку церковно-релігійного життя в країні. Серед таких, зокрема: сприяння релігійним організаціям у здійсненні ними їхніх статутних завдань; релігієзнавча і юридична експертиза статутів релігійних організацій та їх реєстрація; консультативна допомога релігійним й державним інституціям; узагальнення практики застосування законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій; аналітична робота тощо.

Станом на початок 2003 р. центральний апарат Держкомрелігій нараховував 40 осіб та 118 спеціалістів в АР Крим, у Києві та Севастополі. У системі Державного комітету України у справах релігій при Раді міністрів АР Крим, на рівні обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій діяли апарати у справах релігій зі штатом 4–7 посадових одиниць, які виконували завдання з реєстрації релігійних громад, прийому громадян, сприяли місцевим органам виконавчої влади у забезпеченні дотримання чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій, а віруючим – у розв'язанні конфліктів, будівництві храмів, розширенні церковної інфраструктури,

57. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 85.

здійсненні благодійницької й милосердницької роботи, зміцненні міжнародних контактів. Щоденно на прийом до зазначених підрозділів Держкомрелігій приходило у середньому 20–30 осіб (ієрархи, духовенство, миряни, представники дипломатичних місій).

Указана середня ланка в організаційній структурі Державного комітету України у справах релігій мала подвійне підпорядкування та була структурним підрозділом обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій (будучи підзвітною та підконтрольною голові відповідної держадміністрації й Держкомрелігій). Їх керівники призначалися та звільнялися з посад головами обласних, міських держадміністрацій за погодженням з Державним комітетом України у справах релігій⁵⁸.

Лише впродовж липня – грудня 2004 р. представниками Держкомрелігій для поглиблення взаємодії з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, розв’язання стратегічних й поточних завдань у сфері державно-церковних відносин було здійснено 18 відряджень до АР Крим, м. Севастополя, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Луганської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Черкаської, Чернівецької, Рівненської, Харківської, Хмельницької областей. Також у цей час керівництво Державного органу України у справах релігій брало участь у роботі Міжвідомчої комісії з питань створення єдиного державного реєстру фізичних осіб; представництва НАТО в Україні; Комісії Верховної Ради України з питань культури і духовності; розширеного засідання Колегії Міністерства юстиції України тощо⁵⁹.

У другому півріччі 2004 р. Держкомрелігій провів Міжнародну науково-практичну конференцію «Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду»; наукові конференції «Православ’я в Україні: минуле, сучасне, майбутнє», «Громадська стратегія розвитку України», «Іслам в Україні – проблеми і перспективи»; круглий стіл «Позиція християнських церков України в контексті виборчого процесу»⁶⁰.

58. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 86–87.

59. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 68.

60. Там само. Арк. 69.

Державний комітет України у справах релігій забезпечив роботу Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів, присвячених 100-річчю першого видання Біблії українською мовою та здійснив ряд заходів із відзначення цієї події. І в Україні, і за кордоном, у середовищі української діаспори, було проведено культурно-просвітницькі заходи з відзначення 100-річчя перекладу Святого Письма українською мовою та свято «День Біблії»⁶¹.

Характер державно-конфесійних відносин значною мірою залежить від діяльності відповідних органів державного управління. Тому нині в науковому середовищі йдуть дискусії щодо питання реформування системи державного управління у сфері свободи совісті. З одного боку, висловлюється думка про необхідність функціонування окремого державного органу з широкими повноваженнями. З іншого боку, пропонуються зміни щодо заміни моделі існування окремого державного органу як радянської традиції на інститут Омбудсмена з питань свободи совісті, який би був наділений повноваженнями центрального органу виконавчої влади⁶².

У серпні 1992 р. державою в особі Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України було запропоновано основні засади державної політики у сфері церковно-релігійних відносин. Вони зводилися до наступного: досягнення міжконфесійного примирення на території Західної України (в Галичині); сприяння процесам відродження українського православ'я; забезпечення законності у процесах переорієнтації церковних громад і релігійних центрів; нормативне регулювання правових відносин, церковного майна; надання допомоги у питаннях будівництва храмів (як наслідок подолання негативних наслідків церковної політики минулого); розробка спільної церковно-державної програми богословської освіти; сприяння розгортанню добродійницької діяльності церковно-релігійних організацій; побудова перспективи об'єднання національних православної та греко-католицької

61. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 99.

62. Саган О. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: об'єктивна необхідність змін моделей. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 39.

церков в Україні⁶³. Як бачимо, така державна політика спрямовувалася як на вирішення поточних питань церковно-релігійного життя, так і на створення передумов для зняття міжконфесійної напруженості й розвитку екуменічного руху. «Для її реалізації потрібні зусилля інтелігенції, духівництва, відповідних державних інституцій. Ця спроба є, однак, дуже складною й потребує уважного вивчення й ретельної підготовки. Однак відкидати таку перспективу не випадає. Її слід мати в полі зору», – резюмувала Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України⁶⁴.

У тому числі з метою налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин у 1990-х роках в Україні було створено ряд міжконфесійних об'єднань, передусім ВРЦіРО. При цьому, ВРЦіРО була створена у грудні 1996 р. саме з ініціативи Президента України Л. Кучми. У цьому відношенні завдання міжконфесійного органу, як зазначалося вище, полягали у розробці проектів нормативних актів, присвячених державно-конфесійним відносинам⁶⁵. Від самого початку для вирішення важливих питань церковно-релігійного життя в Україні були започатковані традиційні щорічні зустрічі членів ВРЦіРО із Президентом України. На одній із зустрічей на початку 1998 р. Л. Кучма відзначив, що вони «сприяють подальшому вдосконаленню та гармонізації державно-церковних відносин»⁶⁶. На гармонізацію державно-конфесійних відносин спрямовували свої зусилля й інші міжконфесійні органи: МРК, УМР, НПХЦУ, РСПЦУ, ВРХЦ, РП ДУЦМУ, ВРРО.

Важливим для посилення співпраці між релігійними конфесіями, передусім християнськими, та державою стали підготовка й проведення заходів, присвячених 2000-літтю Різдва Христового. 15 січня 1997 р. Л. Кучма видав Указ «Про утворення Оргкомітету з підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового». 9 червня 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України був затверджений план заходів «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового».

63. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 102.

64. Там само. Арк. 106.

65. 20 років на шляху діалогу та порозуміння.

66. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 33.

План передбачав широкий комплекс заходів, пов'язаних, зокрема, з поверненням церковно-релігійним організаціям «колишніх культових і не культових споруд»; проведення наукових заходів, милосердницьких і добродійних акцій, ювілейного концерту, інформаційно-роз'яснювальної, культурно-просвітницької й видавничої діяльності; відродження церковних пам'яток та виготовлення ювілейної атрибутики тощо⁶⁷. Безпосередню участь у них брали як представники різних християнських конфесій, так і органи державної влади.

Робота з підготовки до ювілею Різдва Христового проводилася і на місцях, де були створені організаційні комітети, що здійснювали практичну підготовку до заходів. В областях, в Автономній Республіці Крим, у містах Києві та Севастополі були розроблені й затверджені комплексні плани такої роботи⁶⁸.

Значною подією у рамках підготовки до 2000-ліття Різдва Христового стало проведення Оргкомітетом, Держкомрелігій, НАН України, ВРЦіРО Всеукраїнського християнського форуму «Плід правди сіється творцями миру»⁶⁹. У зверненні до учасників форуму від імені Президента України наголошувалося: «Виважена і толерантна позиція церковних ієрархів є запорукою духовної єдності задля спільного блага, важливою умовою стабільного поступу українського народу, його щасливого майбутнього»⁷⁰. За результатами роботи Всеукраїнський християнський форум «Плід правди сіється творцями миру» прийняв «Звернення до Боголюбивого українського народу, послідовників усіх гілок християнства», основною ідеєю якого стало «утвердження в суспільстві миру, єднання і злагоди». Також у цей час за сприяння Держкомрелігій у Києві були проведені Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея «Заповідь нову даю Вам: любіть один одного» та Міжнародна наукова конференція «Християн-

67. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 114; Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. С. 245–246.

68. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 164.

69. Там само. Арк. 163.

70. Всеукраїнський християнський форум «Плід правди сіється творцями миру». С. 29.

ство і духовність», у Почаєві – Міжнародна церковно-світська конференція «Україна на порозі третього тисячоліття: духовність, наука, культура»⁷¹. У Києві за підтримки ВРЦіРО відбувся з'їзд християнської молоді України. Лише 1999 р. в Україні було проведено понад 20 тематичних науково-практичних конференцій різного рівня. Важливим також, як зазначалося, стало проведення 23–24 вересня 1999 р. у Києві Першого Всеукраїнського християнського конгресу «Примирення – дар Божий, джерело нового життя» за участю Президента України⁷².

У рамках ювілейних заходів за сприяння держави відбудовувався Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. У м. Білгород-Дністровський Одеської області у межах Аккерманської фортеці розпочато відновлення православного храму XIV ст. Значний обсяг ремонтно-реставраційних робіт культових приміщень проходив у м. Севастополі, Вінницькій, Київській, Сумській областях. 10 православних храмів було закладено на території Кіровоградської області. У Дніпропетровську (нині – Дніпро) розроблено проектно-кошторисну документацію на будівництво кафедрального собору, семінарії, інших приміщень УПЦ КП. Лише упродовж 1999 р. було зведено понад 400 культових споруд⁷³.

21 січня 2000 р. підсумкові урочисті заходи з відзначення 2000-ліття Різдва Христового відбулися у Києві в палаці «Україна». На святковому заході з промовою виступив Президент України Л. Кучма⁷⁴. Тут же Віце-прем'єр-міністр М. Жулинський відзначив: «Плідна співпраця Церкви і держави набуває особливого значення саме сьогодні, коли Україна, як і весь цивілізований світ, відзначає вікопомну дату, величний ювілей – 2000-ліття Різдва Христового.

Цей ювілей дає нам унікальну можливість осмислити пройдений шлях, звірити курс нашого державотворення із світовими здобутками, загальнолюдськими цінностями, окреслити реальні перспективи подальшого руху вперед»⁷⁵.

71. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 163–164.

72. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 157–157зв.

73. Там само. Арк. 157.

74. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. С. 246.

75. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 110, арк. 87.

Вважаємо, що підготовка та проведення заходів, пов'язаних із 2000-літтям Різдва Христового, стали важливими для розвитку екуменічного руху. Адже у рамках відповідних заходів відбувався широкий діалог між християнськими конфесіями України.

Діяльність ВРЦіРО стала важливою у тому числі в рамках налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин. На початку 2000 р. Державний комітет України у справах релігій відзначав: «Велике значення для розвитку державно-церковних відносин мали зустрічі Президента України Л. Д. Кучми з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, на яких всебічно обговорено проблеми розвитку релігійно-церковного життя»⁷⁶. Важливо, що зустрічі центрального міжконфесійного органу України з найвищим керівництвом держави, зокрема з Президентом, стали традиційними і сприяли обговоренню проблем «розвитку державно-церковних відносин на засадах партнерства та взаєморозуміння»⁷⁷. В іншому випадку у звіті державного органу говорилося: «Помітний вплив на стан державно-церковних відносин мала робота Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, яка акумулювала і узгоджувала конфесійні ініціативи щодо подальшої гармонізації відносин між церквою і державою, сприяла релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань, зміцненні порозуміння і терпимості в стосунках релігійних організацій різних віросповідань, вдосконаленні правового поля державно-церковних відносин»⁷⁸.

На початку 2000-х років для гармонізації державно-конфесійних відносин та досягнення міжконфесійного порозуміння у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту», зокрема, було передбачено: сприяння зміцненню взаєморозуміння між різними релігійними організаціями, подолання міжправославного напруження, створення єдиної помісної православної церкви, утвердження миру і злагоди у релігійному середовищі; вирішення проблем передачі церковно-релігійним організаціям культових споруд й церковного майна, які вико-

76. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 159.

77. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 23.

78. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 159зв.

ристовуються не за призначенням; удосконалення механізмів щодо протидії проникненню й поширенню на території України «деструктивних культів»⁷⁹.

Реалізація вказаних пунктів Програми діяльності Кабміну сприяла загальному покращенню державно-конфесійних відносин. 18 серпня 2001 р. Л. Кучма на урочистому відкритті III Всесвітнього форуму українців відзначив: «Сьогодні є всі підстави говорити про значне розширення сфери партнерства між державою і церквою, про сталу тенденцію гармонізації їхніх відносин, ще одним доказом утвердження своєї державності на засадах толерантності, міжконфесійного порозуміння, демократії і загальнолюдських цінностей»⁸⁰.

Розвиток державно-конфесійних відносин відбувався і в межах питання зближення церковної та релігійної систем освіти. У 2001 р. ВРЦіРО, Міністерство освіти і науки України, Держкомрелігій опрацювали Меморандум, яким до 2004 р. передбачалося впровадження у ряді регіонів України викладання в системі загальноосвітньої школи предмету «Християнська етика»⁸¹. У подальшому вони, залучивши також і Національну академію педагогічних наук України, почали розробку варіантів факультативних загальноукраїнських програм предмету, який отримав назву «Основи християнської етики»⁸². У 2004 р. за участю представників церковно-релігійних організацій проводилася практична робота зі створення відповідних концепцій, підручників, методичних рекомендацій⁸³.

Від 2004 р. розпочалося обговорення проекту «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні»⁸⁴. Адже: «Новий етап суспільного розвитку, пов'язаний із формуванням громадянського суспільства та правової держави в Україні потребує но-

79. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 114–115.

80. Там само. Арк. 229.

81. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 47.

82. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 98.

83. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 33, 99.

84. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2004. № 3. С. 3–21; Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 2–6.

вих концептуальних засад державно-конфесійних відносин», що, у свою чергу, мало б вдосконалити партнерські взаємовідносини між державою і церквою (релігійними організаціями)⁸⁵.

Від липня 2008 р. ВРЦіРО почала налагодження співробітництва між українськими міністерствами та відомствами. Важливим для розвитку державно-конфесійних відносин стало створення у 2008 р. при Кабінеті Міністрів України як постійно діючого консультативно-дорадчого органу Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій⁸⁶. Однак через кілька років Комісія була ліквідована, але відновила свою діяльність навесні 2018 р. Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України була відновлена за результатами зустрічі у липні 2017 р. Прем'єр-міністра України В. Гройсмана з представниками ВРЦіРО. Уже на першому засіданні відновленої Комісії 19 квітня 2018 р. було розглянуто низку важливих питань, зокрема щодо спрощення процедури реєстрації релігійних організацій та забезпечення прав віруючих і релігійних організацій в анексованому Криму та на окупованій частині Донбасу⁸⁷.

У рамках налагодження співпраці між міжконфесійними органами та українськими міністерствами й відомствами одним із перших консультативно-дорадчих органів у жовтні 2008 р. була створена Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України. Громадська рада була створена «з метою сприяння всебічному забезпеченню свободи совісті та подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в галузі освіти, підтримання постійного діалогу із Церквами та релігійними організаціями, більш ефективного використання їхнього потенціалу у виховно-

85. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 2.

86. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 571 «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій».

87. Поновила роботу урядова Комісія з забезпечення реалізації прав релігійних організацій. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1892%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.05.2018).

му процесі»⁸⁸. Щорічно у середньому відбувалося 4–5 засідань Громадської ради при Міністерстві освіти і науки України; а з 2014 р. була започаткована практика візних засідань Громадської ради у різних областях України⁸⁹.

Згодом спеціальні громадські ради для діалогу й співробітництва держави з релігійними організаціями були створені при Міністерстві оборони України, Міністерстві закордонних справ України, Державній пенітенціарній службі України (нині її функції виконує Міністерство юстиції України)⁹⁰. У 2009 р. було створено Громадську раду з питань співпраці із ВРЦіРО при Міністерстві охорони здоров'я України⁹¹ тощо. Наказом Міністра оборони України від 17 березня 2009 р. було затверджено Положення про Раду у справах душпастирської опіки (РСДО) при Міністерстві оборони України. Відповідно до цього, РСДО визначається як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, який діє на громадських засадах при Міністерстві оборони України⁹². Окремим напрямком діяльності ВРЦіРО із державними органами стала співпраця з Міністерством юстиції України, зокрема у сфері державної сімейної політики⁹³, яка підкріплена спільним Меморандумом. А 19 липня 2018 р. на засіданні Секретаріату ВРЦіРО було розроблено й погоджено проект Положення про Експертну раду при Міністерстві юстиції України⁹⁴.

88. Міністр Гриневич і Рада Церков готові розвивати взаємодію в сфері освіти. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1933%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 9.12.2018).

89. Там само.

90. 20 років на шляху діалогу та порозуміння.

91. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/mpcc_statute/ (дата звернення: 19.09.2019).

92. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України.

93. Мін'юст та Всеукраїнська Рада Церков домовились про співпрацю.

94. ВРЦіРО співпрацюватиме з Мін'юстом у форматі Експертної ради. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/news/550-vrtsiro-spivpratsiuvatyme-z-miniustom-u-formati-ekspertnoi-rady> (дата звернення: 20.08.2018).

При окремих українських церквах та релігійних організаціях були створені спеціалізовані відділи по зв'язках з військовими формуваннями України. 27 липня 1999 р. як структурний підрозділ Священного Синоду УПЦ МП був створений Синодальний відділ із взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України. Перед Синодальним відділом було поставлено завдання забезпечення взаємодії з військовими формуваннями України, відновлення досвіду духовно-пастирської опіки військовослужбовців православного віросповідання. Головою Синодального відділу із взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України УПЦ МП став Митрополит Білоцерківський і Богуславський Августин⁹⁵.

Діяльність ВРЦіРО у сприянні налагодження конструктивного діалогу між державою та церковно-релігійними організаціями також реалізовувалася через її участь у постійно діючому (починаючи з 1996 р.) круглому столі «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». На засіданні 24 травня 2017 р., організованому за участі Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова разом із Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні, представники ВРЦіРО обговорювали актуальні питання у рамках теми «Внутрішні і зовнішні виклики і загрози для України: роль і можливості Церкви в їх подоланні»⁹⁶.

Елементом державно-конфесійних відносин в роки незалежності України стала практика участі офіційних державних осіб, у першу чергу найвищого рівня, в релігійних заходах та духовних осіб різних конфесій у заходах загальнодержавного значення. Така практика була започаткована уже у 1990-х роках⁹⁷. Як прик-

95. Про нас. *Синодальний відділ по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України*. URL: <http://kapelan.org.ua/pro-nas/> (дата звернення: 05.03.2018).

96. Чергове засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». *Центр Разумкова*. URL: <http://razumkov.org.ua/novyny-tsentru/anons-24-travnja-2017-vidbudetsia-cherhove-zasidannia-postiino-diuchoho-kruhloho-stolu-relihiia-i-vlada-v-ukraini-problemy-vzaiemovidnosyn> (дата звернення: 11.07.2018).

97. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 69.

лад: державні органи відзначали позитивний вплив на релігійну ситуацію, як і на розвиток державно-конфесійних відносин, участь Президента України у Великодніх богослужіннях УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ у Києві в квітні 1999 р. Богослужіння у радіо- та телеефірі транслювалися по всій території України⁹⁸. Представники вищих органів державної влади брали участь у релігійних урочистостях найбільших конфесій і в подальшому⁹⁹.

В Указі Президента України про державний протокол і церемоніал від 2002 р. передбачалося, що інавгурація новообраного Президента має супроводжуватися церемонією «благословення новообраного президента главами церков і релігійних організацій в Софії Київській»¹⁰⁰. Однак уже під час інавгурації В. Януковича 25 лютого 2010 р. ці позиції були порушені, оскільки у ній взяли участь лише представники УПЦ МП разом із Патріархом Московським і всієї Русі. Участь в офіційних заходах лише представників УПЦ МП за президентства В. Януковича стала системною. У свою чергу, в цей час була започаткована й практика залучення вищих офіційних державних осіб до релігійних заходів переважно УПЦ МП¹⁰¹. При цьому, у першій рік свого перебування на посту Президента В. Янукович не зустрічався із ВРЦіРО¹⁰². На противагу, у період Президентства П. Порошенка, зокрема з 2018 р., усе більша «пріоритетність» надавалася УПЦ КП, на основі якої (разом із УАПЦ) згодом була створена ПЦУ. Процеси створення останньої активно підтримувалися на найвищому політичному рівні.

Отож, на початку 2010-х років в Україні почала проявлятися тенденція, що засвідчила появу ризику зміни партнерської моделі державно-конфесійних відносин (яка формувалася до того)

98. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 106, арк. 75.

99. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 9–10.

100. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 69.

101. Саган О. Державно-церковні відносини в їх практичному вияві. С. 72; Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 69–70.

102. Саган О. Релігійна свобода: Московська Патріархія як каталізатор конфлікту ідентичностей у православії України (2004–2006 роки) *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник*. 2016. № 19. С. 130.

на реальну підтримку державою однієї із церков (УПЦ МП), яка, фактично, сприймалася як державна¹⁰³. Із 2010 р. керівництво держави також стало менше зважати на позицію інших релігійних громад, у тому числі й ВРЦіРО та інших міжконфесійних структур, зокрема і в пропонуванні оптимальних взаємовигідних для обох сторін учасників діалогу змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». У цілому, за висновком фахівців Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, станом на кінець 2012 – на початок 2013 рр. державний контроль над діяльністю релігійних організацій посилювався¹⁰⁴. Також усе більш яскраво виражалася підтримка офіційною владою УПЦ МП.

8 лютого 2011 р. у рамках постійно діючого круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» його учасниками, переважно представниками релігійної спільноти, було сформоване звернення до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. Звернення також було передано до інших владних структур, наукових і громадських організацій, які у своїй діяльності стикалися з питаннями державно-конфесійних відносин та дотримання прав людини в Україні¹⁰⁵.

Накопичення низки важливих проблем у державно-конфесійних відносинах в Україні спонукало ВРЦіРО 21 березня 2012 р. звернутися з листом до Президента України (підписаний главами та повноважними представниками Церков і релігійних організацій під час зустрічі з Президентом України 21 березня 2012 р. Сам лист був підготовлений ще 21 квітня 2011 р.)¹⁰⁶. Окреслене тут коло актуальних питань державно-конфесійних відносин стосувалося сфер

103. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. С. 2, 62.

104. Україна-2013: державно-конфесійні відносини. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 7.

105. Звернення учасників постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 78.

106. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій стосовно актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 42–43.

захисту й утвердження суспільної моралі та, власне, державно-конфесійних відносин (широкий комплекс питань у сфері активізації діяльності профільних релігійних представництв при органах державної влади; розвиток співпраці у гуманітарній сфері; вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій; повернення церквам і релігійним організаціям експропрійованого у минулому майна; окремі аспекти реєстрації, оподаткування; інші питання у сфері державно-церковної взаємодії). Представники ВРЦіРО наголосили, що державно-конфесійні відносини є важливою складовою і державотворчого процесу, і розвитку громадянського суспільства в Україні¹⁰⁷.

Діяльність церковно-релігійних організацій та їх участь у суспільно-державному житті України активізувалася у період Революції Гідності. Вони намагалися виступити духовним посередником у розв'язанні конфлікту між протестуючими та офіційною владою. Уже наприкінці 2013 р. католицькі, православні, протестантські церкви, спільноти мусульман та іудеїв України підписали єдине звернення, у якому відмовлялися від усіх форм насильства та закликали Уряд утриматися від насильства. Його єдиною альтернативою мав стати діалог¹⁰⁸. Як зауважувалося вище, у листі Міністерства культури України від 3 січня 2014 р., адресованому Главі УГКЦ Святославу Шевчуку як одному із ініціаторів міжконфесійного звернення, засуджувалася релігійна діяльність греко-католиків на Майдані, наголошувалося на нібито порушенні ними чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації та навіть не виключалася можливість «припинення діяльності відповідних релігійних організацій»¹⁰⁹. По суті, це адресувалося усім церковно-релігійним організаціям, які були присутні на Майдані під час Революції Гідності.

Після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. змінилася ситуація зі ставленням офіційної влади до «пріоритетно-

107. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій стосовно актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 42–43.

108. Кьяра Біагоні М. Церква України на Майдані в Києві поряд зі своїм народом.

109. Мінкультури вважає порушенням закону молитви і релігійні обряди Церков на Євромайдані.

сті» окремих релігійних конфесій. У рамках державно-конфесійного діалогу цього часу через фактичну підпорядкованість РПЦ значно послабилася позиція УПЦ МП. Не засудивши військовий конфлікт на сході України, вона почала сприйматися як проросійська релігійна конфесія. У цей час в українському суспільстві активно обговорювалася й інша негативна ситуація, пов'язана з УПЦ МП. 8 травня 2015 р. на урочистому засіданні у День пам'яті та примирення за участі Президента України П. Порошенка у Верховній Раді України були присутні представники найбільших українських релігійних конфесій. Показово, що під час оголошення Президентом України 21 прізвища українських військових – учасників АТО, яким було присвоєно звання «Герой України» (10 із них – посмертно), усі присутні в залі, окрім представників УПЦ МП, зокрема й Митрополита Онуфрія, встали¹¹⁰. Деякою мірою, проблемний характер відносин між державою й УПЦ МП пореволюційної доби актуалізувався у липні 2016 р. під час проведення УПЦ МП хресної ходи, яка викликала неоднозначну реакцію як в суспільстві, так і серед політикуму.

Позитивним для відносин між державою й окремими християнськими конфесіями, зокрема з РКЦ, стало прийняття законопроекту про визначення 25 грудня вихідним днем у зв'язку зі святкуванням Різдва Христового за Григоріанським календарем (із 25 грудня 2017 р.)¹¹¹.

На початку 2017 р. почалися дискусії навколо можливого прийняття законопроекту № 4511 «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором»¹¹² та законопроекту № 4128 про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо зміни релі-

110. Що нам робити з «канонічним» Московським патріархатом? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28959251.html> (дата звернення: 14.01.2018).

111. Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів».

112. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849 (дата звернення: 21.11.2019).

гійними громадами підлеглості)¹¹³. І хоч у документах прямо не вказувалося на УПЦ МП, остання засудила появу вказаних законопроектів. Урешті-решт, 20 грудня 2018 р. Верховна Рада України прийняла законопроект № 5309 про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відповідно до цього, вимагалось, щоб релігійна організація, керівний центр якої знаходиться за межами України, в державі, яка визнана агресором, у своїй назві вказувала повну статутну назву свого релігійного центру¹¹⁴. Із різким засудженням прийняття законопроекту, назвавши його «скандальним», прогнозовано виступили в УПЦ МП¹¹⁵. Водночас аналітики зазначають, що потенційно дія законопроекту мала б поширюватися як на УПЦ МП, так і на інші православні й старообрядницькі церкви, релігійні центри яких розміщені в Російській Федерації¹¹⁶.

Відповідно до релігієзнавчої експертизи, проведеної Міністерством культури України і оприлюдненої наприкінці січня 2019 р., під дію нових законодавчих ініціатив підпало п'ять церковно-релігійних організацій: Руська (Російська) Істинно-Православна Церква (РІПЦ); Руська (Російська) Старообрядницька Церква (Безпопівська згода, або ж Древнеправославна Поморська Церква); Українська Православна Церква (у єдності з РПЦ, тобто УПЦ МП); Руська (Російська) Древнеправославна Церква (РДЦ Новозибківська згода), Руська (Російська) Православна Старо-

113. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо зміни релігійними громадами підлеглості). *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58255 (дата звернення: 21.11.2019).

114. Відбулося ранкове пленарне засідання [20 грудня 2018 р.] Верховної Ради України. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://iportal.rada.gov.ua/news/Novyny/166119.html> (дата звернення: 30.12.2018).

115. Верховна Рада прийняла скандальний законопроект про перейменування релігійних організацій. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/12/20/verhovna-rada-prijnyala-skandalnij-zakonoproekt-pro-perejmenuvannya-religijnix-organizacij/> (дата звернення: 30.12.2018).

116. РПЦ в Україні: Верховна Рада ухвалила законопроект про назву Московського патріархату. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/73995/ (дата звернення: 30.12.2018).

обрядницька Церква (РПСЦ)¹¹⁷. Указаним церковно-релігійним організаціям пропонувалося у строк не пізніше трьох місяців внести відповідні зміни до своїх статутів та подати їх на реєстрацію в установленому порядку. Між іншим, уже 23 грудня 2018 р. про вихід з-під підпорядкування Московської митрополії Російської старообрядницької церкви та про зміни у назві й статуті заявила релігійна громада старообрядців у Чернівцях¹¹⁸.

Для розвитку відносин між державою та православними конфесіями визначальною була практична постановка питання щодо можливості створення в Україні автокефальної Православної Церкви. 16 червня 2016 р. звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія із проханням надати автокефалію Православній Церкві в Україні ухвалила Верховна Рада України. При цьому, депутати закликали Вселенського Патріарха «визнати нечинним акт 1686 року як такий, що був ухвалений з порушенням священних канонів Православної Церкви»¹¹⁹. У свою чергу, листа до Вселенського Патріарха надіслав Президент України¹²⁰.

Позиція офіційної влади, спрямована на підтримку канонічного визнання автокефалії Православної Церкви, не означала обмеження діяльності релігійних конфесій й чинного законодав-

117. Інформація Міністерства культури України – центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії стосовно переліку релігійних організацій (об'єднань), які підпадають під дію частин сьомої і восьмої статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким необхідно внести зміни до свого статуту (положення) та подати їх на реєстрацію у встановленому порядку. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245450887 (дата звернення: 19.05.2019).

118. Старообрядницька парафія на Буковині вийшла з підпорядкування Московської митрополії. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2607363-staroobradnicka-parafia-na-bukovini-vijsla-z-pidporadkuvanna-moskovskoi-mitropolii.html> (дата звернення: 30.12.2018).

119. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православної Церкви в Україні.

120. Президент закликає Вселенського патріарха надати автокефалію українській Церкві. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/37485-prezident-zaklikaye-vselsenskogo-patriarxa-nadati-avtokefaliyu-ukrayinskij-cerkvi.html> (дата звернення: 19.04.2019).

ства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» 7 вересня 2017 р. П. Порошенко відзначив: «Очікуване нами визнання української автокефалії Вселенським патріархом, наголошую, жодним чином не означатиме ані появи державної церкви, ані заборони на діяльність в Україні інших православних конфесій»¹²¹. 17 квітня 2018 р. під час зустрічі з керівниками депутатських фракцій щодо підтримки звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання томосу про автокефалію Єдиній Помісній Православній Українській Церкві Президент наголосив, що остання за жодних умов не стане державною, не буде також будь-яких обмежень свободи віросповідання в Україні¹²² (уже 19 квітня 2018 р. звернення підтримала Верховна Рада України).

Покажемо тут, зокрема, є й рішення П. Порошенка про широке відзначення в Україні 500-річчя Реформації, прийняте роком раніше. 16 серпня 2016 р. він підписав Указ «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації», яким передбачено широкий комплекс заходів, підтриманих на державному рівні, спрямованих на широке відзначення 500-річчя Реформації. Заходи заплановані для «визнання вагомого внеску протестантських церков і релігійних організацій в розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України, вияву поваги до їхньої ролі в українській історії та становленні незалежної держави <...>»¹²³.

Різно негативно на звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання томосу про автокефалію Єдиній Помісній Православній Українській Церкві відреагувала УПЦ МП. У заяві Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ

121. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086> (дата звернення: 17.03.2019).

122. Єдина Помісна Православна Церква не стане державною, – Президент.

123. Указ Президента України № 357/2016 «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» від 26 серпня 2016 р. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423> (дата звернення: 11.11.2017).

МП від 21 квітня 2018 р. наголошено, що, оскільки в Україні церква відокремлена від держави, дії влади сприймаються як «перевищення влади» та «втручання у церковні справи»¹²⁴. Однак, вважаємо, що процес отримання томосу без політичної волі вищого державного керівництва не перейшов би в практичну площину. Адже, як відзначав у серпні 1997 р. Патріарх Філарет: «Питання утворення єдиної Помісної Православної церкви в Україні не є суто церковним. Тому ті державні органи, які несуть відповідальність перед Українською державою за національну безпеку, повинні безпосередньо зайнятись цим питанням <...>»¹²⁵.

До питання можливості надання автокефалії українському православ'ю епізодично зверталися українські політичні діячі від початку 1990-х років. Особливо активізувався цей процес у 1992–1994 рр. за президентства Л. Кравчука¹²⁶. У 2000 р. питання було актуалізоване Л. Кучмою. У серпні 2000 р., коли в Москві відбувався Архієрейський собор РПЦ, Президент України з проханням надати автономію УПЦ МП звернувся з листом до Патріарха РПЦ Алексія II. Проте Архієрейський собор не підтримав прохання. Незважаючи на це, Л. Кучма не полишав ідеї об'єднання українських православних конфесій, про що, зокрема, свідчить його зустріч восени 2000 р. із Вселенським Патріархом Варфоломієм¹²⁷. На початку 2000-х років пункт про створення «єдиної помісної православної церкви» було внесено в програму

124. Заява ВЗЦЗ Української Православної Церкви з приводу звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо «надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/04/21/zayava-vzcz-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-z-privodu-zvernennya-prezidenta-ukrajini-do-vselsenskogo-patriarxa-varfolomiya-shhodonadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavnij-cerkvi-v-ukrajini/#more-201677> (дата звернення: 22.04.2018).

125. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. С. 7.

126. Релігія і Церква в Україні: червень. *Людина і світ*. 2007. № 5. С. 32; Релігія і нація в суспільному житті України й світу С. 258.

127. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. С. 91.

діяльності Кабміну «Реформи заради добробуту»¹²⁸. 18 серпня 2001 р. Л. Кучма, відкриваючи III Всесвітній форум українців, наголосив, що «заповітна мрія цілих поколінь українського народу – мати в Україні єдину Помісну Православну Церкву здійсниться»¹²⁹. Згодом питання єдності українського православ'я було підняте Президентом В. Ющенком. Щоправда, В. Ющенко надіслав Вселенському Патріарху Варфоломію лист із заявою про готовність українського суспільства до початку процесу отримання автокефалії 31 травня 2000 р., ще будучи Прем'єр-міністром України¹³⁰. Як зазначав дослідник О. Саган: «<...> конституювання ПЦУ стала життєво необхідною умовою виживання країни та її руху у бік європейського цивілізаційного вибору»¹³¹.

На завершення підрозділу необхідно зазначити, що церковно-релігійні організації в новітній період української історії брали участь у важливих державних заходах ювілейного характеру, якот: відзначення річниць державної незалежності України¹³²; вшанування пам'яті жертв голодоморів, масових політичних репресій і примусових виселень¹³³; вшанування річниць катастрофи на Чорнобильській АЕС¹³⁴ тощо. Відповідні заходи відбувалися і на рівні міжконфесійних відносин. 14 травня 2004 р. МРК «Мир – дар Божий» оприлюднила звернення у зв'язку 60-ю річницею депортації кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців з території Криму. У зверненні наголошувалося на значних позитивних змінах, які відбулися у сфері державно-конфесійних відносин в роки незалежності України та відзначалося, «що повернення депортованих народів відбувається в складних соціально-економічних умовах, а відродження етноконфесійно[ї] духовної

128. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 114.

129. Там само. Арк. 230.

130. Єленський В. «Українське питання» Константинопольського патріархату: рік 2000. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 30.

131. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. С. 34–35.

132. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 36–37.

133. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 177; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 4.

134. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 72.

культури виступає запорукою їхнього повноцінного входження в українське суспільство»¹³⁵.

У вересні 2004 р. УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ провели поминальні панахиди за жертвами депортацій українців Польщі у 1944–1947 рр. У Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях відбулися поминальні богослужіння за участю громадсько-культурних національних товариств «Надсяння», «Холмщина», «Лемківщина», «Підляшшя». У Києві біля Монументу жертв нацизму в Бабиному Ярі пройшла церемонія покладання квітів на честь вшанування пам'яті розстріляних нацистами громадян 63 роки тому. У жовтні 2004 р. з нагоди 15-річчя християнського поховання жертв терору, ув'язнених у Станіславській тюрмі й розстріляних у червні 1941 р., в Івано-Франківську пройшла панахида за участю духовенства різних конфесій та віруючих. У Львові та ряді населених пунктів Львівської області у рамках заходів, присвячених 86-й річниці ЗУНР, були проведені поминальні панахиди на могилах українських воїнів. Духovenство УАПЦ з нагоди 62-ї річниці заснування УПА у Вінницькій області провело панахиди за загиблими українськими воїнами. Також у 2004 р. в усіх регіонах України упродовж жовтня – листопада на відзначення 60-річчя звільнення України від нацизму церковно-релігійними організаціями були проведені панахиди та скорботні молебні за загиблими у Другій світовій війні¹³⁶.

Знаковою подією і для українців, і для поляків стали поминальні заходи 2009 р. у колишньому с. Гута-Пеняцька Бродівського району Львівської області на місцях поховань поляків та українців. (Як польське, так і українське населення села постраждало під час Волинської трагедії; за однією із версій на початку 1944 р. населений пункт був вщент спалений нацистами.) У заходах вшанування загиблих у 1943–1944 рр. за участю Президента України В. Ющенка й Президента Республіки Польща Л. Качинського взяли участь представники українського римо-католицького духовенства, зокрема й Архієпископ РКЦ Мечислав Мокшицький¹³⁷.

135. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 82.

136. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 68–69.

137. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 63, арк. 96.

Отже, розвиток державно-конфесійних відносин в Україні, започаткований на початку 1990-х років, загалом характеризувався конструктивністю, партнерським підходом, урахуванням сторонами діалогу – і державою, і церковно-релігійними організаціями – думок одне одного. На початку 2010-х років через зміну суспільно-політичної ситуації в країні державно-конфесійні відносини погіршилися, а офіційна влада взяла курс на переважну підтримку УПЦ МП. Після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. державно-конфесійні відносини повернулися у русло попереднього партнерського діалогу.

Вплив на законотворчий процес, реформаторські ініціативи та благодійницька діяльність церковно-релігійних організацій

4.1. Відносини між релігійними конфесіями та законотворчий процес

У новітній період української історії церковно-релігійні організації брали активну участь у формуванні й функціонуванні політичної системи, почали входити у соціальні структури держави загалом¹. Важливою також стала участь церков і релігійних організацій, міжконфесійних органів, передусім ВРЦіРО, через висловлення власних пропозицій у законотворчому процесі, у сприянні реформам. Ця діяльність церковно-релігійних організацій свідчить про їх важливу роль у державотворенні в Україні.

Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в Україні проявлялася у двох площинах. По-перше, це рекомендації покращення українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. І, по-друге, це пропозиції удосконалення вітчизняного законодавства, зокрема й при реалізації реформ, що не пов'язане зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій.

Позиція церковно-релігійних організацій, висловлена вищим органам державної влади України щодо покращення чинного українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, почала проявлятися уже з початку 1990-х

1. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України. С. 292.

років. Вона була активізована у другій половині 1990-х років після створення з ініціативи Л. Кучми ВРЦіРО. Відтак: «від самого початку своєї діяльності Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій скерувала свої зусилля на участь у вдосконаленні правової бази в галузі церковно-державних відносин»².

На початку 1990-х років подібна практика була пов'язана з прагненням релігійної спільноти взяти участь у розробці законодавства щодо впровадження інституту військового капеланства у Збройних Силах України. Однак через фактичну відсутність дієвого військово-релігійного співробітництва в цей час, як і низький рівень міжконфесійного діалогу, вказане питання тривалий час було не «на часі». Л. Владиченко у розвитку співпраці між церквами й релігійними організаціями та Збройними Силами України виділяє три періоди. На першому етапі, у 1992 – листопаді 2008 рр., відбувалося становлення й налагодження співпраці. На другому, у листопаді 2008 – липні 2014 рр., розпочинається консолідована співпраця церков і релігійних організацій з Міністерством оборони України. Саме в цей час було підписано «Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України», створено Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, розроблено «Концепцію душпастирської опіки у Збройних Силах України», висловлювалися пропозиції розробки відповідних законопроектів тощо. Від липня 2014 р. розпочався черговий етап військово-релігійної співпраці, коли питання створення інституту військового капеланства вийшло на загальнодержавний рівень та у практичну площину³.

Підняття на загальнодержавний рівень питання законодавчого забезпечення інституту капеланства зумовлене початком бойових дій на сході України. Уже 2 липня 2014 р. з'явилося розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України,

2. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. С. 27.

3. Владиченко Л. Досвід впровадження військового капеланства у Збройні сили України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/64809/ (дата звернення: 01.04.2018).

Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». Документ передбачав розробку та затвердження положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у відповідних органах⁴.

Також постало питання розробки тематичного законопроекту. Через висловлення власних рекомендацій активну участь у його підготовці взяла релігійна спільнота, зокрема через РСДО при Міністерстві оборони України. Так, перспективи вдосконалення законодавства України у сфері військового капеланства обговорювалися на засіданні Ради 21 січня 2016 р. За результатами зустрічі було вирішено створити робочу групу з доопрацювання розробленого Радою національної безпеки і оборони України законопроекту із питань служби військового духовенства (капеланської служби) у Збройних Силах України⁵. І хоч 14 грудня 2016 р. Міністерство оборони України видало наказ «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України»⁶, закон про капеланство був відкладений. 28 лютого 2018 р. під час чергового засідання РСДО при Міністерстві оборони України розглянула проект доопрацьованого закону про військове капеланство⁷. При цьому, зазначимо, що 14 травня 2015 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та устано-

4. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. № 677-р.

5. Закон про капеланство – «на підході». *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2016/01/150831> (дата звернення: 03.03.2018).

6. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17> (дата звернення: 01.03.2018).

7. Рада у справах душпастирської опіки при Міноборони розглянула проект закону про військове капеланство. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/state/10031903-rada-u-spravah-dushpastirskoji-opiki-pri-minoboroni-rozglyanula-proekt-zakonu-pro-viyskove-kapelanstvo.html> (дата звернення: 05.03.2018).

вах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України»⁸.

Важливим у рамках державно-конфесійних відносин став діалог щодо вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. У першу чергу дискусії точилися навколо базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятого ще 23 квітня 1991 р. Релігійна спільнота з початку 1990-х років намагалася подати власне бачення шляхів реформування чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації. 22 жовтня 1997 р. ВРЦіРО звернулася до Л. Кучми з проханням, у якому через «невирішеність ряду проблем, що ускладнюють державно-церковні, міжцерковні та внутрішньоконфесійні взаємини, активізацію тоталітарних сект, наростаючу політизацію в релігійній сфері» закликала Президента активізувати розгляд Верховною Радою України проектів змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Адже у пропонуваніх змінах закріплювалися механізми повернення культових будівель і церковного майна, пропонувалася більш досконала схема реєстрації статутів релігійних організацій, а також «недопущення утворення таких релігійних організацій, діяльність яких спрямована на посягання на життя, здоров'я, свободу та гідність особи під приводом виконання релігійних обрядів»⁹. На завершення члени ВРЦіРО звернулися до Президента України із пропозицією організації зустрічі із членами Ради «для обговорення ряду інших нагальних проблем церковно-державної ваги»¹⁰. Така зустріч відбулася на початку 1998 р. Тоді Л. Кучма, окрім іншого, заявив, що за його дорученням Державний комітет України у справах релігій підготував законопроект, у якому враховані концептуальні положення державної політики у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій¹¹.

8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України».

9. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 22.

10. Там само. Арк. 23.

11. Там само. Арк. 33–34.

Зауважимо, що в роки незалежності до обговорення відповідних питань органами державної влади почали системно залучатися члени ВРЦіРО¹². На початку 2000 р. Державний комітет України у справах релігій у звіті «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні», зокрема, підкреслював важливу роль ВРЦіРО у вдосконаленні правового поля державно-церковних відносин¹³. А у 2002 р. державний орган відзначав, що ВРЦіРО «прийняла і оприлюднила ряд важливих заяв і звернень до Президента України, Кабінету Міністрів, Верховної Ради України та віруючих громадян, які лягли в основу плану заходів Кабінету Міністрів України щодо сучасної політики Української держави в її ставленні до релігії та церкви <...>»¹⁴.

У підготовленому на ім'я Президента України В. Януковича листі ВРЦіРО від 21 квітня 2011 р. (підписаному главами й повноважними представниками Церков і релігійних організацій під час зустрічі з Президентом України 21 березня 2012 р.¹⁵) пропонувалося удосконалення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації. У документі висловлювалася пропозиція ухвалити Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні, розроблену Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова спільно з представниками релігійних конфесій та парламентарями; розробити та внести «точкові» зміни до галузевого законодавства, що регламентує діяльність релігійних організацій в окремих сферах суспільного життя; а також за відповідних тогочасних умов не вносити зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»¹⁶.

12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 99.

13. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 159зв.

14. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 31.

15. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій стосовно актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні. С. 42.

16. Там само. С. 43; Звернення Всеукраїнської Ради Церков до Президента України Віктора Януковича (повний текст). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/153-zvernennya-vseukrayinskoji-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-viktora-yanukovycha-povnyu-tekst> (дата звернення: 01.03.2018).

Пропозицію не вносити зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на той час можна обґрунтувати тезою резолюції круглого столу «Діалог між владою і конфесіями в контексті європейської системи цінностей» від 20 грудня 2010 р. У тексті резолюції, окрім іншого, йшлося: «На даному етапі без узгодження з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій не вносити змін до чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” з метою збереження існуючого балансу у міжконфесійних відносинах та високого рівня забезпечення релігійної свободи»¹⁷.

Але Президент В. Янукович у сфері державно-конфесійних відносин відзначився фактичним ігноруванням пропозицій релігійної спільноти (окрім як побажань УПЦ МП). Незважаючи на позицію церков та релігійних організацій, у цей час зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема наприкінці 2012 р., приймалися без урахування їхніх побажань. 4 квітня 2013 р. на засіданні Секретаріату ВРЦіРО релігійні діячі констатували, що церква та релігійні організації залишилися поза законотворчим процесом. Також було відзначено про відсутність прагнення з боку державних структур до системного діалогу та прозорого співробітництва з релігійною спільнотою у законодавчому напрямі¹⁸. При цьому, напередодні, під час зустрічі ВРЦіРО із керівництвом і членами Комітету культури і духовності та Комітету науки і освіти, представниками влади була висловлена готовність до конструктивної співпраці у законотворчому процесі¹⁹.

20 вересня 2017 р. ВРЦіРО звернулася до Верховної Ради України з проханням підтримати законопроекти № 6696 про

17. Резолюція Круглого столу «Діалог між владою і конфесіями в контексті європейської системи цінностей». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/145-rezolyuciya-kruglogo-stolu-dialog-mizh-vladoyu-i-konfesyamy-v-konteksti-evropeyskoyi-sistemy-cinnostey> (дата звернення: 01.03.2018).

18. Представники церков закликають владу до діалогу щодо законотворчого процесу. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1206%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.03.2018).

19. Всеукраїнська Рада Церков обговорила з депутатами перспективи розвитку законодавства.

скасування перереєстрації релігійних організацій та № 6642 про скасування нотаріального посвідчення їх установчих документів. Адже перереєстрація релігійних організацій, за словами представників ВРЦіРО, яка стала обтяжуючою для релігійних громад, призвела до негативних наслідків як для духовного й соціального служіння віруючих, так і для державних органів, які повинні опрацьовувати значну кількість статутів релігійних організацій²⁰. Між іншим, невнесення відповідних додаткових положень до статутів релігійних організацій могло бути підставою позбавлення їх неприбуткового статусу. 7 грудня 2017 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Податкового кодексу України, якими була скасована перереєстрація релігійних організацій (Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році»)²¹.

Як зазначалося, іншим напрямком активності церковно-релігійних організацій стали пропозиції удосконалення законодавства, не пов'язаного зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, як і при реалізації державних реформ у 2014 – на початку 2019 рр. Така активність релігійних конфесій почала широко проявлятися лише з початку 2000-х років, що пов'язано із завершенням становлення релігійної мережі, перетворенням церковно-релігійних організацій на важливий інститут громадянського суспільства, довіра населення до якого постійно зростала. Не останню роль відіграло і зміцнення міжконфесійних структур, передусім ВРЦіРО.

Чи не найактивнішим напрямком діяльності церков і релігійних організацій стали пропозиції вдосконалення вітчизняного законодавства про захист суспільної моралі та запобігання їй протидію дискримінації в Україні. 24 червня 2005 р. у звернен-

20. Рада Церков очікує від парламенту скасування перереєстрації релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/505-uccro-statement-re-registration> (дата звернення: 01.03.2018).

21. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» від 7 грудня 2017 р.

ні, адресованому Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, церковно-релігійними діячами висловлювалася пропозиція розробки та впровадженнь законодавчих механізмів обмеження пропагування (рекламування) споживання алкоголю і тютюну, заборони вживання алкоголю, у тому числі пива та слабоалкогольних напоїв, та паління у публічних місцях²².

15 травня 2007 р. ВРЦіРО оприлюднила Декларацію «Про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих шлюбів)». У документі церковно-релігійні діячі різко засудили явище гомосексуалізму та будь-які спроби легалізації одностатевих шлюбів, протиставивши цьому традиційні сімейні цінності²³. Пропозиції релігійних діячів щодо покращення національного законодавства про захист суспільної моралі висловлювалися до вищих органів державної влади в Україні й у подальшому²⁴. Приміром, наприкінці 2011 р. свої побажання щодо цього у зверненні до Верховної Ради України висловила МРК «Мир – дар Божий»²⁵. А 9 листопада 2011 р. ВРЦіРО взяла участь у парламентських слуханнях «Стан суспільної моралі в Україні». У спільному зверненні до учасників парламентських слухань констатувалося про загальний занепад суспільної мора-

22. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо морально-етичного змісту рекламної продукції в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/18-zvernennya-vrciro-shchodo-moralno-etychnogo-zmistu-reklamnoyi-produktsiyi-v-ukrayini> (дата звернення: 01.03.2018).

23. Декларація ВРЦіРО про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та так званих одностатевих шлюбів. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/49-deklaraciya-vrciro-pro-negativne-stavlennya-do-yavysycha-gomoseksualizmu-ta-tak-zvanyh-odnostatevyh-shlyubiv> (дата звернення: 03.06.2018).

24. Звернення Всеукраїнської Ради Церков до Президента України Віктора Януковича (повний текст).

25. Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий» прийняла звернення до Верховної Ради України. *Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі*. URL: <http://www.moral.gov.ua/regions/82/> (дата звернення: 07.08.2018).

лі в Україні та наголошувалося на ухваленні законодавчих актів, які б забезпечували її належний рівень²⁶.

Активною була позиція релігійних діячів під час обговорення урядового законопроекту № 2342 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні», внесеного Кабінетом Міністрів України 19 лютого 2013 р. Особливу тривогу у релігійної спільноти викликали положення законопроекту, які, на її думку, несли у собі загрозу звуження свободи віросповідання та свободи вираження поглядів через запровадження особливого правового захисту прихильників одностатевих стосунків²⁷. Урешті-решт, законопроект був прийнятий в альтернативному варіанті.

Вагомою стала позиція ВРЦіРО у прийнятті Закону України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. У ході обговорення законопроекту поставало питання його прив'язки до ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (СETS № 210, Стамбульська конвенція), прийнятої у Стамбулі 2011 р.²⁸ Від імені України Стамбульська конвенція була підписана 7 листопада 2011 р. Відповідно, й постало питання про її ратифікацію (проект закону № 0119 від 14 листопада 2016 р.)²⁹.

Проти ратифікації Стамбульської конвенції виступили представники українських церков та релігійних організацій. Адже, на їх

26. Звернення ВРЦіРО до учасників парламентських слухань «Стан суспільної моралі в Україні».

27. Звернення до голови ВР про необхідність відхилення урядового законопроекту № 2342. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/201-zvernennya-do-golovy-vr-pro-neobhidnist-vidhylennya-uryadovogo-zakonoproektu-2342> (дата звернення: 01.03.2018).

28. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ: К.І.С., 2014. 104 с.

29. Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60492 (дата звернення: 01.03.2018).

думку, запроваджені в національне законодавство унаслідок ратифікації документу нові поняття («гендер», «гендерна ідентичність», «гендерна чутливість», «сексуальна орієнтація» та інші) виходять за межі традиційного розуміння поняття «стать» й спотворюють загальноприйнятую гендерну рівність як рівність прав жінок і чоловіків³⁰. 21 червня 2017 р. на засіданні ВРЦіРО, яке відбулося за участі високопосадовців, зокрема представника Президента України у Верховній Раді України та заступника міністра соціальної політики України, релігійні діячі висловили застереження щодо ратифікації Стамбульської конвенції (проект закону № 0119). Резюмуючи власну позицію, ВРЦіРО заявила: «На наше переконання, такий викривлений підхід може зробити Стамбульську Конвенцію інструментом для популяризації в українських школах і університетах нових “гендерних ролей” та одностатевих стосунків, що було б згубним шляхом для України. Це занепокоєння обумовлюється тим, що Конвенція прямо передбачає обов’язки держав-підписантів щодо навчання учнів “нестереотипним гендерним ролям”»³¹. Вказаний пункт Стамбульської конвенції, який викликав чи не найбільшу тривогу релігійних діячів, проголошує: «Сторони здійснюють, де це доречно, необхідні кроки для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як <...> нестереотипні гендерні ролі <...> у формальні навчальні плани на всіх рівнях навчання»³².

ВРЦіРО, виступивши проти ратифікації Стамбульської конвенції, звернулася до керівництва Верховної Ради України й парламентських фракцій з проханням підтримати законопроекти № 4952 та № 5294 у доопрацьованій редакції (з вилученням із тексту закону понять «сексуальна орієнтація», «гендер» та похідних від нього), які спрямовані на протидію домашньому насильству. Пропозиції були враховані парламентарями, які 7 грудня

30. Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську Конвенцію. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1815:1&catid=34:ua&Itemid=61 (дата звернення: 01.03.2018).

31. Там само.

32. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). С. 56.

2017 р. прийняли Закон України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству»³³. Однак, це остаточно не розв'язало питання імплементації Стамбульської конвенції, у зв'язку з чим ВРЦіРО 10 грудня 2018 р. звернулася з відкритим листом до Прем'єр-міністра України В. Гройсмана («Про недоцільність і ризики ратифікації Стамбульської Конвенції (проект № 0119) в умовах катастрофічної демографічної ситуації»). Засудивши будь-які спроби ратифікації конвенції, релігійні діячі, у свою чергу, запропонували «розвивати національне законодавство з протидії домашньому насильству та насильству проти жінок», а також створити спеціальний державний орган у справах підтримки сім'ї, дітей, материнства та батьківства³⁴.

Відзначимо, що проти ратифікації Стамбульської конвенції, яка через використання суперечливих понять впроваджує гендерну ідеологію, виступила громадськість і деяких інших європейських країн (Хорватія, Словаччина, Болгарія, Латвія, Литва, Угорщина). Великі акції протесту, підтримані церковно-релігійною спільнотою, проти ратифікації Стамбульської конвенції пройшли в березні 2018 р. у Хорватії³⁵.

Окрім того, свого часу через можливе введення до правового поля понять «гендерна ідентичність» й «сексуальна орієнтація» українське духовенство виступило проти внесення змін до Кодексу законів про працю України³⁶.

33. Набув чинності Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1873%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 14.01.2018).

34. Звернення ВРЦіРО до Прем'єр-міністра на захист сімейних цінностей в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/555-uccro-appeal-to-government-against-istanbul-convention> (дата звернення: 25.01.2019).

35. Тисячі хорватів протестували проти гендерної ідеології в Стамбульській Конвенції. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1883%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 10.05.2018).

36. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/relig_organ_Ukr-953c2.pdf (дата звернення: 05.03.2018).

Разом із пропозиціями доопрацювання Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який і був прийнятий у відповідній редакції, глави українських церков та релігійних організацій висловлювали необхідність прийняття додаткових законів, які б посилювали відповідальність за домашнє насильство. У червні 2018 р. ВРЦіРО підтримала пакет законопроектів, розроблених Міністерством юстиції України і спрямованих на захист прав дітей, які відомі під назвою «#ЧужихДітейНеБуває». У свою чергу, заступник міністра юстиції з питань виконавчої служби С. Глуценко подякувала церковно-релігійним діячам за підтримку вказаних законопроектів³⁷, які 3 липня 2018 р. у другому читанні прийняла Верховна Рада України.

Показова позиція церковно-релігійних організацій, спрямована на захист традиційних сімейних цінностей, проявилася після публікації 11 грудня 2018 р. на персональному сайті О. Турчинова статті «Неомарксизм або подорож у безодню». У публікації секретар РНБО виступив на захист сімейних цінностей та проти нав'язування гендерної ідеології³⁸. Гостру реакцію на статтю висловили прихильники гендерного руху, а також Урядовий уповноважений з питань гендерної політики. О. Турчинова публічно підтримали 160 церковних громад та 130 громадських організацій, які закликали органи державної влади «зупинити нав'язування суспільству гендерної ідеології та сприяти створенню центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної сімейної політики»³⁹. Із подібною ініціативою свого часу також виступала ВРЦіРО.

37. Світлана Глуценко: Рада Церков підтримує законодавчі ініціативи Мін'юсту на захист прав дітей. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/svitlana-gluschenko-rada-tserkov-pidtrimue-zakonodavchi-initsiatiivinyustu-na-zahist-prav-ditey> (дата звернення: 30.06.2018).

38. Турчинов О. Неомарксизм або подорож у безодню. *Олександр Турчинов. Персональний сайт*. URL: <http://turchynov.com/news/details/neomarksizm-abo-podorozh-u-bezodnyu> (дата звернення: 01.02.2019).

39. 290 церковних і громадських організацій підтримали Турчинова у захисті сімейних цінностей. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1947%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 01.02.2019).

Традиційно церковно-релігійними організаціями і на між-конфесійному рівні, і на рівні окремих конфесій засуджувалося проведення Маршу рівності (хода на підтримку так званої «ЛГБТ-спільноти»), який проходить у Києві з 2013 р. Зокрема, у пастирському зверненні єпископів РКЦ від 14 червня 2018 р. щодо проведення «Маршу рівності» в Києві 17 червня 2018 р. він був названий пропагандою гріха і провокуванням до гріха. Єпископи РКЦ наголосили на антидемократичному й антиконституційному характері «Маршу рівності»: «<...> адже для того, щоб забезпечити права 1 % чи 2 % населення потрібно порушити права усіх інших громадян <...>»⁴⁰.

Однією із гострих проблем української дійсності стала проблема смертності та травматизму унаслідок дорожньо-транспортних пригод. На думку релігійної громади, одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є унормування чинного законодавства. 11 листопада 2009 р. ВРЦіРО звернулася до вищих органів державної влади в Україні з проханням розробити та впровадити законодавчі механізми, які б більш дієво вирішували проблеми дорожнього руху⁴¹. Комплексні заходи щодо підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні були прийняті лише в останні роки.

Релігійна спільнота поряд з військовими виступила одним із ініціаторів прийняття Закону України «Про амністію у 2016 році». Законом у тому числі передбачалася амністія учасників АТО, які не скоїли тяжких злочинів⁴². Згодом, у зв'язку з підписом Закону України «Про амністію у 2016 році», Прези-

40. Пастирське звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви щодо проведення «Маршу рівності» в місті Києві. *Львівська Архидієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Pasturske_zvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_shhodo_provedennya_Marshu_rivnosti_v_misti_Kyuevi-ua (дата звернення: 18.06.2018).

41. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо забезпечення дорожнього руху. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/102-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-i-religiynyh-organizacij-shhodo-ubezpechennya-dorozhnogo-ruhu> (дата звернення: 01.03.2018).

42. Закон України «Про амністію у 2016 році».

дент П. Порошенко провів зустріч з представниками релігійних конфесій та військовослужбовцями⁴³.

Позиція ВРЦіРО парламентарями також була врахована під час ухвалення у другому читанні 17 травня 2018 р. законопроєкту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині». Пропозиція релігійної спільноти, врахована парламентарями при доопрацюванні документу, стосувалася обов'язкової необхідності надання донором згоди на трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів⁴⁴.

Отже, в період незалежності України церква та релігійні організації беруть активну участь у законотворчому процесі. Як правило, це відбувається у рамках міжконфесійного діалогу (ВРЦіРО) через висловлення відповідних позицій вищим органам державної влади України. Діяльність міжконфесійних об'єднань у законотворчому процесі відбувається через висловлення ними пропозицій удосконалення чинного законодавства як не пов'язаного зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, так і щодо удосконалення останнього.

4.2. Церковно-релігійна підтримка державних реформ у 2014 – на початку 2019 рр.

Церква та релігійні організації, передусім об'єднані у ВРЦіРО, долучилися до підтримки проголошених державою реформ, які почали реалізовуватися після подій Революції гідності. Між іншим, до складу наглядової ради сформованого в цей час Національного Форуму «Трансформація України» були включені Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет та Верховний

43. Президент на прохання керівників церков та Героїв України підписав Закон «Про амністію у 2016 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-na-prohannya-kerivnikov-cerkov-ta-geroyiv-ukrayini-43066> (дата звернення: 21.03.2018).

44. Парламент підтримав позицію ВРЦіРО щодо обов'язкової згоди на трансплантацію. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/537-uccro-parliament-transplantation-human-organs> (дата звернення: 03.06.2018).

Архієпископ Києво-Галицький Святослав. Національний Форум «Трансформація України» був створений з метою сприяння координації зусиль громадянського суспільства, влади, опозиції, міжнародних інституцій в розробці й реалізації моделі євроінтеграційного розвитку держави⁴⁵. На цих заходах постійно були присутні представники духовенства. На п'ятому Форумі «Трансформація України», який відбувся 26 червня 2017 р., Патріарх Філарет наголосив: «Реформи потрібно робити з любов'ю до людей, тоді це дасть покращення їх життя»⁴⁶. (До речі, у зв'язку з євроінтеграційними процесами й запровадженням безвізового режиму між Україною та ЄС у церковно-релігійному середовищі актуалізувалося питання щодо впровадження біометричних паспортів. Традиційні релігійні конфесії не виступили проти біометричних документів як таких.)

Під час впровадження державних реформ у 2014 – на початку 2019 рр. церковно-релігійними організаціями найбільш активно обговорювалися конституційна, судова, медична та освітня реформи. Вони висловлювали бажання, зокрема і перед Президентом України, щоб «під час проведення реформ не покладати надмірний фінансовий тягар на зубожілих громадян»⁴⁷. Така позиція духовно-релігійної спільноти, фактично, звучала у рамках громадського обговорення відповідних трансформацій у державі. Водночас представники ВРЦіРО неодноразово зустрічалися з українськими політиками, відповідальними за проведення реформ, у тому числі й з Президентом України⁴⁸, для можливого узгодження спільної позиції щодо тієї або іншої реформи. Одну із таких зустрічей 4 липня 2017 р. ВРЦіРО провела з Прем'єр-міністром України. Окрім іншого, В. Гройсман

45. Національний Форум «Трансформація України». URL: <http://nftu.org.ua> (дата звернення: 01.03.2018).

46. П'ятий Національний Форум «Трансформація України». *Національний Форум «Трансформація України»*. URL: <http://nftu.org.ua/національний-форум/пятий-національний-форум/> (дата звернення: 01.03.2018).

47. ВРЦіРО закликала Президента до реформи правосуддя і боротьби з корупцією. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/459-uccroting-president-ukraine-poroshenko> (дата звернення: 20.12.2018).

48. Там само.

озвучив перед церковно-релігійними діячами «порядок денний реформ Уряду»⁴⁹.

Уже в 2014 р. в Україні розпочалися дискусії, до якої включилися і церковно-релігійні організації, у тому числі міжконфесійні, щодо можливого проведення системної конституційної реформи. У ході обговорення реформи основного Закону України у липні 2015 р. ВРЦіРО висловила пропозиції поправок до нової редакції Конституції України, які переважно стосувалися свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Запропоновані релігійною спільнотою зміни разом із наголошенням обов'язковості збереження в преамбулі згадки про «відповідальність перед Богом» у своїй основі зводилися до введення до тексту Конституції понять: «зачаття» (статті 3, 27), «природна смерть» (статті 3, 27), «релігійні потреби» (стаття 12), «сповідь» (стаття 31), «світоглядні переконання» (стаття 24) тощо. Також висловлювалася пропозиція конкретизації відносин церкви (церков) і релігійних організацій із державою (статті 35, 45), трактування поняття «шлюб» як виключного сімейного союзу між чоловіком і жінкою (стаття 51). При цьому, при збереженості принципового положення про відокремлення церков (церкви) і релігійних організацій від держави відсутнє положення про відокремлення школи від церкви, що наявне у чинній редакції Конституції⁵⁰. ВРЦіРО пропонувалося наступне доповнення статті 35: «Церкви та релігійні організації вправі засновувати дошкільні, загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади зі світською, або конфесійно визначеною системою освіти, за умови їх відповідності державним стандартам освіти»⁵¹.

Пропозиції релігійної спільноти одразу викликали дискусії і в суспільстві, і у фаховому середовищі. Здебільшого суперечки

49. Прем'єр-міністр готовий співпрацювати з Радою Церков на регулярній основі. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/502-uccro-meeting-prime-minister-ukraine-volodymyr-groisman> (дата звернення: 09.09.2019).

50. Конституція України. С. 10.

51. Пропозиції Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо змін до Конституції України. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/437-uccro-proposals-for-constitution-of-ukraine> (дата звернення: 01.03.2018).

звелися до питань фактичної заборони, у разі врахування у новій редакції Конституції України відповідних поправок, абортів, евтаназії, одностатевих шлюбів⁵². Вважаємо, що запропоновані поправки в умовах розвитку конституційного процесу мають пройти широке громадське обговорення.

Позиція релігійно-духовної спільноти була чітко висловлена під час дискусії щодо проведення судової реформи. 23 квітня 2016 р. на зустрічі з Президентом України члени ВРЦіРО закликали П. Порошенка до проведення судової реформи, а також до організації ефективної боротьби з корупцією. Одна із основоположних позицій церковно-релігійних діячів щодо суті реформи судочинства була висловлена в листі Президенту – впровадження принципів незалежності й справедливості у ході реалізації реформи⁵³. Перепоною на шляху судової реформи, на думку представників ВРЦіРО, є штучно створена несправедлива ситуація вкрай негативного суспільного відношення до суддівського корпусу⁵⁴. Самих же суддів церковно-релігійні діячі постійно закликали бути справедливими під час виконання своїх професійних обов'язків. 20 квітня 2017 р. представники церковно-релігійних організацій взяли участь у засіданні круглого столу «Справедливість у суспільстві. Які рішення суддів будуть справедливими?». Під час заходу, зокрема, обговорювалося поняття «справедливість» та його розуміння суддями в Україні⁵⁵.

Як бачимо, для церковно-релігійних організацій заклики до проведення судової реформи водночас передбачали і заклики

52. Васін М. Суть пропозицій Ради Церков до Конституції. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/60512/ (дата звернення: 01.03.2018).

53. ВРЦіРО закликала Президента до реформи правосуддя і боротьби з корупцією.

54. Звернення ВРЦіРО щодо становлення справедливості в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/465-uccro-statement-justice-court-judge-ukraine> (дата звернення: 08.09.2019).

55. Судді і служителі Церков дискутували про справедливе судочинство. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1794%3A1&catid=34%3AAua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 12.09.2019).

до активної боротьби з корупцією. Ще 25 березня 2015 р. члени РЄПЦУ закликали суспільство й органи державної влади України в особі Президента до боротьби з корупцією⁵⁶. Вище уже зазначалося про звернення членів ВРЦіРО до П. Порошенка із закликом як до проведення судової реформи, так і до організації боротьби з корупцією⁵⁷. На необхідності проведення ефективної судової реформи, зокрема і створенні антикорупційного суду, на зустрічі з послами країн «Великої сімки» 6 лютого 2018 р. наголосив головний рабин Києва та України Яків Дов Блайх. Його позиція відображала загальну думку церковно-релігійного середовища⁵⁸.

Представники церков та релігійних організацій активно підтримали медичну реформу⁵⁹, ініційовану Міністерством охорони здоров'я України. 1 червня 2017 р. на засіданні ВРЦіРО спільно з в. о. міністра охорони здоров'я У. Супрун було обговорено зміст запропонованої профільним міністерством медичної реформи⁶⁰. Обговорення медичної реформи стало одним із ключових питань наступного засідання ВРЦіРО, проведеного 21 червня 2017 р. за участі голови комітету ВРУ з питань охорони здоров'я О. Богомолець. На думку учасників засідання, необхідність проведення реформи зумовлена незадовільним станом системи охорони здоров'я в Україні, її корумпованістю. На засіданні ВРЦіРО 21 червня 2017 р. було підняте відносно нове для України питання медичного капеланства⁶¹.

56. Звернення членів Ради євангельських протестантських церков України про боротьбу з корупцією. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/59614/ (дата звернення: 24.11.2018).

57. ВРЦіРО заклікала Президента до реформи правосуддя і боротьби з корупцією.

58. Посли країн G7 обговорили стан реформ з Всеукраїнської Радою Церков. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/528-uccro-g7-ambassadors-meeting-kyiv> (дата звернення: 18.03.2018).

59. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах.

60. ВРЦіРО підтримала початок медичної реформи в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/497-uccro-supports-medical-reform-in-ukraine> (дата звернення: 11.09.2019).

61. Там само.

Як зазначалося вище, позиція ВРЦіРО, зокрема щодо надання обов'язкової згоди донором на трансплантацію органів й інших анатомічних матеріалів, була врахована при прийнятті законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині»⁶². Це у тому числі можна розглядати як позицію міжконфесійних органів у рамках реформування системи медичного забезпечення в Україні.

Однією з найважливіших, на думку церковно-релігійних діячів, реформ в умовах трансформації суспільства мала стати реформа освіти. Таку думку на засіданні 88-ї Генеральної асамблеї Комітету католицької освіти Європи 28 жовтня 2016 р. висловив Глава УГКЦ Святослав Шевчук. Він наголосив, що освітня реформа передусім є важливою «для демократизації освіти»⁶³. Представники церковних та релігійних організацій закликали Міністерство освіти і науки України змінити так звану «антидискримінаційну експертизу підручників» для системи загальної середньої освіти. Адже це, на їх думку, порушувало основні принципи освітньої реформи. Мова йшла, передусім, про неприпустимість включення до підручників, як і до освітніх програм, «гендерної ідеології» (відмінної від поняття «стать»), яка розмиває та знецінює поняття «сім'я». На протипагу ВРЦіРО закликала Міністерство освіти і науки України впровадити в навчально-виховний процес предмети духовно-морального змісту⁶⁴. Така позиція ВРЦіРО співпадала з її закликом до органів державної влади про недопустимість ратифікації Стамбульської конвенції, у якій одним із головних понять, яке

62. Парламент підтримав позицію ВРЦіРО щодо обов'язкової згоди на трансплантацію.

63. Глава УГКЦ: «Україні потрібна освітня реформа для демократизації освіти». *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_ukraini_potribna_osvitnya_reforma_dlya_demokratizatsii_osviti_77884.html (дата звернення: 19.08.2018).

64. ВРЦіРО закликає МОН привести експертизу підручників у відповідність до закону. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/542-uccro-statement-on-anti-discrimination-expertise-of-schoolbooks> (дата звернення: 09.09.2019).

передбачалося впровадити у вітчизняне законодавство, було поняття «гендер»⁶⁵.

У рамках втілення реформ в Україні представники церков та релігійних організацій також висловлювалися за необхідність проведення реформи системи пенсійного забезпечення⁶⁶, державної сімейної політики тощо. У липні 2017 р. УПЦ КП поширила заяву, у якій наголосила, «що нинішня пенсійна система є застарілою, не відповідає суспільним запитам, демографічній ситуації та станові національної економіки»⁶⁷. Звернути увагу влади на необхідність реформування системи державної сімейної політики в Україні намагалися 2 червня 2018 р. у Києві учасники всеукраїнської Ходи (ініційованої ВРЦіРО) на захист прав дітей і сімей⁶⁸.

Вагома роль ВРЦіРО у реалізації державних реформ в Україні відзначалася на найвищому політичному рівні. 4 липня 2017 р. на зустрічі з ВРЦіРО Прем'єр-міністр України В. Гройсман подякував міжконфесійному органу за підтримку державних реформ і висловив сподівання на подальшу співпрацю у даному напрямку⁶⁹. Вдячність за підтримку державних реформ ВРЦіРО висловлювали й інші українські⁷⁰, а також закордонні політики. Її значний вклад у реалізацію реформ в Україні був відзначений послами країн «Великої сімки» 6 лютого 2018 р. у Києві на зустрічі із представниками міжконфесійного органу⁷¹.

Таким чином, церковно-релігійні організації через міжконфесійний діалог долучилися до підтримки державних реформ

65. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). С. 56; Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську Конвенцію.

66. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах.

67. Там само.

68. Фоторепортаж: Хода на захист прав дітей і сімей зібрала у Києві біля 10 тисяч людей. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/539-fotoreport-ucscro-family-manifestation-kyiv-ukraine> (дата звернення: 09.09.2019).

69. Прем'єр-міністр готовий співпрацювати з Радою Церков на регулярній основі.

70. Керівник МОЗ Уляна Супрун обговорила медреформу з Радою Церков.

71. Посли країн G7 обговорили стан реформ з Всеукраїнської Радою Церков.

у 2014 – на початку 2019 рр. Особливо активною стала участь релігійної спільноти під час реалізації конституційної, судової, медичної, освітньої, а також інших державних реформ.

4.3. Благодійництво церковно-релігійних організацій

Традиційним та одним із найважливіших напрямків діяльності церковно-релігійних організацій в Україні виступає благодійництво. Як правило, основним об'єктом благодійницької діяльності є знедолені⁷². Показово, що уже від початку 1990-х років така церковно-релігійна діяльність активно підтримувалася державою. У серпні 1992 р. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України запропонувала основні засади державної політики у сфері церковно-релігійних відносин, які у тому числі містили пункт про «сприяння розгортанню добродійницької діяльності релігійних організацій»⁷³.

Вважаємо, що благодійництво церковно-релігійних організацій в умовах глибокої економічної кризи початку 1990-х років стало одним із засобів покращення матеріального становища малозабезпечених категорій громадян України, вирішення їхніх нагальних соціальних проблем. Матеріальна підтримка релігійними конфесіями нужденних стала важливою упродовж усіх років незалежності. Відтак, оскільки державотворення – це у тому числі створення й розвиток економічних інститутів держави та їх функціонування⁷⁴, церковно-релігійні організації в роки незалежності напряму долучилися до відповідних аспектів державотворчих процесів.

Отож, суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій була започаткована уже на початку 1990-х років. На цьому етапі вона, здебільшого, реалізовувалася індивідуально окремими церковно-релігійними організаціями та переважно зводилася до поширення серед нужденних матеріальної допомоги, отриманої від закордонних церковно-релігійних центрів,

72. Колондний А. Україна в її релігійних виявах. С. 257.

73. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 102.

74. Юридична енциклопедія. Т. 2. Д–Й. С. 164.

або за їх підтримки. Наприклад, уже до кінця 1991 р. рядом релігійних конфесій, серед яких баптисти, адвентисти та п'ятидесятники, було налагоджено отримання та поширення в Україні гуманітарної допомоги (ліки, медичне обладнання, одяг, продукти харчування). Також упродовж 1991 р. за підтримки церковно-релігійних організацій за кордоном було оздоровлено понад 800 дітей, постраждалих від катастрофи на Чорнобильській АЕС. Таким чином, формування матеріальної бази суспільної діяльності церков і релігійних організацій було започатковано уже на початку 1990-х років⁷⁵.

Із кінця 1996 р., зі створенням ВРЦіРО як представницького міжконфесійного консультативно-дорадчого органу, суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій почала набувати міжконфесійного характеру. Адже одне із завдань, яке постало перед Радою, – здійснення колективних заходів добродійного характеру. У цьому відношенні ВРЦіРО налагодила співробітництво із Міністерством соціального захисту населення України. На спільному засіданні між ними було підписано Меморандум щодо співпраці в сфері підтримки соціально незахищених верств населення⁷⁶. Пізніше до благодійницької діяльності долучилися й інші міжконфесійні об'єднання.

Суспільна діяльність церковно-релігійних організацій завжди підтримувалася державою, зокрема відповідним державним органом. У 1997 р. Державний комітет України у справах релігій наголосив, що одним із пріоритетних напрямків його діяльності є «всебічна підтримка і сприяння реалізації добродійних та милосердницьких проектів релігійних організацій»⁷⁷.

Напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового християнські конфесії разом із Державним комітетом у справах релігій, деякими іншими державними органами розпочали реалізацію Програми сприяння розвитку милосердницької й добродійної праці «В ім'я Христа». Програма була схвалена організаційним комітетом з підготовки й відзначення 2000-ліття Різдва Христо-

75. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 43.

76. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37.

77. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 165.

вого і передбачала опіку церковно-релігійних організацій над таборами для відпочинку соціально вразливих категорій дітей⁷⁸.

2000 р. було започатковано щорічне проведення Всеукраїнської благодійної акції «Милосердя», яка передбачала активізацію уваги церковно-релігійних організацій та органів державної влади до проблем малозахищених категорій населення⁷⁹. У рамках благодійної акції церковно-релігійні організації надавали допомогу школам, будинкам-інтернатам, спілкам інвалідів, ветеранів війни, матерям дітей, хворих на ДЦП, організаціям УТОС та УТОГ, медичним закладам й управлінням соціального захисту. Лише у 2003 р. для реалізації цієї мети при церковно-релігійних організаціях було створено і діяли 23 благодійні місії та місіонерські товариства, серед яких: «Центр християнської місії» Божої церкви християн віри євангельської України (м. Київ); місійне товариство «Святого апостола Андрія Первозванного» УГКЦ (м. Івано-Франківськ); Місія Української православної церкви (УПЦ МП) соціальної допомоги дітям (м. Київ); християнське місіонерське товариство «Світло воскресіння» при регіональному управлінні Асоціації місіонерських церков євангельських християн України (Донецька область); Регіональна місія «Сестер Святого Йосипа» при Києво-Житомирській дієцезії РКЦ та інші⁸⁰.

До реалізації Всеукраїнської благодійної акції «Милосердя» долучилися й іноземні благодійні фонди. Німецька благодійна організація «Каллерладен» перевела на рахунок Тур'я-Реметівського психоневрологічного інтернату Закарпатської області 40 тис. євро для будівництва моста на території закладу⁸¹.

У цей час за сприяння Державного комітету України у справах релігій ВРЦіРО було визначено заходи щодо розвитку соціальної діяльності церковно-релігійних організацій. Також було схвалено ідею розвитку волонтерського руху, який передбачав підтримку

78. Головні напрямки діяльності Державного комітету у справах релігій з реалізації державної політики щодо релігій та релігійних інституцій в Україні (січень – травень 2000 р.). С. 25–26.

79. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 38; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 30.

80. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 97–98.

81. Там само. Арк. 101.

осіб похилого віку, створення інституту сестер-жалібниць⁸². Держкомрелігій зорієнтував керівників релігійних центрів та управлінь на участь церковно-релігійних організацій у волонтерському русі як організацію підтримки соціально незахищених категорій населення і в подальшому. Зокрема, це відбувалося у рамках реалізації розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. «Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху». У даному випадку під волонтерським рухом віруючих у рамках добродійницької та милосердницької діяльності передбачалася робота у закладах соціального захисту, в дитячих притулках, у школах-інтернатах, серед інвалідів, ветеранів війни і праці, непрацевдатних самотніх людей тощо⁸³.

Підтримка державою суспільних заходів церковно-релігійних організацій відбувалася і на рівні законодавчих ініціатив. У 2001 р. на Міністерство праці та соціальної політики України покладалося завдання підготовки й подання до Кабінету Міністрів України проекту змін до нормативно-правових та законодавчих актів, які б передбачали підтримку соціально-значущої діяльності церковно-релігійних організацій. Ця ініціатива, зокрема, була визначена Указом Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року» від 24 травня 2000 р.⁸⁴

Як наголошувалося, благодійна допомога передусім надходила з-за кордону. Її обсяг постійно зростає. Якщо упродовж 1998 р. на адресу церковно-релігійних організацій надійшло 602 вантажі благодійної допомоги вагою близько 10 тис. тонн, то у 1999 р. – 749 вантажів вагою 11 593 тонни (продукти харчування, одяг, взуття, ліки, медичне устаткування тощо). У цей час 82 % усієї гуманітарної допомоги адресувалося Всеукраїнському Союзу Об'єднань ЄХБ, Союзу ХВЄП, РКЦ, Свідкам Єгови, УГКЦ. Найбільший відсоток гуманітарних вантажів надійшов до м. Києва, Львівської, Житомирської, Волинської і Донецької областей – загалом 64,2 % від загальної кількості гуманітарних

82. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 166; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 21.

83. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 52.

84. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 23.

вантажів⁸⁵. Уже у 2001 р. українські церковно-релігійні організації отримали з-за кордону 1 132 вантажі гуманітарної допомоги вагою 16 692 тонни. Вони були розподілені між лікарнями, дитячими соціальними закладами, закладами для осіб похилого віку тощо⁸⁶. У 2003 р. загальна вага таких вантажів, яка надійшла з понад 24 країн світу, становила уже більше 17 тис. тонн, зокрема: 11 915 тонн – будівельні матеріали, сільськогосподарська техніка, устаткування, комп'ютерна техніка тощо, 3 487,2 тонн – одяг та взуття, 1 112,6 тонн – продукти харчування, 832,9 тонн – медикаменти й медичне обладнання⁸⁷.

Основними постачальниками гуманітарної допомоги в цей час стали іноземні релігійні центри та організації Німеччини, Великобританії, США, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Австрії, Італії. Така допомога переважно надходила на адреси євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови, християн віри євангельської-п'ятидесятників, римо-католиків та іудеїв⁸⁸. За даними Комісії з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України, від початку 2005 р. щороку релігійні організації отримували з-за кордону близько 70 % загальної кількості гуманітарних вантажів⁸⁹.

Надана закордонними релігійними центрами гуманітарна допомога стала основою для реалізації українськими церковно-релігійними організаціями благодійницької діяльності. В інформації голови Державного комітету України у справах релігій В. Бондаренка, наданій Міністерству праці та соціальної політики України 15 січня 2004 р., відзначено: «Завдяки активній співпраці релігійних організацій України з міжнародними релігійними благодійними центрами розширюються внутрішні можливості держави щодо розв'язання соціальних проблем незахищених верств населення»⁹⁰.

85. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 156зв.

86. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 38.

87. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 98; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 22–23.

88. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 166; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 98.

89. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 34.

90. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 98.

Митне податкове оформлення гуманітарних вантажів для церковно-релігійних організацій спочатку відбувалося на загальних підставах. Іноді це займало досить тривалий термін. Тому час від часу релігійна спільнота зверталася до відповідних державних органів із проханням сприяння в безподатковому або пришвидшеному оформленні гуманітарних вантажів. Уже в 1998 р. церковно-релігійним організаціям було надано близько 200 підтримок в безподатковому митному оформленні гуманітарних вантажів⁹¹.

Іноді траплялися «випадки втручання представників окремих владних структур, посадових осіб в розподіл гуманітарної допомоги»⁹². Питання правових неузгодженостей, як і штучних перепон, при митному оформленні гуманітарних вантажів 20 лютого 1999 р. було піднято на спільному засіданні ВРЦіРО та Президента України. За результатами засідання Л. Кучма доручив Державному комітету України у справах релігій узагальнити пропозиції релігійної спільноти з питання спрощення процедури ввезення гуманітарної допомоги. У свою чергу, Держкомрелігій надіслав відповідні пропозиції на розгляд Державної митної служби України⁹³. 13 жовтня 2014 р., в умовах російської військової агресії на сході України, Прем'єр-міністр А. Яценюк доручив Міністерству соціальної політики розробити заходи для більш оперативного оформлення гуманітарних вантажів для церковно-релігійних організацій⁹⁴. Уже 6 жовтня 2016 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій». Закон розширив трактування неприбуткової організації у Податковому кодексі України, відповідно до якого неприбутковими також стали вважатися релігійні

91. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 166.

92. Пода М. Про соціально значиму діяльність релігійних організацій в Україні. С. 29.

93. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 156зв.

94. Яценюк поручил міністрам активнее сотрудничать с Церквами в соціальной сфере. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1471:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=ru (дата звернення: 10.09.2018).

організації, що займаються неприбутковою діяльністю (у тому числі гуманітарна допомога, благодійна діяльність, милосердя)⁹⁵.

Традиційно благодійницька діяльність церковно-релігійних організацій спрямовувалася на підтримку малозабезпечених категорій осіб. У великих містах, зокрема на рівні обласних та великих районних центрів, функціонували створені при церковно-релігійних організаціях безкоштовні їдальні, які, як правило, забезпечували харчуванням нужденних незалежно від їхньої релігійної приналежності. Для прикладу: у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) наприкінці 1990-х років у приміщенні місцевої синагоги була відкрита їдальня, яка забезпечувала нужденних обідами незалежно від їх віровизнання⁹⁶. Упродовж другої половини 1990-х – початку 2000-х років у рамках реалізації благодійницької програми Товариства Свідомості Крішни «Іжа життя» малозабезпечені отримали 850 тис. порцій дієтичних страв. На початку 2000-х років іудейські громади Сумської, Харківської, Чернівецької областей щоденно готували гарячі обіди для понад 1 тис. осіб. Лише упродовж вересня – жовтня 2001 р. у пункті безкоштовного харчування, організованого громадою ЄХБ у Харкові, безкоштовні обіди отримали понад 12 тис. малозабезпечених осіб міста⁹⁷.

Одним із головних об'єктів підтримки церковно-релігійних організацій в Україні в роки незалежності стали діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Важливість цієї роботи підкреслюється й відповідними державними заходами, спрямованими на залучення релігійної спільноти на підтримку таких дітей. У новітній період української історії поширеною стала практика співпраці державних будинків-інтернатів з місцевими релігійними громадами, які проводили богослужіння у дні релігійних свят та виконували релігійні обряди. Також при інтернатах створювалися так звані «кімнати духовності», у яких представники різних церковно-релігійних організацій мали

95. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій».

96. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 156.

97. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 48–49.

можливість спілкуватися з дітьми⁹⁸. Відзначимо, що Центр реабілітації і милосердя ХВС «Християнський дім» м. Чернігова опікувався 30 дітьми будинку дитини при колонії міста⁹⁹.

Окрім надання допомоги будинкам-інтернатам, у тому числі через організацію опіки над ними, релігійні конфесії зосередили увагу на створенні притулків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Одним із перших при Тернопільському обласному об'єднанні церков ХВСП у 1994 р. був заснований дитячий будинок на близько 30 дітей¹⁰⁰. У 1995 р. Закарпатська реформаторська церква разом із добродійною голландською організацією «Допомога для Східної Європи» у с. Велика Добронь Ужгородського району заснувала дитячий будинок милосердя «Добрий самарянин». У закладі на повному утриманні перебували до 65 дітей, частина яких мала важкі психологічні й фізичні відхилення¹⁰¹. Досвід благодійницької діяльності Закарпатської реформаторської церкви було схвалено Держкомрелігій та розповсюджено серед інших церковно-релігійних організацій¹⁰², які також розпочали відкривати дитячі будинки. Серед таких, зокрема, можна назвати дитячий притулок «Надія» на 20 дітей-сиріт, відкритий УПЦ МП в Запорізькій області¹⁰³; дитячий будинок «Благодать», відкритий евангельськими християнами-баптистами у м. Одеса¹⁰⁴; дитячий будинок у с. Великий Раковець Закарпатської області, відкритий місією «Зірка Віфлеєму» ХВСП¹⁰⁵ та інші.

Церковно-релігійні організації також підтримували дітей через організацію літніх оздоровчих таборів (таборів відпочинку), у яких проводилася профілактична робота з формування здорового способу життя, утвердження загальноприйнятих цін-

98. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 101.

99. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 25; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 263, арк. 297.

100. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 24.

101. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 183; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 101.

102. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 101.

103. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 24.

104. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 183.

105. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 24.

ностей серед дітей та юнацтва¹⁰⁶. У цьому відношенні особлива увага надавалася підтримці дітей, постраждалих від катастрофи на Чорнобильській АЕС. Вище уже наголошувалося, що до кінця 1991 р. з ініціативи окремих церковно-релігійних організацій більше 800 таких дітей було відправлено на оздоровлення за кордон¹⁰⁷. Підтримка постраждалих дітей, які проживали на забрудненій від найбільшої техногенної катастрофи території, надавалася упродовж усіх років незалежності. Лише упродовж 1999 р. церковно-релігійними організаціями було оздоровлено понад 10 тис. таких дітей. Найбільш активно у цьому напрямку себе проявили релігійні громади ХВЄП ЄХБ¹⁰⁸.

Мережа оздоровчих таборів, які діяли при церковно-релігійних організаціях, постійно розширювалася. У таких закладах лише на територіях Волинської, Вінницької, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Черкаської, Чернігівської областей та в Автономній Республіці Крим упродовж 2001 р. було оздоровлено 46 тис. дітей¹⁰⁹. Упродовж 2003 р. у протестантських, православних та католицьких літніх релігійних таборах було оздоровлено понад 50 тис. дітей-сиріт, дітей-інвалідів та дітей із малозабезпечених родин¹¹⁰.

Разом із відкриттям дитячих будинків церковно-релігійні організації зосередили увагу на створенні притулків для інших соціально незахищених категорій осіб. Як приклад зазначимо, що із кінця 1990-х років при храмі Святої Покрови УПЦ МП у м. Кіровоград (нині – Кропивницький) діяв притулок для самотніх та непрацездатних осіб похилого віку; 30 малозабезпечених осіб постійно проживали в єпархіальному будинку милосердя УПЦ КП у с. Греково-Олександрівка Тельманівського району Донецької області; релігійна громада «Ковчег» християн віри євангельської-п'ятидесятників у м. Нововолинськ заснувала притулок для літніх людей¹¹¹.

106. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 204.

107. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 43.

108. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 155зв.–156.

109. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 49.

110. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 24.

111. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 160, арк. 48.

Поступово розширювалася суспільна діяльність церковно-релігійних організацій, спрямована на надання медичної допомоги малозабезпеченим. Часто церковно-релігійні організації поширювали серед державних медичних закладів медичну гуманітарну допомогу, яка надходила з-за кордону. У ряді регіонів України були створені безкоштовні аптечні пункти. Із кінця 1990-х до початку 2000-х років місія Української лютеранської церкви «Думки про Україну» надала безкоштовну медичну підтримку 3 500 дітям з малозабезпечених та багатодітних сімей в Тернопільській області. Активну медичну підтримку малозабезпеченим надавали Львівське медичне братство ЄХБ спільно із шпиталем ім. А. Шептицького УГКЦ; полтавське обласне об'єднання ЄХБ; у Севастополі при добродійному центрі громади традиційного іудаїзму було створено відділення надання комплексних медичних послуг інвалідам, ветеранам праці, війни тощо¹¹².

Завдяки співпраці лютеранської церкви Тернополя з міжнародним благодійним фондом «Дар життя» у місті вже з початку 1990-х років діяла «Медична клініка на колесах». Вона надавала медичну допомогу малозабезпеченим категоріям громадян. Певний час благодійна акція «Християнська мобільна клініка», організована громадою християн віри євангельської, діяла на Вінниччині¹¹³. Амбулаторія з діагностики хворих була створена УАПЦ у м. Харкові. В Дніпропетровській області УПЦ МП було створено так зване «лікарняне благочиння», яке через церкви, що діяли при медичних установах області, забезпечувало хворих безкоштовними медикаментами. На Вінниччині при єпархіальному управлінні УПЦ МП функціонувала асоціація православних медиків та православна клініка нетрадиційної медицини¹¹⁴. У рамках розвитку медичної доброчинності важливим стало проведення 16 жовтня 2009 р. у Львові наради президентів Федерації Європейських Асоціацій лікарів-католиків. Під час наради обговорювалися етичні проблеми, з якими стикається новітня медицина, та шляхи їх вирішення з позиції морального вчення католицизму¹¹⁵.

112. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 49.

113. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 23, 45.

114. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 183.

115. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 63, арк. 97.

Церковно-релігійні організації в Україні уже з початку 1990-х років, передусім УГКЦ та РКЦ, долучилися до діяльності гуманітарної міжнародної місії «Карітас» та спрямували свої зусилля на підтримку нужденних. Як приклад: РКЦ у рамках місії «Карітас» активно діяла при створенні безкоштовних їдалень для нужденних, поширення серед них одягу та медикаментів, створення літніх таборів для дітей, які проживали на територіях, забруднених унаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС¹¹⁶. Представники УГКЦ у межах діяльності гуманітарної міжнародної місії «Карітас», зокрема, утримували дитячий притулок «Пресвята родина» у с. Петриків Тернопільської області; у Львові створили «Центр дозвілля для дітей з вадами розвитку»¹¹⁷; при фонді «Карітас-Броди» була створена служба «Опіки вдома», представники якої доглядали за самотніми особами похилого віку тощо¹¹⁸.

Восени 1998 р. церковно-релігійні організації активізували добротинну діяльність для допомоги постраждалим від повені на території Закарпатської області. Найбільше гуманітарна допомога надавалася релігійними громадами Івано-Франківської, Рівненської, Одеської областей та Автономної Республіки Крим. Суттєва гуманітарна підтримка надійшла і від закордонних релігійних структур (загалом майже 4 600 тонн гуманітарних вантажів). Місцеві церковно-релігійні організації Закарпаття також розгорнули активну добротинну й милосердницьку діяльність: відкривали безкоштовні їдальні, аптеки, медпункти, хлібопекарні для реалізації хліба за мінімальними цінами, організували роботу 19 літніх таборів для дітей із малозабезпечених сімей, 11 притулків та дитячих садків для дітей-сиріт¹¹⁹.

У роки незалежності України благодійницька діяльність реалізовувалася церковно-релігійними організаціями в місцях виконання покарань. Вона проводилася з узгодженням із Державною пенітенціарною службою України і в міжконфесійному руслі, і окремими церковно-релігійними організаціями¹²⁰. У 2000-х

116. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 156.

117. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 193, арк. 183.

118. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 52.

119. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 155зв.

120. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 44.

роках, за підрахунками українських дослідників, найбільш регулярно відвідували в'язнів представники протестантських організацій (практично щотижня), дещо рідше – православні, католики й греко-католики (щотижня – 54 %, щомісяця – 35 %), рідко – мусульмани та іудеї (кілька разів на рік)¹²¹. У цей же час, для прикладу, в місцях виконання покарань Луганської області таку роботу проводили Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Християнська духовно-благодійна місія «Неемія» при Союзі вільних церков ХВС, християнські духовно-благодійні місії «Промінь світла» та «Синій Хрест» при ВСО ЄХБ. У м. Алчевськ на Луганщині при Церкві Повного Євангелія «Прославлення» діяв центр медико-соціальної реабілітації осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, а також осіб, які не мали постійного місця проживання. Лише упродовж 2003 р. через цей центр до умов суспільного життя було адаптовано 330 осіб¹²². На початку 2000-х років розпочала діяльність Українська міжконфесійна християнська місія «Духовна і благодійна опіка в місцях позбавлення волі», яка спрямувала зусилля на духовну підтримку ув'язнених¹²³. Також у місцях позбавлення волі християнськими конфесіями для роботи з ув'язненою молоддю було започатковано гуманітарну програму «Дайте молоді шанс»¹²⁴.

Важливим напрямком діяльності церковно-релігійних організацій, зокрема і в рамках міжконфесійного діалогу, є протидія поширенню соціально небезпечних хвороб, першочергово туберкульозу й ВІЛ/СНІДу, а також духовно-психологічна підтримка хворих. Діяльність церковно-релігійних організацій з протидії поширенню ВІЛ/СНІДу переважно реалізується через організацію й проведення тематичних конференцій, круглих столів, навчальних семінарів, інформаційно-просвітницьких заходів, пастирське опікування ВІЛ-інфікованими, створення реабілітаційних центрів

121. Пахомов І. Робота релігійних організацій у місцях позбавлення волі (міжконфесійні відносини). *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 199.

122. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 53, 102.

123. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 44.

124. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 204.

тощо¹²⁵. Протидія поширенню соціально небезпечних хвороб церковно-релігійними організаціями реалізується і через створення реабілітаційних центрів для наркозалежних осіб.

Діяльність окремих релігійних організацій, серед яких християни віри євангельської (п'ятидесятники) та Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських Християн-Баптистів, з протидії поширенню ВІЛ/СНІД була започаткована уже на початку 1990-х років. Вважаємо, що це відбулося через їх матеріальну підтримку закордонними центрами. Більшість же церковних і релігійних структур розпочали системну протидію поширенню соціально-небезпечних хвороб з кінця 1990-х – початку 2000-х років, після завершення становлення їх інституційної мережі та вирішення основних організаційно-господарських проблем¹²⁶. Зокрема, Державний комітет України у справах релігій акцентував увагу на утриманні релігійною громадою «Ковчег» християн віри євангельської (п'ятидесятників) реабілітаційного центру для наркозалежних осіб у м. Нововолинськ Волинської області. У закладі на реабілітації в цей час перебувало 60 хворих. Також відзначалася робота пункту з реабілітації наркозалежних осіб при християнському місіонерському центрі євангельських християн-баптистів у с. Розсошанка Севастопольської міської ради¹²⁷.

До тематичних державних програм, спрямованих на протидію поширенню соціально небезпечних хвороб, активно залучалися й церковно-релігійні організації. Цей підхід, зокрема, закладався у «Концепції стратегії дій Уряду, спрямованих на запобігання поширенню ВІЛ-інфекції/СНІДу, на період до 2011 року та Національної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, допомоги та лікування ВІЛ-інфікованих і хво-

125. «Конфесії України разом проти СНІДу: від концепції до спільних дій». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/27-konfesiyyi-ukrayini-razom-proti-snidu-vid-koncepciyi-do-spilnix-diy> (дата звернення: 13.05.2018).

126. Нагірняк А., Лапін П. Досвід діяльності міжконфесійного співтовариства України у протидії поширенню епідемії ВІЛ/СНІД. *Благодійний фонд «Карітас-Київ»*. URL: <http://www.caritas-kiev.org.ua/index.php/uk/articles/30-090323> (дата звернення: 07.08.2018).

127. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 157, арк. 48.

рих на СНІД на 2004–2008 роки». Водночас Державний комітет України у справах релігій зобов'язувався надавати церковно-релігійним організаціям усю організаційну підтримку для реалізації Програми, у тому числі: «Надати сприяння у створенні умов ефективної роботи церковних реабілітаційних центрів шляхом зміцнення їх матеріально-технічної бази через можливості неурядових організацій, сприяти надходженню профільної гуманітарної допомоги»¹²⁸.

У рамках міжконфесійних відносин ініціатором організації заходів із протидії соціально небезпечним хворобам, передусім поширенню ВІЛ/СНІДу в Україні, стала ВРЦіРО. Діяльність Ради була підтримана Об'єднаною програмою ООН з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС)¹²⁹. 31 березня 2004 р. на засіданні ВРЦіРО було розглянуто питання діяльності церковно-релігійних організацій України у боротьбі проти поширення захворювання на СНІД¹³⁰. Ця робота стала більш скоординованою після утворення у 2007 р. Комісії з питань соціального служіння ВРЦіРО. Діяльність Комісії у тому числі спрямовується на вирішення проблем поширення туберкульозу й ВІЛ/СНІДу¹³¹. Відповідно до рішення ВРЦіРО, у 2007 р. було розроблено й затверджено міжконфесійні Концепцію («Концепція участі Церков та релігійних організацій України (ВРЦіРО) у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу») й Стратегію («Стратегія участі Церков та релігійних організацій України (ВРЦіРО) у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу») щодо протидії поширенню ВІЛ/СНІДу; прийнято Стратегічний план діяльності міжконфесійного співтовариства України у протидії поширенню епідемії. А в лютому 2008 р. для об'єднання та координації релігійних конфесій для протидії ВІЛ/СНІДу було створено Міжконфесійний ресурсний центр з питань ВІЛ/СНІДу при ВРЦіРО. Діяльність Міжкон-

128. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 249, арк. 49–50.

129. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах.

130. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 260, арк. 46.

131. Положення про Комісію з питань соціального служіння ВРЦіРО. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/documents/16-polozhennya-pro-komisiyu-z-putan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro> (дата звернення: 13.05.2018).

фесійного ресурсного центру координувалася Всеукраїнським благодійним центром «Віра. Надія. Любов»¹³².

З ініціативи Міжконфесійного ресурсного центру з питань ВІЛ/СНІДу 9–10 червня 2008 р. у Києві відбулася загальноукраїнська міжконфесійна нарада «Конфесії України разом проти СНІДу: від концепції до спільних дій». У її роботі поряд із представниками 11 церков та релігійних організацій взяли участь члени Міністерства охорони здоров'я України, відповідних міжнародних програм, зокрема ООН (ЮНЕЙДС) та Міжнародного Альянсу з ВІЛ/СНІДу в Україні, Мережі людей, що живуть з ВІЛ-інфекцією. За підсумками наради було відзначено, що для подолання поширення ВІЛ/СНІДу в Україні необхідно об'єднати зусилля як державних органів та громадських організацій, так і церков та релігійних організацій¹³³.

Із метою протидії ВІЛ/СНІДу церкви та релігійні організації в Україні налагодили контакти з міжнародними організаціями для координації роботи з протидії епідемії. У першу чергу необхідно наголосити на уже згаданій співпраці Комісії з питань соціального служіння ВРЦіРО з Об'єднаною Програмою ООН з ВІЛ/СНІДу. 21 жовтня 2008 р. з представниками ВРЦіРО зустрівся виконавчий директор ЮНЕЙДС, заступник Генерального секретаря ООН П. Піот¹³⁴. Про важливу роль міжконфесійного діалогу у протистоянні епідемії відзначив на початку березня 2015 р. у Києві регіональний директор ЮНЕЙДС у Східній Європі та Центральній Азії В. Салдана¹³⁵.

Також було започатковано проведення регіональних міжконфесійних нарад з питань протидії ВІЛ/СНІДу, організованих, зокрема, ВРЦіРО та ЮНЕЙДС. Одна із них – «Посилення ролі Церков

132. «Конфесії України разом проти СНІДу: від концепції до спільних дій».

133. Там само.

134. Зустріч заступника Генерального секретаря ООН з представниками Церков та релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/36-zustrich-zastupnyka-generalnogo-sekretarya-oon-z-predstavnykamy-cerkov-ta-religiynyh-organizacij> (дата звернення: 14.05.2018).

135. Церкви та громадськість об'єднують зусилля в протидії ВІЛ/СНІДу в Україні.

та релігійних організацій східного регіону України у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД» – проходила у м. Донецьк 30 березня 2009 р.¹³⁶ 27 квітня 2009 р. міжконфесійний круглий стіл «Посилення ролі Церков та релігійних організацій м. Севастополь та АР Крим у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД» відбувся у Севастополі¹³⁷. У подальшому міжконфесійні регіональні зустрічі проходили в інших українських містах, серед яких Запоріжжя, Дніпропетровськ (нині – Дніпро), Одеса тощо¹³⁸.

Відповідний напрямок у діяльності церковно-релігійних організацій активно підтримується на рівні держави. 11 липня 2007 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Положення про Національну раду з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу як постійно діючого консультативно-дорадчого органу при Уряді. Можливість входження до складу Ради та її комітетів отримали й представники релігійних організацій¹³⁹. 1 грудня 2008 р. між Міністерством охорони здоров'я України та Міжконфесійним ресурсним центром з ВІЛ/СНІДу при ВРЦіРО було підписано Меморандум про співпрацю у протидії захворюванню¹⁴⁰. Також наприкінці 2008 р. при Міністерстві охоро-

136. Посилюється роль Церков і релігійних організацій у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/59-posylyuetsya-rol-cerkov-i-religijnyh-organizacij-u-profilaktyci-ta-kontroli-za-epidemiyu-vilnsnid> (дата звернення: 13.05.2018).

137. Представники влади, медзакладів та громадськості Криму розглянули роль конфесій у протидії ВІЛ/СНІДу. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/66-predstavnyky-vlady-medzakladiv-ta-gromadskosti-krymu-rozglyanuly-rol-konfesiy-u-protydiyi-vilnsnidu> (дата звернення: 15.05.2018).

138. Комісія з питань соціального служіння ВРЦіРО підвела підсумки своєї роботи та переобрала керівництво. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/88-komisiya-z-pytan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro-pidvela-pidsumky-svoeyi-roboty-ta-pereobrala-kerivnyctvo> (дата звернення: 16.05.2018).

139. Положення про Національну раду з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/85872701> (дата звернення: 18.05.2018).

140. Держава та конфесії України співпрацюватимуть у подоланні ВІЛ/СНІДу. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представ-*

ни здоров'я України було створено Громадську раду з питань співпраці із ВРЦіРО¹⁴¹. Участь церков та релігійних організацій у протидії поширенню соціально небезпечним хворобам закріплюється на законодавчому рівні. У 2009 р. було прийнято Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки». До виконання загальнодержавної програми з профілактики ВІЛ/СНІД у тому числі залучалися церква та релігійні організації¹⁴².

Релігійна спільнота пропонувала органам державної влади шляхи покращення боротьби з ВІЛ/СНІДом. 10 червня 2010 р. на зустрічі глав християнських церков України був ухвалений відкритий лист «Про необхідність комплексної інформаційно-просвітницької діяльності Держави у справі профілактики поширення СНІД та ВІЛ-інфекції серед населення», адресований віце-прем'єр-міністру В. Семиноженку, міністру охорони здоров'я З. Митнику, міністру у справах сім'ї, молоді та спорту Р. Сафіуліну, міністру освіти і науки Д. Табачнику¹⁴³. У листі релігійні діячі висловлювали власне бачення шляхів покращення інформаційно-просвітницької діяльності для протидії поширенню ВІЛ/СНІДу.

Безпосередні практичні заходи релігійної спільноти з протидії соціально небезпечним хворобам проявилися і через створення релігійних реабілітаційних центрів. Лише на території Вінницької області станом на 2009 р. діяло 12 реабілітаційних центрів (13 – зареєстровано) для осіб, залежних від алкоголю, наркоти-

ництво. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/41-derzhava-ta-konfesiya-ukrayiny-spivpracyvatymut-u-podolanni-epidemiya-vilsnidu> (дата звернення: 15.05.2018).

141. Церкви відновлюють співпрацю з МОЗ заради оздоровлення суспільства. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 17.05.2018).

142. Церкви та релігійні організації будуть залучені до профілактики ВІЛ-інфекції в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=162%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 13.05.2018).

143. Відкритий лист глав християнських Церков щодо методів профілактики поширення ВІЛ/СНІД серед населення. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=681%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (дата звернення: 18.05.2018).

ків та тютюнопаління, організованих представниками ХВС, ЄХБ, християнської церкви повного Євангелія «Ранкова зірка», у яких на лікуванні перебувало 138 осіб¹⁴⁴. 24 травня 2016 р. у клініці ВІЛ-інфекції Інституту епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського НАМН України було відкрито Центр духовно-психологічного супроводу хронічно хворих людей (у тому числі на ВІЛ/СНІД) «Будинок Марфи і Марії». Центр був створений завдяки спільним зусиллям ГО «Елеос-Україна», УПЦ КП, Німецької євангелічно-лютеранської церкви України, ВБО «Мережа ЛВЖ», ЮНЕЙДС, Фонду О. Пінчук «Антиснід»¹⁴⁵.

Міжконфесійна діяльність з протидії ВІЛ/СНІД реалізувалася і на регіональному рівні. Із 2000-х років координаційні ради з питань протидії захворюваності на СНІД, а також з розвитку і підтримки волонтерського руху були створені розпорядженням голови Полтавської обласної державної адміністрації. До їх складу були включені представники УПМ МП, УПЦ КП, євангельських християн-баптистів, Української Християнської євангельської церкви¹⁴⁶.

Отож, в період незалежності України активно проявилася суспільна діяльність релігійних конфесій, спрямована на підтримку малозабезпечених, дітей-сиріт, протидію поширенню соціально небезпечних хвороб (туберкульозу, ВІЛ/СНІДу) тощо. Така діяльність церковно-релігійних організацій, у тому числі на міжконфесійному рівні, яка активно підтримувалася державою, стала досить дієвою для підтримки нужденних і протидії поширенню соціально небезпечних захворювань.

4.4. Суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій в умовах АТО/ООС

Традиційні напрямки суспільної діяльності церковно-релігійних організацій зазнали трансформацій у 2014 р., з по-

144. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 62, арк. 36.

145. Християнські церкви України моляться за людей, які живуть з ВІЛ. *Eleos-Ukraine*. URL: <http://eleos.com.ua/index.php/2016-03-09-13-52-08/news/item/1522-khrystyianskiterkvyukrainymoliatsiazaliudeiiafizhyvutvzil> (дата звернення: 18.05.2018).

146. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 13, арк. 14.

чатком бойових дій на сході України. Передусім церковні й релігійні організації долучилися до вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб, підтримки учасників АТО/ООС та їх родин, звільнення військових і цивільних полонених, утримуваних на території Донбасу та анексованого Криму, Російської Федерації. При цьому, активно були заявлені позиції як міжконфесійні, так і на рівні окремих церковно-релігійних організацій. Таким чином, у даному випадку благодійна діяльність розуміється як безкоштовна матеріальна й духовна підтримка церковно-релігійними організаціями постраждалих від військового конфлікту на сході України, а також військових – учасників АТО/ООС.

Уже на початку військового протистояння на сході України міжконфесійна позиція була висловлена низкою заяв ВРЦіРО із закликом до нормалізації суспільно-політичної ситуації в країні¹⁴⁷, а згодом – і до мирного розв'язання військового конфлікту на сході України. Відповідні заяви висловили й представники інших міжконфесійних об'єднань, зокрема УМР, яка у резолюції Всеукраїнської конференції УМР «Церква у час суспільних потрясінь» від 3 червня 2014 р. закликала до стабілізації ситуації і, фактично, до організації благодійної діяльності на Сході. У документі церкви та місії, які входять до складу УМР, закликалися: «Нести служіння доброчинності, проявляючи християнську любов та милосердя до всіх поранених, постраждалих, переселенців <...> надаючи їм посильну духовно-психологічну, медичну, правову і матеріальну допомогу, включаючи забезпечення тимчасовим житлом»¹⁴⁸. У свою чергу, ВРЦіРО 9 липня 2014 р. закликала до мирного розв'язання конфлікту на Сході та заявила про власну готовність долучитися до цього. Духовні лідери заклика-

147. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо нормалізації суспільно-політичної ситуації в країні з огляду на внутрішні та зовнішні виклики. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/382-council-of-churches-address-on-socio-political-situation-in-ukraine> (дата звернення: 10.05.2018).

148. Резолюція всеукраїнської конференції Української міжцерковної ради «Церква у час суспільних потрясінь». *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/03-06-2014-rezolyutsiya-vseukrayinskoji-konferen/> (дата звернення: 08.07.2019).

ли незаконні військові формування скласти зброю та припинити кровопролиття; розпочати процес звільнення полонених. Показово, що від імені ВРЦіРО звернення підписав на той час Митрополит Чернівецький і Буковинський (УПЦ МП), місцеблюститель Київської Митрополічної кафедри Онуфрій¹⁴⁹. Також у комюніке засідання ВРЦіРО від 9 липня 2014 р. була висловлена солідарність із особами, які постраждали від конфлікту на Донбасі, та проголошено заклик до «своїх вірних до діяльної допомоги та справ милосердя братам і сестрам зі Сходу України»¹⁵⁰.

Отож, по суті, вказані звернення, як і інші заклики міжконфесійних об'єднань, засвідчили про початок широкої благодійної діяльності церковно-релігійних організацій на сході України. Центральну роль тут відіграла ВРЦіРО, яка також 31 жовтня 2014 р. оприлюднила «Звернення Всеукраїнської Ради Церков на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності». Рада закликала вірних, суспільство загалом та державу посилити волонтерську й благодійницьку діяльність, а також наголосила: «Україна переживає один з найважчих моментів своєї історії. Тому зараз в нашому суспільстві як ніколи потрібними є взаємна допомога, підтримка, милосердя та благодійність»¹⁵¹. Подібні заклики пролунали і у «Зверненні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про обов'язок допомоги у захисті Батьківщини» від 10 лютого 2015 р.¹⁵²

149. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо ситуації на Сході України. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/407-ucro-arreal-on-situation-in-eastern-ukraine> (дата звернення: 20.12.2018).

150. Комюніке засідання Всеукраїнської ради Церков від 9 липня 2014 року. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/405-communication-meeting-ucro-kyiv> (дата звернення: 20.12.2018).

151. Звернення Всеукраїнської Ради Церков на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/419-statement-for-support-volunteering-charity> (дата звернення: 08.05.2018).

152. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про обов'язок допомоги у захисті Батьківщини. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/425-ucro-statement-defence-ukraine> (дата звернення: 08.05.2018).

Важливими були й позиції інших міжконфесійних органів (РЕПЦУ, УМР), які висловили ініціативу в організації благодійної допомоги постраждалим від збройного конфлікту на сході України. Однак РЕПЦУ та УМР акцентували свої зусилля передусім на допомозі переселенцям євангельського віросповідання¹⁵³. Як-от, наприклад: координаційний центр з питань надання допомоги для сходу України був створений при ВСЦ ЄХБ. Перед ним постало завдання надання підтримки внутрішньо переміщеним особам, відправки гуманітарної допомоги на Схід, підтримка учасників АТО¹⁵⁴.

Міжконфесійні заяви від імені ВРЦіРО щодо підтримки постраждалих на сході України систематично лунали до органів державної влади. Важливим для розвитку благодійної допомоги на Сході стало виїзне засідання Ради у м. Краматорськ Донецької області в зоні проведення АТО 2 листопада 2016 р. За його результатами було прийнято «Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства». У документі очільники найбільших церков та релігійних організацій України закликали сторони конфлікту до миру¹⁵⁵. Українські дослідниці О. Горкуша та Л. Филипович назвали це звернення Ради «глибоким і фундаментальним документом», який засвідчує, що «ВРЦіРО поводить себе й говорить до суспільства як єдина духовна інституція, що опікується долею України та духовним здоров'ям українців»¹⁵⁶.

Важливість конструктивного міжконфесійного діалогу для розв'язання військового конфлікту на сході України засвідчує зустріч послів країн «Великої сімки» із представниками ВРЦіРО, яка відбулася 6 лютого 2018 р. у Києві. Глава представни-

153. Комітет з питань допомоги переселенцям зі Сходу України.

154. На Сході і для Сходу. *Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів*. URL: <https://www.baptyst.com/na-shodi-i-dlya-shodu/> (дата звернення: 08.07.2019).

155. Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/475-uccro-statement-on-peace-in-ukraine> (дата звернення: 10.05.2018).

156. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. С. 16.

цтва ЄС в Україні Х. Мінгареллі у зверненні до релігійних діячів відзначив: «Роль ВРЦіРО є важливою у забезпеченні соціальної єдності в Україні, в тому числі для протидії російській агресії. Важлива роль Церков і релігійних організацій також у справі реінтеграції окупованих територій. Ми сповнені рішучості у співпраці з вами в тих сферах, які є надзвичайно необхідні для реформування в Україні»¹⁵⁷.

Разом зі спільними міжконфесійними зусиллями, спрямованими на підтримку постраждалих від конфлікту на Донбасі, дії у відповідному напрямку церкви та релігійні організації проводили і самостійно. Особливо необхідно відзначити зусилля найбільших конфесій із формування спеціальних гуманітарних місій. Восени 2014 р. з ініціативи УПЦ МП як благодійний фонд була організована місія «Милосердя без кордонів», що, зокрема, надавала підтримку населенню, яке проживало у прифронтовій зоні¹⁵⁸. До активної благодійної допомоги підключилися УПЦ КП¹⁵⁹, УГКЦ¹⁶⁰, РКЦ¹⁶¹ та інші релігійні конфесії. На початку 2019 р. на першому засіданні Синоду ПЦУ було створено православну місію допомоги українським жертвам порушень прав людини та політичним

157. Посли країн G7 обговорили стан реформ з Всеукраїнською Радою Церков.

158. Місія «Милосердя без кордонів» доставила 60 тонн гуманітарної допомоги мирним жителям Сходу України. *Українська Православна Церква. Офіційна мережа сайтів Української Православної Церкви*. URL: <https://church.ua/2014/10/17/misiya-miloserdya-bez-kordoniv-dostavila-60-tonn-gumanitarnoji-dopomogi-mirnim-zhitelyam-sxodu-ukrajini/> (дата звернення: 20.07.2019).

159. Олицький капелан отримав подяку за волонтерство і духовну місію на сході України. *Офіційний веб-сайт Ківерцівської райдержадміністрації*. URL: <http://kivadm.gov.ua/news/olyuckyu-kapelan-otrymav-podyaku-za-volonterstvo-i.html> (дата звернення: 19.07.2019).

160. Волонтери Гарнізонного храму святих апостолів Петра і Павла Львівської архієпархії УГКЦ відвідали з гуманітарною місією Схід України. *Капеланство. Info*. URL: <https://kapelanstvo.info/story/volontery-garnizonnogo-hramu-svyatyh-apostoliv-petra-i-pavla-lvivskoyi-arhyeparhiyi-ugkts-vidvidaly-z-gumanitarnoyu-misiyeyu-shid-ukrainy/> (дата звернення: 29.07.2019).

161. Парафія св. Антонія передала обладнання для ще одного стоматологічно-го кабінету на Сході України. *Львівська Архідієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Parafiya_sv_Antoniya_peredala_obladnannya_dlya_shhe_odnogo_stomatologichnogo_kabinetu_na_Sxodi_Ukrainu-ua (дата звернення: 29.07.2019).

в'язням, незаконно утримуваним на території анексованого Криму та Російської Федерації¹⁶².

До благодійної допомоги постраждалим під час військового конфлікту на сході України долучилися не лише найбільші церковно-релігійні організації. Посильна підтримка надходила і від менш численних релігійних рухів. Для прикладу: восени 2014 р. Церква Ісуса Христа святих останніх днів надала для підтримки постраждалих осіб 1,5 млн. доларів США¹⁶³.

Як правило, благодійна допомога церковно-релігійними організаціями реалізовувалася через збір пожертв від прихожан¹⁶⁴. Такі благодійні акції для підтримки і постраждалих, і військових у зоні АТО/ООС організовувалися по всій території України. Так, благодійна акція «Подарунок для солдата» УПЦ КП була проведена у церквах Тернопільщини. Релігійні діячі закликали прихожан пожертвувати на користь військових продукти харчування, солодощі, ліки, засоби гігієни, кошти тощо¹⁶⁵. Суттєвою стала також передана церковно-релігійним організаціям благодійна допомога для постраждалих від бойових дій та військових у зоні АТО/ООС закордонними релігійними структурами. Українські духовні особи закликали до благодійної допомоги Україні міжнародні релігійні благодійні організації¹⁶⁶, уряди інших держав¹⁶⁷ (детальніше див. розділ 3.4).

162. Православна церква України створила місію допомоги політ'язням – Епіфаній. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-misija-dopomohy-polutviazniyam/29759677.html> (дата звернення: 19.07.2019).

163. Мормонська Церква виділяє 1,5 млн. доларів на гуманітарну допомогу переселенцям з Донбасу.

164. Філіппов С. Церква й АТО. *Україна молода*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/2505/405/88735/> (дата звернення: 08.07.2019).

165. Стартувала благодійна акція «Подарунок для солдата». *Тернопільська єпархія Православної церкви України*. URL: <https://cerkva.te.ua/startuvala-blagodijna-aktsiya-podarunok-dlya-soldata/> (дата звернення: 18.11.2019).

166. Блаженніший Святослав зустрівся з президентом Католицької служби допомоги США. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/news/blazhennishiy_svyatoslav_zustrivsyia_z_prezidentom_katolitskoi_sluzhbi_dopomogi_ssha_83511.html (дата звернення: 9.08.2018).

167. Українські церкви просять США посилити гуманітарну допомогу в Україні. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/30937-ukrayinski-cerkvi-prosyat-ssha-posiliti-gumanitarnu-dopomogu-ukrayini.html> (дата звернення: 21.03.2018).

Отож, в умовах військової агресії Росії на Донбасі підтримка учасників АТО/ООС, як-от їжею, одягом, ліками, іноді і деякими видами військової амуніції тощо церковно-релігійними організаціями відбувалася на рівні із волонтерським рухом. Загалом, вважаємо, що в цей час церковно-релігійні організації стали однією зі складових волонтерського руху в Україні. Як зазначалося, уперше долучення церковно-релігійних організацій до волонтерського руху відбулося на початку 2000-х років за підтримки Державного комітету України у справах релігій¹⁶⁸. Щоправда, тоді участь у волонтерському русі відбувалася у мирний час і спрямовувалася на надання практичної підтримки соціально незахищеним категоріям населення. Волонтерський рух церковно-релігійних організацій цього часу, по суті, не відрізнявся від благодійної діяльності.

Частково благодійна допомога нужденним надавалася з-за кордону за посередництва українських церковно-релігійних організацій. Однак уже на початковому етапі реалізації такої підтримки постали проблеми з розмитненням гуманітарних вантажів. (Проблема розмитнення гуманітарних вантажів, зокрема транспортних засобів, гостро постала перед церковно-релігійними організаціями уже з 1990-х років¹⁶⁹.) Про наявність подібних проблем 3 жовтня 2014 р. представники ВРЦіРО, зокрема старший пресвітер Церкви християн віри євангельської А. Козачок, наголосили на зустрічі з Головою ВРУ О. Турчиновим та Прем'єр-міністром України А. Яценюком¹⁷⁰. Вони, таким чином, закликали вищі органи державної влади України об'єднати зусилля для благодійної допомоги, що не залишилося без уваги останніх. Уже 13 жовтня 2014 р. А. Яценюк у спеціальному розпорядженні доручив Міністерству соціальної політики вжити заходів для пришвидшення оформлення гуманітарних вантажів,

168. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 21; ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 236, арк. 52.

169. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 27, арк. 20–21.

170. Религиозные лидеры призвали Кабмин к взаимодействию в деле благотворительности. *Институт релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1469%3A1&catid=34%3AA&Itemid=61&lang=ru (дата звернення: 10.09.2018).

адресованих церковно-релігійним організаціям в Україні, що дозволило б оперативно їх розповсюджувати серед тимчасово переміщених осіб та у зоні проведення АТО. Прем'єр-міністр закликав центральні і місцеві органи виконавчої влади в Україні більш активно співпрацювати з церковно-релігійними організаціями у соціальній сфері¹⁷¹.

За підтримки УПЦ МП 17–20 березня 2015 р. в Україні перебувала делегація Всесвітньої ради церков (ВРЦ), яка виразила солідарність з церквами і народом України через військовий конфлікт на Сході. При цьому, делегація ВРЦ відзначила, що важлива роль у пошуку миру, згоди та примирення належить УПЦ МП як найбільшій релігійній конфесії в Україні. Остання, на переконання ВРЦ, могла б виступити з офіційною заявою щодо територіальної цілісності та єдності України. Делегація також відзначила важливість ВРЦіРО й колективної діяльності церков та релігійних організацій для досягнення миру в Україні¹⁷².

В умовах бойових дій на сході України з весни 2014 р. особливо важливими стали зусилля релігійної спільноти, спрямовані на звільнення українських полонених, військових і цивільних. Через організаційні можливості (перебування у юрисдикції Московської патріархії, вільне поширення на окупованих територіях) найбільш дієву роль у визволенні військовополонених та заручників відіграла УПЦ МП. Частково до процесу звільнення полонених через ВРЦіРО підключилися й інші релігійні конфесії. Для УПЦ МП в умовах гострих неоднозначних оцінок її діяльності серед частини українського соціуму в останні роки це стало можливістю збереження власного авторитету. Одне із перших міжконфесійних звернень щодо необхідності звільнення заручників було висловлене ВРЦіРО уже 9 липня 2014 р. і підписане від імені ВРЦіРО, як зазначалося, Митрополитом Чернівецьким і Буковинським, місцеблюстителем Київської Митрополичої кафедри Онуфрієм. У тексті документу зазначалося: «Ми звертаємось до всіх

171. Яценюк поручил министрам активнее сотрудничать с Церквами в социальной сфере.

172. Communiqué by WCC delegation to Ukraine.

людей доброї волі про всебічне сприяння якнайшвидшому звільненню всіх заручників <...>»¹⁷³.

Станом на 20 грудня 2016 р., відповідно до офіційної статистики УПЦ МП, завдяки діяльності її духовних осіб з полону терористів було звільнено 15 військовослужбовців¹⁷⁴. Звільнення, як правило, відбувалися напередодні Різдва, інших великих релігійних свят, як і Нового року. Так, 18 грудня 2016 р. було звільнено військового Т. Колодія, який перебував у полоні з 2014 р.¹⁷⁵ Одна із найбільших акцій обміну полоненими (у форматі «74 на 306») відбулася 27 грудня 2017 р. на одному із КПП у Донецькій області. Серед 73 звільнених (одна жінка висловила бажання залишитися на окупованій території) був і релігієзнавець І. Козловський. Загалом, до кінця 2017 р. з полону терористів було звільнено 3 140 заручників¹⁷⁶.

До релігійної спільноти з проханням посприяти звільненню полонених зверталися як вищі посадові особи держави, так і рідні та близькі ув'язнених. Президент П. Порошенко та Митрополит Київський і всієї України Онуфрій домовилися про спільну координацію дій держави та церкви у звільненні українських в'язнів¹⁷⁷. 12 жовтня 2017 р. відбулася зустріч Голови СБУ В. Грицака

173. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо ситуації на Сході України.

174. Предстоятель: церковь и впредь будет содействовать освобождению военнопленных. *Православная жизнь*. URL: <http://pravlife.org/content/predstoyatel-cerkov-i-vpred-budet-sodeystvovat-osvobozhdeniyu-voennoplennyh> (дата звернення: 20.03.2018).

175. Зусиллями Української Православної Церкви з полону визволено 73 українських військових. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/zusillyami-ukrajinskoi-pravoslavnoji-cerkvi-z-polonu-vizvoleno-74-ukrajinskix-vijskovix/> (дата звернення: 19.03.2018).

176. Історія звільнення заручників в АТО: останній обмін став найбільшим за кілька років. *ТСН*. URL: <https://tsn.ua/ato/istoriya-zvinnennya-zaruchnikov-v-ato-ostanniy-obmin-stav-naybilshim-za-kilka-rokiv-1073755.html> (дата звернення: 22.04.2018).

177. Зусиллями Української Православної Церкви звільнено українського військовополоненого. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2016/12/18/zusillyami-ukrajinskoi-pravoslavnoji-cerkvi-zvinneno-ukrajinskogo-vijskovopoloneno/> (дата звернення: 21.03.2018).

з представниками ВРЦіРО, за результатами якої Рада мала звернутися до міжцерковних об'єднань й гуманітарних організацій з проханням надати сприяння у звільненні заручників¹⁷⁸. Власне, перерваний після тривалого блокування переговорний процес щодо обміну полоненими відбувся завдяки зусиллям багатьох сторін, у тому числі релігійних діячів.

Уже на початку листопада 2017 р. ВРЦіРО направила відповідні звернення до релігійних лідерів Росії та європейських країн, до керівництва міжконфесійних і міжнародних інституцій¹⁷⁹. Незважаючи на те, що до складу Ради входив і Митрополит Онуфрій, УПЦ МП провела роботу самостійно. У цьому відношенні необхідно наголосити на її досягненнях: домовленості про обмін у форматі «74 на 306»¹⁸⁰.

Логічно, що українські релігійні діячі заявляли про необхідність подальшої роботи щодо звільнення українських полонених. Такі заяви постійно лунали на рівні ВРЦіРО, інших міжконфесійних об'єднань, з ініціативи окремих релігійних конфесій, у тому числі УПЦ МП. 4 січня 2018 р. Митрополит Київський і всієї України Онуфрій під час зустрічі з матерями і дружинами звільнених наприкінці грудня 2017 р. військовополонених заявив, що переговори про звільнення полонених будуть продовжені: «Ми подали нові списки зі своїми пропозиціями. Тепер ці списки будуть розглядатися, будуть переговори. Я думаю, що цей процес буде продовжуватися»¹⁸¹. Сподівання на подальшу

178. Всеукраїнська Рада Церков сприятиме звільненню заручників, утримуваних «ДНР/ЛНР». *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1849%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

179. З полону «ДНР/ЛНР» звільнено 74 заручників, включно з Ігорем Козловським. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1870%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

180. За підтримки УПЦ розпочався процес визволення полонених. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/za-pidtrimki-upc-rozpochavsya-proces-vizvolennya-polonenix/> (дата звернення: 12.03.2018).

181. Ми не будемо зупинятися, поки всіх не звільнимо з полону – Блаженніший Митрополит Онуфрій. *Українська Православна Церква. Синодальний інформа-*

співпрацю у справі звільнення українських бранців висловив на зустрічі з Митрополитом Онуфрієм і Президент України П. Порошенко. Глава держави також подякував українським церквам за допомогу у звільненні в'язнів та підтримку їхніх родин¹⁸². Позитивним сигналом до можливого подальшого звільнення українських бранців, зокрема, стало відвідування 22 липня 2018 р. представниками Синодального відділу УПЦ МП з соціально-гуманітарних питань у Луганську кількох українських полонених військовослужбовців¹⁸³.

Водночас, фактично, не мала практичного прояву діяльність церков і релігійних організацій, спрямована на звільнення українських політв'язнів, утримуваних у Криму та на території Російської Федерації. Адже це питання більшою мірою стосувалося політико-дипломатичної сфери. Усе-таки, у червні 2018 р. від імені парафіян лист з проханням допомогти звільнити українських політичних в'язнів був переданий на ім'я Митрополита УПЦ МП Онуфрія¹⁸⁴. А 11 липня 2018 р. Патріарх УПЦ КП Філарет на зустрічі нагородив відзнаками дипломатів, які проводили діяльність, спрямовану на звільнення українських політв'язнів¹⁸⁵. Поява часткової можливості безпосередньої особистої підтримки релігійними діячами українських політичних в'язнів з'явилася з осені 2018 р. 17 вересня 2018 р. архієпископ Сімферопольський і Кримський УПЦ КП Климент

ційно-просвітницький відділ УПЦ. URL: <http://news.church.ua/2018/01/04/mi-ne-budemo-zupinyatisya-poki-vsix-ne-zvilnimo-z-polonu-blazhennishij-mitropolit-onufrij/> (дата звернення: 19.03.2018).

182. Вітаю допомогу Церкви у звільненні наших полонених.

183. Представники УПЦ відвідали українських військовополонених у Луганську. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ.* URL: <http://news.church.ua/2018/07/28/upc-vidvidala-ukrajinskiv-ivsikovopolonenix-v-lugansku-foto/#more-220039> (дата звернення: 5.08.2018).

184. Віряни УПЦ просять своє церковне керівництво заступитися за українських політичних в'язнів у РФ. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/71393/ (дата звернення: 11.08.2018).

185. Патріарх Філарет нагородив дипломатів за захист українських політв'язнів. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/71802/ (дата звернення: 11.08.2018).

у Сімферополі в слідчому ізоляторі відвідав ув'язненого активіста В. Балуха¹⁸⁶.

Подібним чином склалася ситуація із захопленням Росією 25 листопада 2018 р. в Азовському морі українських моряків. Її вирішення було можливим лише на найвищому, міжнародному політико-дипломатичному, рівні. Водночас українська сторона намагалася залучити до організації процесу звільнення полонених моряків ВМС України релігійні структури, у першу чергу УПЦ МП та його очільника. Із таким проханням Президент П. Порошенко на початку грудня 2018 р. звернувся до Митрополита Онуфрія, щоб через зв'язок з Москвою «по лінії церкви вжити відповідних заходів» для звільнення українських солдат¹⁸⁷. У той же час Патріарх Філарет зустрівся із батьком полоненого моряка Василя Сороки Віктором Сорокою. Останній від імені батьків захоплених у полон моряків звернувся до Патріарха УПЦ КП «з проханням піднести голос Церкви та закликати Кремль стати на законний шлях по відношенню до українських бранців»¹⁸⁸. 17 грудня 2018 р. звернення до релігійних діячів та представників вищих органів влади Росії з вимогою звільнити українських полонених моряків прийняла ВРЦіРО¹⁸⁹. Повторний заклик ВРЦіРО до релігійних й державних органів Російської Федерації, а також до ВРЦ та інших інституцій з'явився 22 січня 2019 р. У відповідному зверненні наголошувалося: «Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій закликає вас зробити все можливе, аби процес звільнення ув'язнених з політичних мотивів громадян України, по-

186. Архієпископ Климент відвідав Балуха у Криму: «Коли він зняв футболку, я побачив шкіру та кістки». *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/arkhiiepyskop-klyment-vidvidav-balukha-u-krymu-koly-vin-zniav-futbolku-iarobachyv-shkiru-ta-kistky> (дата звернення: 19.09.2018).

187. Робитиму все можливе задля звільнення українських моряків з російського полону, – Президент.

188. Патріарх Філарет зустрівся з батьком полоненого моряка. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. URL: <https://www.cerkva.info/posts/patriarkh-filaret-zustrivsia-z-batkom-poloneno-ho-moriaka?fbclid=IwAR041awNgwvLsxgK2tw4HfZPZib9Ta3SFp9Mljf7aB5fXu44TVFuMh3d90> (дата звернення: 9.12.2018).

189. Всеукраїнська Рада Церков закликає Кремль звільнити українських моряків та інших бранців.

лонених і заручників був розблокований, щоб вони були звільнені найближчим часом»¹⁹⁰. 25 липня 2019 р. релігійні діячі на засіданні круглого столу, який проходив у Києві та був присвячений питанням релігійної свободи в Україні, підтримали «Резолюцію щодо незаконно утримуваних громадян України на території Російської Федерації, окупованих Криму та Донбасу». Документ містив низку практичних рекомендацій і для вітчизняного політичного керівництва, і для міжнародного співтовариства, які б оптимізували процес звільнення українських в'язнів та заручників¹⁹¹.

Духовна опіка, зокрема над членами АТО, а згодом ООС, церковно-релігійними організаціями, на сході України реалізовувалася і через інститут військового капеланства. Із початком бойових дій на Сході питання формування інституту військового капеланства в Україні, яке епізодично піднімалося упродовж усіх років незалежності, перейшло у практичну площину. У липні 2014 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі»¹⁹². І хоча вже з 2014 р. капелани різних релігійних конфесій були присутні в зоні АТО, офіційно вперше інститут військового капеланства було запроваджено 2017 р. у Національній гвардії України. Станом на початок липня 2017 р. трудовий договір із НГУ, ставши її працівниками, підписали 38 капеланів¹⁹³ УПЦ КП,

190. Релігійні діячі України закликали звільнити полонених українців та інших бранців Кремля. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/563-uccro-appeal-to-release-ukrainian-captives> (дата звернення: 25.01.2019).

191. Громадськість разом сприятиме звільненню заручників і полонених, утримуваних в Росії та в окупованих Криму і Донбасі. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1984%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 28.07.2019).

192. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. № 677-р.

193. У Нацгвардії запровадили інститут капеланства. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/8998_U_Nacgvardii_zaprovadili_institut_kapelanstva_FOTO.htm (дата звернення: 10.11.2018).

УГКЦ, УАПЦ. Разом з тим, МВС України заборонило залучати до капеланської служби в НГУ священників УПЦ МП, оскільки їхні духовні центри «знаходяться на території країни-агресора»¹⁹⁴. (Очевидно, що це рішення було прийняте відповідно до доповнень до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які передбачали зміну підлеглості релігійними громадами.)

Духовні особи уже від початку військового конфлікту на Сході систематично відвідували українських воїнів на передовій, передаючи їм зібрані пожертви та здійснюючи духовну опіку. У червні 2015 р. владика Макарій уже за кілька днів після інтронізації на кафедрі Митрополита Київського і всієї України відвідав поранених та військових на передовій у зоні АТО. Згодом очільник УАПЦ відзначив: «Я побачив справжніх героїв, які захищають нашу неньку-Україну, і сказав кожному з них, що ми щонеділі у Андріївській церкві в Києві молимося за тих, хто мужньо стоїть на полі бою, за тих, хто в лікарнях лікуються, за тих, хто перебуває у полоні»¹⁹⁵. Як зазначалося вище, 2 листопада 2016 р. у м. Краматорськ Донецької області відбулося виїзне засідання ВРЦіРО, за результатами якого було прийняте «Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства»¹⁹⁶. У цьому відношенні необхідно зауважити, що гуманітарна діяльність церковно-релігійних організацій з підтримки учасників АТО безпосередньо у зоні конфлікту не була підтримана УПЦ МП. Також її представники неодноразово відмовлялися відспівувати загиблих захисників України¹⁹⁷.

194. МВС заборонило залучати священників Московського патріархату до капеланської служби. *Громадське*. URL: <https://hromadske.ua/posts/mvs-zaboronylo-zaluchaty-sviashchenyiv-moskovskoho-patriarkhatu-do-kapelanskoj-sluzhby-v-patshvardii> (дата звернення: 08.10.2018).

195. Новообраний предстоятель свою першу поїздку здійснив на передову. *ТСН*. URL: <https://tsn.ua/ato/glava-uapc-mitropolit-makariy-vidvidav-zonu-ato-437421.html> (дата звернення: 18.11.2019).

196. Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства.

197. «Хай лежить, де лежить, нема чого його сюди везти»: священники МП відмовляються відспівувати загиблого героя АТО. *Коректно*. URL: <https://korektno.com.ua/haj-lezhyt-de-lezhyt-nema-chogo-jogo-syudy-vezty-svyashhenyky-mp-vidmovlyayutsya-vidspivuvaty-zagyblogo-geroya-ato/> (дата звернення: 17.11.2018).

Це, з одного боку, посилювало напругу в суспільстві¹⁹⁸, а з іншого, – ускладнювало і без того непростий міжконфесійний діалог, передусім між УПЦ МП та УПЦ КП. Хоча на офіційному рівні керівництво УПЦ МП не підтримувало подібні дії, а її капелани на рівні з капеланами інших релігійних конфесій України також перебували в зоні АТО. Зі слів речника УПЦ МП, станом на травень 2016 р. таких капеланів у Збройних Силах України нараховувалося 22¹⁹⁹. При цьому, показовим є випадок у Запоріжжі, коли священика УПЦ МП позбавили права служити у приході після його публічної підтримки українських військових, поїздок у зону АТО та спілкування виключною українською мовою²⁰⁰.

Отже, із початком російської військової агресії на сході України церковно-релігійні організації, зокрема об'єднані у ВРЦіРО, а також на рівні окремих конфесій, заявивши про необхідність мирного розв'язання конфлікту, започатковують благодійну допомогу для Сходу. Вони спрямували свої зусилля на підтримку внутрішньо переміщених осіб, учасників АТО/ООС, їх родин, звільнення військових та цивільних полонених, утримуваних на сході України, в анексованому Криму й Росії. Уже на початковому етапі російсько-української війни церковно-релігійні організації виступили як одна зі складових волонтерського руху в Україні.

198. Звернення учасників АТО щодо діяльності церков Московського Патріархату. *Укрінформ*. URL: www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2383398-zvernennacasnikiv-ato-sodo-dialnosti-cerkov-moskovskogo-patriarhatu.html (дата звернення: 25.09.2019).

199. Митрополит Онуфрій на Соборі РПЦ говорив, що ми проти сепаратизму в Україні – речник УПЦ (МП). Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27733568.html> (дата звернення: 21.08.2019).

200. У Запоріжжі священика МП позбавили права на служіння у церкві за підтримку бійців АТО. *ТСН*. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-zaporizhzhivsvyaschennika-mp-pozbavili-prava-na-sluzhinnya-u-cerkvi-za-pidtrimku-biyciv-ato.html> (дата звернення: 19.07.2019).

Міжнародна активність церков і релігійних організацій України

5.1. Міжнародні релігійні ініціативи церковно-релігійного середовища

У роки незалежності України церковно-релігійні організації, перетворившись на важливий соціальний інститут, почали проводити діяльність, спрямовану на підтримку власних релігійних та окремих державних міжнародних ініціатив. Відповідна робота здійснювалася як окремими конфесіями, так і на рівні міжконфесійних об'єднань. Зросла міжнародна активність церковно-релігійних організацій з актуалізацією питання створення Єдиної Помісної Православної Української Церкви. З іншого боку, відчутною є підтримка ними євроінтеграційного курсу держави та протистояння російській військовій агресії в Україні. (При цьому, тривалий час українські релігійні конфесії, фактично, не брали участі в «обговоренні проблем об'єднаної Європи», зокрема і євроінтеграційних прагнень України¹.)

Міжнародна діяльність церковно-релігійних організацій була започаткована у перші роки незалежності. У цей час вона переважно зводилася до налагодження контактів з міжнародними релігійними організаціями та окремими церковними структурами за кордоном. Уже до кінця 1991 р. за кордон для участі в релігійних форумах, для вирішення питань підготовки кадрів, одержання релігійної літератури, гуманітарної допомоги тощо виїжджало

1. Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні. С. 7.

понад 500 церковно-релігійних осіб. Також понад 100 осіб були спрямовані для здобуття освіти у духовних навчальних закладах поза межами України, а ряд релігійних організацій, передусім католицизму й іудаїзму, через нестачу служителів культу запросили духовних осіб з інших країн (Ізраїль, Польща, США, Угорщина, Чехословаччина)².

З часом для реалізації міжнародної діяльності при найбільших церковно-релігійних організаціях, передусім при УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ та інших, створені спеціалізовані відділи (департаменти) із зовнішніх (церковних) зв'язків. Їх діяльність, як правило, зводиться до підтримки відносин із закордонними церковно-релігійними структурами, організації участі духовних осіб відповідних конфесій у зарубіжних тематичних заходах, зустрічей зарубіжних релігійно-духовних осіб та політичних і державних діячів, делегацій інших країн тощо.

Після створення наприкінці 1996 р. ВРЦіРО міжнародна, у тому числі церковно-релігійна діяльність, реалізується і в рамках міжконфесійного діалогу. В одному із перших документів Ради були розглянуті питання міжнародних зв'язків церковно-релігійних організацій України. Представники міжконфесійного органу небезпідставно припускали, «що церкви і релігійні організації є серйозним чинником відкриття України для світового співтовариства, утвердження її на міжнародній арені, подолання несправедливих стереотипів про нашу землю та наших людей, які часом ще даються взнаки»³. Також у документі зазначається: «Всеукраїнська Рада церков і релігійних організацій підносить свій голос на захист тих українців, що знаходяться за кордоном і не повною мірою користуються релігійними свободами, гарантованими міжнародними правовими актами»⁴. Зі слів Глави УГКЦ Святослава Шевчука, виголошених ним на 29 листопада 2016 р. на урочистому засіданні з нагоди 20-ліття заснування ВРЦіРО, «Рада Церков розвинула міжнародну сферу діяльності, презентуючи

2. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 644, арк. 43.

3. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. С. 27.

4. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37.

альтернативну думку і позицію про Україну»⁵. Значний потенціал для міжконфесійного діалогу у контексті міжнародної діяльності також мають інші міжконфесійні об'єднання, серед яких УМР, НПХЦУ, РЄПЦУ, РП ДУЦМУ, ВРРО.

Також необхідно зазначити, що при Міністерстві закордонних справ України як консультативно-дорадчий орган створено Громадську раду з питань співробітництва з релігійними організаціями.

Чи не основним напрямком церковно-релігійної діяльності української духовної спільноти є її зв'язки з вірними з-за кордону. У цьому випадку можна окреслити два аспекти: по-перше, це делегування українських вірних, передусім прочан, поза межі України; по-друге, це церковно-релігійна діяльність іноземних віруючих в Україні.

Делегування українських віруючих за кордон було активізовано наприкінці 1990-х років, що, окрім іншого, було пов'язано з підготовчими заходами до відзначення 2000-ліття від народження Ісуса Христа⁶. У рамках цих заходів держава надавала українським церквам допомогу у розвитку співробітництва з міжнародними релігійними структурами, укріпленні зв'язків з іноземними одновірцями, здійснення паломництва до світових релігійних центрів. З цією метою лише у 1998 р. для від'їзду за кордон були оформлені документи близько 300 представникам різних релігійних конфесій⁷.

Традиційним напрямком паломництва з країни є відвідання мусульманами України ісламських святинь в Королівстві Саудівська Аравія⁸. Однак кількість таких є порівняно незначною. Зокрема, в період хаджу 1997 р., за умовами договору між Україною та Саудівською Аравією, цю країну могли відвідати 100 українських паломників. При цьому, фінансове забезпечення перебування у 1997 р. 50 паломників на території Королівства взяла на себе приймаюча сторона. У подальшому кількість

5. Всеукраїнська Рада Церков відзначила своє 20-ліття.

6. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні. С. 28.

7. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 82, арк. 164.

8. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 15.

мусульман-паломників з України до святих місць Королівства Саудівська Аравія зростала⁹.

Принагідно зазначимо, що упродовж 23–30 грудня 1996 р. у Королівстві Саудівська Аравія перебувала офіційна українська делегація на чолі із заступником голови Державного комітету України у справах національностей та міграції Ю. Білухи. Метою візиту було проведення переговорів щодо надання допомоги в облаштуванні кримських татар, які поверталися до України, та організація паломництва українських мусульман до Саудівської Аравії¹⁰.

Діяльність іноземних духовних осіб в Україні особливо активізувалася з кінця 1990-х – початку 2000-х років. У 2000 р. Україну на запрошення місцевих релігійних інституцій відвідало 14 797 осіб, у тому числі 5 023 таких осіб відвідали Україну як проповідники, 1 410 осіб – для реалізації гуманітарних проектів, 1 133 особи – для освітньої діяльності в духовних навчальних закладах, 1 329 осіб – як паломники, 21 особа – з метою налагодження видавничої справи, 914 осіб – для участі у різного роду форумах, конференціях, семінарах тощо¹¹.

До вказаної статистики не потрапили брацлавські хасиди, які традиційно на свято Рош га-Шана відвідують місце поховання цадика Нахмана у м. Умань Черкаської області. У 2000 р. кількість хасидів, які відвідали Умань, була зафіксована на рівні понад 6 000 паломників із 23 країн світу¹². Їх чисельність в Україні, за різними оцінками, до кінця 2010-х років постійно зростала і сягала не менше як 20 000 осіб.

У різні роки значна кількість брацлавських хасидів та розмах святкування єврейського нового року в Умані призводили до напруги у відносинах між паломниками та місцевими жителями. Уже в 1996 р. Україна намагалася вирішити проблеми з паломництвом брацлавських хасидів. Зокрема, для «недопущення в майбутньому негативних проявів при організації паломництва»

9. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 27, арк. 195.

10. Там само. Арк. 194.

11. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 2000 р. (витяг). *Людина і світ*. 2001. № 2–3. С. 36.

12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 132, арк. 15.

міністр закордонних справ України Г. Удовенко у листі першому віце-прем'єр-міністру України В. Дурдинцю від 18 листопада 1996 р. серед ряду заходів пропонував:

«1. Посольствам України в Державі Ізраїль, США, Франції, Канаді, Великій Британії та Республіці Польща довести до відома іудейських релігійних організацій і центрів, причетних до паломництва брацлавських хасидів до могили цадика Нахмана в м. Умані, інформацію про правовий статус Історико-культурного центру в м. Умані.

2. Посольству України в Державі Ізраїль з'ясувати у керівництва Всесвітнього об'єднання Брацлавських хасидів (ВОбХ) реальність намірів фінансування будівництва об'єктів у м. Умані, необхідних для розвитку паломництва, а також сприяти проведенню якнайшвидших переговорів ВОбХ з Держкомрелігій України з питань, пов'язаних з організацією паломництва брацлавських хасидів до єврейських святинь в Україні.

<...>.

5. Черкаській обласній державній адміністрації, Уманській міськдержадміністрації, Генеральному агентству по туризму в Черкаській області, Держкомтуризму України разом з ВОбХ створити туристичне підприємство, в функції якого входить вирішення комплексу проблем щодо активізації, прийому та обслуговування паломників-хасидів, які перебуватимуть в Україні в якості туристів.

6. Доручити Держкомрелігій України провести у березні 1997 р. робочу зустріч за участю представників МЗС України, МВС України, Держкомтуризму України, Черкаської облдержадміністрації та Уманської міськдержадміністрації для дієвої координації та остаточного вирішення комплексу питань, пов'язаних з паломництвом брацлавських хасидів до єврейських святинь в Україні»¹³.

Міжнародна діяльність українських християнських конфесій активізувалася в умовах підготовки до відзначення 2000-ліття від Різдва Христового. Насамперед у цей час вони брали участь у роботі міжнародних форумів, що займалися практичними заходами із відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Досить

13. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 27, арк. 166–167.

активно у цьому відношенні діяла УПЦ МП. Її очільник Митрополит Київський і всієї України Володимир брав участь у роботі Комітету зі святкування 2000-ліття Різдва Христового при ООН. Він також взяв участь спільно з ієрархами Вселенського православ'я у святковій літургії в Єрусалимі, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового. За заслуги в розвитку міжнародного екуменічного руху, внесок у примирення релігійних конфесій та у розвиток духовної культури Митрополит Київський і всієї України Володимир був обраний дійсним членом Міжнародної Академії Інформатики при ООН з присвоєнням звання академіка. У Парижі вчена рада Свято-Сергіївського Богословського інституту присвоїла Володимирі звання доктора богослов'я. Також зауважимо, що лише упродовж 1999 р. 116 делегацій УПЦ МП відряджалися у різні країни світу з метою налагодження міжцерковних відносин¹⁴.

Напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового активувалася міжнародна діяльність й інших християнських конфесій. Делегація УПЦ КП в Ізраїлі взяла участь у Міжнародній конференції «Свята земля – 2000». По її завершенню Патріарх Філарет зустрівся з послом Ізраїлю в Україні. Також представники УПЦ КП були представлені у засіданні німецько-українського колоквиуму «Церква та влада в Німеччині: правові засади та суспільна місія». У 1998 р та 1999 р. Патріарх Філарет здійснив, відповідно, два візити до США, метою яких було налагодження та зміцнення міжцерковних зв'язків між УПЦ КП та американською Українською православною церквою. Активними були зв'язки з міжнародними екуменічними організаціями УГКЦ та РКЦ. Вони, зокрема, організували паломництва віруючих до святих місць Франції, Іспанії, Італії, Польщі. Помітною була активізація міжнародної діяльності серед українських протестантських церков (ВС ЄХБ, ХВЄП, АСД). Останні найбільше брали участь у роботі міжнародних наукових конференцій, діяли у сфері духовної освіти, організації християнських тематичних теле- і радіопередач, налагодженні гуманітарної допомоги тощо. До загальної активізації міжнародної діяльності долучилися й представники Об'єд-

14. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 153зв.

нання іудейських релігійних організацій України, мусульманські центри України та інші¹⁵.

Зміцненню міжнародного авторитету сприяв прийом в Україні зарубіжних релігійно-духовних осіб й політичних та державних діячів іноземних країн. 24 червня 2001 р. представники ВРЦіРО зустрілися із Папою Римським Іваном Павлом II, який з візитом перебував в Україні. Під час зустрічі Глава Католицької церкви, по суті, відзначив і державотворчу діяльність ВРЦіРО: «Від щирого серця даю мою високу оцінку діяльності, яку Всеукраїнська Рада Церков здійснює для сприяння й збереження духовних і релігійних цінностей, таких необхідних для побудови по-справжньому вільного й демократичного суспільства»¹⁶. У привітанні ВРЦіРО (від 19 березня 2013 р.) Папи Римського Франциска з нагоди його інтронізації на апостольський престол українські духовні лідери також зазначили: «Цими днями пригадуємо теплу і приязну зустріч членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій із Вашим попередником Святішим Іваном Павлом II під час його візиту в Україну у 2001 році. Усвідомлюючи важливість діалогу між різними конфесіями, сподіваємось на подальший розвиток взаємовідносин між Україною та Апостольською Столицею на користь духовного збагачення європейської спільноти, утвердження свободи віросповідання та промоції міжконфесійного порозуміння у світі»¹⁷.

У жовтні 2011 р. члени ВРЦіРО провели зустрічі із представниками посольств США, Франції, Канади, Ізраїлю, Великобританії, Німеччини, Польщі, Ватикану. 2015 р. у Києві відбулася низка зустрічей ВРЦіРО із делегацією ВРЦ¹⁸. Частіше подібні зустрічі – і зарубіжних релігійно-духовних представників, і політичних та державних лідерів – церковно-релігійні організації України проводять не як представники міжконфесійних об'єднань, а самостійно.

У період незалежності окремі українські релігійні конфесії набули представництва у складі деяких міжнародних релігійних

15. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 153зв.–154зв.

16. Промова папи Івана Павла II на зустрічі з представниками Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій 24 червня. *Людина і світ*. 2001. № 6. С. 32.

17. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021. С. 389.

18. 20 років на шляху діалогу та порозуміння.

об'єднань. Серед таких, зокрема, до складу створеної у 2004 р. у Москві на засіданні II Міжрелігійного миротворчого форуму Міжрелігійної ради СНД були включені глави окремих традиційних релігійних конфесій України. До складу Президії Міжрелігійної ради СНД увійшли: Митрополит Київський і всієї України Володимир (помер 5 липня 2014 р.), головний рабин України Федерації єврейських общин України А. Хайкін, головний рабин Києва та України Я. Блайх. А. Колодний відзначає, що участь України у II Міжрелігійному миротворчому форумі була «не на рівних, бо ж все керівництво роботою зустрічі перебрав на себе Московський Патріархат, якого там ми (Україна. – *Авт.*) поставили частиною»¹⁹. Діяльність Міжрелігійної ради СНД, яка мала б стати «значимим та унікальним майданчиком для діалогу між державами, народами й релігійними традиціями» непослідовна. Адже вона не відреагувала на пряме збройне втручання Російської Федерації в Україну навесні 2014 р. Тим більше, очевидно, що діяльність українських представників у Міжрелігійній раді СНД буде суто формальним після фактичного виходу України зі складу структур СНД навесні 2018 р.

Окремі українські релігійні організації налагодили співпрацю у рамках СНД з іншими релігійними структурами. У 1999 р. Духовне управління мусульман України спільно зі всіма Духовними управліннями мусульман СНД підписало угоду щодо протистояння екстремізму, а також щодо питань підготовки кадрів й використання релігійної літератури²⁰.

Одним із напрямків міжконфесійного діалогу, який декою мірою вийшов і на міжнародний рівень, стало питання створення ПЦУ. Діалог активізувався у квітні 2018 р. після того, як Верховна Рада України підтримала звернення Президента П. Порошенка до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання томосу про автокефалію Єдиній Помісній Православній Церкві в Україні. Українські релігійні діячі висловлювали необхідність надання автокефалії і під час зустрічей із закордонними релігійними особами та з політичними діячами інших країн. Про свою рішучу під-

19. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. С. 31.

20. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 6, спр. 129, арк. 153зв.–154зв.

тримку автокефалії також заявила західна українська діаспора, у тому числі Світовий конгрес українців²¹. На підтримку автокефалії виступила і частина релігійної спільноти України. Упродовж 26–30 травня 2018 р. у Стамбулі перебувала ініціативна група вірян з України, яка передала Вселенському Патріарху Варфоломію звернення з проханням підтримати надання томосу Єдиній Помісній Православній Українській Церкві. Українську делегацію, яку очолював представник Київської православної богословської академії С. Чокалюк, прийняв особисто Вселенський Патріарх²². Акція українців на підтримку автокефалії відбулася у Стамбулі і наприкінці серпня 2018 р., коли проходила зустріч Патріарха РПЦ Кирила та Вселенського Патріарха Варфоломія²³.

Відмінну від решти православних релігійних конфесій позицію у ставленні до ідеї створення Помісної Церкви зайняла УПЦ МП, яка висловлювала її і на міжнародному рівні. 8 травня 2018 р. Митрополит Онуфрій під час зустрічі з послом США в Україні М. Йованович заявив, що «відновлення єдності українського Православ'я має відбуватися виключно на канонічній основі»²⁴. УПЦ МП також засудила втручання у питання щодо надання томосу про автокефалію української влади²⁵. Однозначно, що питання про надання

21. Звернення Постійної Конференції Українських Православних Єпископів Поза Межами України. *Світовий конгрес українців*. URL: [http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Letters/Statement\(Ukr.\).pdf](http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Letters/Statement(Ukr.).pdf) (дата звернення: 10.06.2018); Президент СКУ Євген Чолій зустрівся з Вселенським Патріархом Варфоломієм I у Стамбулі.

22. Український день на Фанарі. *Київська православна богословська академія*. URL: <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/all-news/news/2608-ukrainskyi-den-na-fanari.html> (дата звернення: 11.06.2018).

23. Українці у Стамбулі сьогодні моляться за Томос.

24. Блаженніший Митрополит Онуфрій зустрівся з Послом США в Україні Марі Йованович. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/05/08/blazhennishij-mitropolit-onufrij-zustrivsia-z-poslom-ssha-v-ukrajini-mari-jovanovich/#more-203562> (дата звернення: 01.06.2018).

25. Синод звернувся до вірних УПЦ щодо інформації про можливість «надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/05/25/sinod-zvernuvsya-do-virnix-upc-shhodo-informaciji-pro-mozhlyvist-nadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavnoji-cerkvi-v-ukrajini/> (дата звернення: 12.06.2018).

томосу набуло помітного політичного забарвлення. Однак, як уже зазначалося, вважаємо, що за інших обставин, без відповідного звернення Президента П. Порошенка та підтримки звернення Верховною Радою України (19 квітня 2018 р.) питання надання томосу про автокефалію не перейшло б у практичну площину.

Незважаючи на «не канонічність» УПЦ КП, сама постановка питання про надання томосу про автокефалію дозволила їй активніше заявити про себе на міжнародному рівні. 2 травня 2018 р. в Брюсселі у Європарламенті за участі Патріарха Філарета відбулася конференція «Україна за часів незалежності: погляд Православної церкви Київського патріархату на суспільство, що змінюється»²⁶. Між іншим, під час її роботи Патріарх Філарет нагородив першого віце-президента Європейського Парламенту М. Макгіннес орденом святого Володимира III ступеня. У рішенні Патріарха наголошено, що нагорода присуджується «за підтримку співпраці УПЦ КП з Європарламентом»²⁷.

Зміцненню міжнародного авторитету також сприяє участь українських релігійних діячів у міжнародних тематичних заходах. Для прикладу: у лютому 2018 р. у м. Доха (Катар) у роботі XIII Міжнародної міжрелігійної конференції «Релігія та права людини» Україну представляли муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» С. Ісмагілов та голова Центру міжрелігійного діалогу Імад Абу Ар-Руб²⁸. У цьому відношенні вони не лише піднімають питання релігійного життя в Україні загалом, а й проблематику міжрелігійного діалогу та міжрелігійних відносин. У доповіді на науковому форумі муфтії С. Ісмагілов відзначив: «Україну вважають чи не за найтолерантнішу державу не

26. Патріарх Філарет у Європарламенті: війна на Донбасі – «це загальноєвропейська проблема». УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/politics/10101962-patriarh-filaret-u-yevroparlamenti-viyna-na-donbasi-ce-zagalnoyevropeyska-problema.html> (дата звернення: 07.05.2018).

27. Філарет нагородив орденом віце-президента Європарламенту. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2452731-filaret-nagorodiv-ordenom-viceprezidenta-evroparlamentu.html> (дата звернення: 03.05.2018).

28. Головуючий у ВРПО на Міжнародній конференції в Катарі: Україну вважають однією з найтолерантніших держав не лише Європи, але й світу. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrpo.org.ua/128-news/2018/63-inter-religious-conference-in-qatar.html> (дата звернення: 28.05.2018).

лише Європи, а й цілого світу»²⁹. Час від часу разом із релігійними діячами у тих або інших заходах беруть участь і представники органів державної влади. У роботі згаданої XIII Міжнародної міжрелігійної конференції «Релігія та права людини» у лютому 2018 р. у м. Доха також брали участь народний депутат В. Єленський, голова й заступник голови Державного департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраш та Л. Владиченко відповідно³⁰.

Великі міжнародні релігійні конференції також відбувалися і в Україні. Окрім вищезазначених, однією з найбільших стала XIX Міжнародна наукова конференція «Історія релігій в Україні», яка відбулася у Львові упродовж 12–15 травня 2009 р. Науковий форум, у якому взяли участь понад 300 учасників, у тому числі з Польщі, Литви, Угорщини, Словаччини, Німеччини, відбувся з ініціативи Інституту релігієзнавства (філії Львівського музею історії релігій) за підтримки Львівської обласної ради, відділу у справах національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації³¹.

Отже, одним із напрямків діяльності церковно-релігійних організацій стала підтримка їх власної міжнародної активності. Відповідна діяльність значною мірою активізувалася, коли церковно-релігійні організації перетворилися на важливу соціальну інституцію. Міжконфесійний діалог у міжнародному контексті активізувався у зв'язку з процесом наданням автокефалії ПЦУ.

5.2. Духовна підтримка державної міжнародної діяльності

Поряд із реалізацією власних та міжконфесійних міжнародних релігійних ініціатив церковно-релігійні організації долучалися до підтримки деяких державних міжнародних заходів. Уже від

29. Релігійна толерантність як відмова від нетерпимості. Доповідь муфтія Саїда Ісмаїлова на Міжнародній конференції в Катарі. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrro.org.ua/128-news/2018/64-religious-tolerance-as-a-rejection-of-intolerance.html> (дата звернення: 28.05.2018).

30. Головуючий у ВРПО на Міжнародній конференції в Катарі: Україну вважають однією з найтолерантніших держав не лише Європи, але й світу.

31. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 8, спр. 63, арк. 95–96.

початку 1990-х років в умовах становлення новітніх українських політичних інституцій, зокрема й на міжнародній арені, досить відчутною стала їх підтримка церквою. Однак, тут у силу організаційних можливостей, зокрема через досвід зв'язків із Заходом у період підпільної діяльності в умовах радянського тоталітаризму другої половини ХХ ст. та наявність численних релігійних структур у західному світі, найбільше сприяння державі надала УГКЦ: «Після унезалежнення України українська греко-католицька церква надала молодій державі дуже серйозну підтримку на міжнародній арені: від зв'язків серед західного політістемлішменту до приміщень для дипломатичних представництв; від різноманітних акцій на підтримку України в світі до дуже конкретної опіки українськими заробітчанами»³².

У 2013 р. активізувався міжконфесійний діалог щодо підтримки євроінтеграційного курсу України. Церква та релігійні організації не виступали проти євроінтеграції, а в окремих випадках відкрито її підтримали. Уже у 2013 р. представники ВРЦіРО здійснили ряд візитів до Брюсселя, де обстоювали європейський вибір України та захищали традиційні для українського суспільства сімейні й моральні цінності³³. 6 березня 2013 р. делегація ВРЦіРО у Брюсселі провела зустріч з єврокомісаром з питань розширення і політики добросусідства Ш. Фюле. Під час зустрічі відбулося обговорення питання «європейських перспектив України з огляду на різні труднощі євроінтеграційного процесу»³⁴. При цьому, лідери релігійних конфесій наголошували на важливому значенні моральних засад як для розбудови українського суспільства, так і для європейської спільноти загалом.

30 вересня 2013 р. ВРЦіРО підготувала «Звернення Церков і релігійних організацій до українського народу» з приводу євроінтеграційних прагнень України. У документі релігійні діячі наголошували на необхідності цінування, збереження, захисту і примно-

32. Релігія у міжнародних відносинах. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/949874.html> (дата звернення: 19.03.2018).

33. 20 років на шляху діалогу та порозуміння.

34. Делегація Всеукраїнської Ради Церков зустрілась з єврокомісаром Штефаном Фюле.

ження традиційних релігійних, культурних, сімейних і моральних цінностей, які тривалий час були базовими для європейських народів. Водночас висловлювалася думка, що перед вибором шляху подальшого розвитку України природною є її орієнтація на Європу, бажання «бути незалежною державою в колі вільних європейських народів»³⁵.

Після підписання у 2014 р. Угоди про асоціацію України і ЄС церква та релігійні організації України продовжили підтримку політичного курсу держави, спрямованого на зближення з ЄС. Певний час деякою невизначеністю характеризувалася позиція УПЦ МП, яка до того також не засудила російську військову агресію в Україні. Однак, будучи членом ВРЦіРО, очевидно, щоб не випасти із загальнотематичного діалогу і не втратити власного авторитету, УПЦ МП виступала спільно, хоча і без найвищого представництва, у відповідних заходах міжконфесійного органу. 17 травня 2017 р. до складу делегації ВРЦіРО у Страсбурзі, яка взяла участь у засіданні комітету Парламентської асоціації України – ЄС, європейського комітету із закордонних справ, неформальної депутатської групи «друзів України», входив представник УПЦ МП протоієрей Віталій Поліщук³⁶.

Церковно-релігійні організації активно долучилися до діяльності України, спрямованої на заручення міжнародною підтримкою держави у протистоянні російській військовій агресії. Значні успіхи релігійної спільноти необхідно відзначити, зокрема, у сприянні звільненню українських військовополонених та заручників, наданні гуманітарної допомоги постраждалим, засудженні утисків свободи совісті й діяльності релігійних організацій на окупованій території тощо. Відкрито не засудила російської військової агресії в Україні одна із найбільших релігійних конфесій держави – УПЦ МП.

На міжнародному рівні проблема звільнення бранців постійно піднімалася українськими релігійними діячами. На конференції

35. Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні.

36. Делегація Ради Церков провела зустрічі в Європейському Парламенті та Раді Європи. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1804:1&catid=35:world&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 06.03.2018).

«Ціна російської агресії в Україні: свідчення викрадень, тортур та вбивств», яка проходила 2 травня 2018 р. у Брюсселі, Патріарх Філарет наголосив європарламентарям на факті утримання заручників на окупованих територіях й відзначив, що церква докладає зусиль для їх звільнення³⁷.

Українські церковно-релігійні організації також докладали зусиль для звільнення українських полонених в інших країнах світу. У травні 2018 р. УГКЦ звернулася до Президента України П. Порошенка та міжнародного співтовариства із закликом захистити «право на правосуддя» моряка А. Новічкова, ув'язненого в Ірані за сумнівних обставин і якому загрожує смертна кара³⁸. (А. Новічков був звільнений на початку 2019 р., що стало можливим завдяки його обміну на засудженого в Україні іранського шпигуна.)

26 червня 2018 р. представники ВРЦіРО на засіданні, яке проходило у Києві, підписали спільне звернення на адресу президента Російської Федерації із закликом звільнити ув'язнених за політичними мотивами, серед яких О. Сенцов, О. Кольченко, Р. Сущенко, П. Гриб, М. Карпюк, С. Клих, В. Балух та інші³⁹. Звернення релігійних діячів України на адресу представників вищих органів влади Росії з'явилися і після захоплення в Азовському морі 25 листопада 2018 р. українських моряків. На початку грудня 2018 р. Митрополит Одеський і Ізмаїльський (УПЦ МП) Агафангел закликав Патріарха РПЦ Кирила звернутися до керівництва Російської Федерації з проханням звільнення українських моряків⁴⁰; із подібними проханнями, зокрема й безпосередньо

37. Патріарх Філарет у Європарламенті: війна на Донбасі – «це загальноєвропейська проблема».

38. Морський апостолят України закликає захистити українського моряка, якому загрожує смертна кара в Ірані. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/news/morskiy_apostolyat_ukraini_zaklikaie_zahistiti_ukrainskogo_moryaka_yakomu_zagrozhuie_smertna_kara_v_irani_82897.html (дата звернення: 01.06.2018).

39. Всеукраїнська Рада Церков закликає Путіна звільнити Сенцова та інших політ'язнів. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/546-uccro-statement-on-release-hostages-of-russia-freesentsov-letmypeoplego> (дата звернення: 30.06.2018).

40. Митрополит Агафангел обратился к Предстоятелю РПЦ с просьбой оказать содействие в освобождении украинских моряков. *Православная Одесса*. URL:

на адресу президента Росії, зверталися й інші представники УПЦ МП⁴¹. 17 грудня 2018 р. з'явилася спільна заява українських церковно-релігійних діячів, об'єднаних у ВРЦіРО, і до релігійних, і до посадових осіб Російської Федерації з вимогою звільнити полонених українських моряків⁴².

У ході російської військової агресії та загострення гуманітарної кризи на сході України українські релігійні діячі закликали міжнародну спільноту посилити гуманітарну допомогу. 9 листопада 2015 р. у Вашингтоні Предстоятель УПЦ КП Патріарх Філарет, Глава УГКЦ Верховний архієпископ Києво-Галицький Святослав, головний рабин Києва й України Яків Дов Блайх зустрілися з представниками Адміністрації Президента США. Делегація українських релігійних лідерів передала на ім'я Б. Обама лист ВРЦіРО з проханням посилити гуманітарну допомогу Україні, у тому числі й сприяти відправленню зібраної допомоги у рамках реалізації програми «Партнерство заради миру» та «Державної програми партнерства Національної Гвардії»⁴³. Українські релігійні діячі налагодили співпрацю з міжнародними релігійними благодійними організаціями, передусім з Католицькою службою допомоги (м. Балтимор), які включилися у підтримку постраждалих на сході країни осіб⁴⁴.

Релігійна громада України також намагалася привернути увагу світового співтовариства до утисків свободи совісті й діяльності релігійних організацій на окупованих територіях. 6 лютого 2018 р. на засіданні Секретаріату ВРЦіРО було прийнято рішення звернутися до міжнародних організацій та іноземних дипломатичних місій із закликом вжити заходів для припинення утисків

<http://eparhiya.od.ua/sobyitya/sobyitya/4980-mitropolit-agafangel-obratilsya-k-predstoyatelyu-rpts-s-prosboy-okazat-sodeystvie-v-osvobojdenii-ukrainskih-moroyakov> (дата звернення: 9.12.2018).

41. Митрополит УПЦ МП закликав Путіна звільнити українських моряків. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/6/7200435/> (дата звернення: 9.12.2018).

42. Всеукраїнська Рада Церков закликає Кремль звільнити українських моряків та інших бранців.

43. Українські церкви просять США посилити гуманітарну допомогу в Україні.

44. Блаженніший Святослав зустрівся з президентом Католицької служби допомоги США.

віруючих й релігійних організацій в ОРДЛО. Підставою для цього стало прийняття так званою «Народною радою ЛНР» 2 лютого 2018 р. «закону» «Про свободу совісті та релігійні об'єднання»⁴⁵. 24–26 липня 2018 р. українські релігійні діячі брали участь у міністерській конференції США з просування свободи віросповідання, яка відбулася у Вашингтоні. На заході було наголошено на релігійних переслідуваннях в різних частинах світу та окреслено план дій протистояння цьому. У підсумку у Вашингтоні було прийнято «Потомакський план дій», який передбачав ряд практичних заходів, спрямованих на зміцнення свободи віросповідання⁴⁶.

На міжнародному рівні представники українських церков та релігійних організацій і в інший спосіб засуджували військову агресію Російської Федерації в Україні. А 2 травня 2018 р. у Брюсселі Патріарх Філарет під час участі у роботі конференції «Ціна російської агресії в Україні: свідчення викрадень, тортур та вбивств» закликав Європарламент розглядати війну на сході України «як загальноєвропейську проблему»⁴⁷. У свою чергу, Предстоятель УГКЦ Святослав Шевчук на конференції з питань релігійної свободи в Україні, яка проходила 13 червня 2018 р. у посольстві США у Ватикані, наголосив, що війна в Україні є цивілізаційним конфліктом, конфліктом між минулими пережитками та майбутнім демократичним європейським розвитком держави⁴⁸.

У контексті міжнародної діяльності церковно-релігійних організацій необхідно відзначити їх заяви, пов'язані з підтримкою

45. Рада Церков стурбована новими утисками віруючих в ОРДЛО. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1877%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

46. Міністерська конференція в США привернула увагу всього світу до релігійних переслідувань. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1921%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 9.08.2018).

47. Патріарх Філарет у Європарламенті: війна на Донбасі – «це загальноєвропейська проблема».

48. «Важливою місією нашої Церкви є підготувати серця людей до прощення та примирення», – Глава УГКЦ в Посольстві США у Ватикані. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_proviv_konferentsiyu_v_posolstvi_ssha_pri_apostolskiy_stolitsi_83104.html (дата звернення: 9.08.2018).

постраждалих у різних країнах від терористичних актів. У березні 2019 р. ВРЦіРО засудила масове вбивство унаслідок терористичного акту десятків мусульман у мечетях м. Крайстчерч у Новій Зеландії⁴⁹. У квітні 2019 р. український міжконфесійний орган виступив із засудженням релігійної ворожнечі та переслідувань, у тому числі убивств, християн у Шрі-Ланці та Нігерії⁵⁰.

Таким чином, церковно-релігійні організації у 1990-х – 2010-х роках також спрямовували свої зусилля на духовну підтримку державної міжнародної діяльності. Серед основних напрямків міжконфесійного діалогу тут стали питання європейської інтеграції та протистояння російській військовій агресії в Україні.

49. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021. С. 390.

50. Там само. С. 391.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу з'ясувати, що проблематика сучасних міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні залишається маловивченою. Здебільшого, в українській, українській діаспорній та зарубіжній історичній науці окреслена тема висвітлювалася контекстуально, у межах загальної характеристики процесів церковно-релігійного життя в Україні періоду незалежності. Аналіз виявленої джерельної бази, яка представлена неопублікованими архівними документами та опублікованими документами і матеріалами, разом із осмисленням наукового доробку попередників, з урахуванням відповідних методологічних основ дозволяє усебічно розглянути міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках.

Становлення релігійної мережі в Україні розпочалося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років і особливо активізувалося у перші роки незалежності. Цьому, окрім іншого, сприяло і прийняття 23 квітня 1991 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Значне зростання релігійних громад, передусім християнських, також пов'язане з відзначенням 2000-ліття Різдва Христового. Темпи розширення релігійної мережі уповільнилися на початку 2000-х років. За роки незалежності провідними релігійними конфесіями в Україні стали християнські, серед яких православні, католицькі й протестантські; значного розвитку досягли етно-конфесійні та нові

релігійні організації. Релігійна мережа України зазнала значних трансформацій із 2014 р., після анексії Криму та окупації частин Донецької й Луганської областей. Тенденцією останніх років, яка у тому числі характеризує міжконфесійні відносини в Україні, став перехід релігійних громад до складу інших релігійних конфесій. Тенденція, зумовлена подіями Революції гідності й російською військовою агресією, посилилася мовчазною реакцією УПЦ МП на відповідні суспільно-політичні події. Здебільшого, зафіксовані переходи релігійних громад зі складу УПЦ МП до складу УПЦ КП й УАПЦ, а згодом – і до ПЦУ, з УАПЦ – до УПЦ КП, у середовищі протестантських церков.

Створення наприкінці 2018 р. ПЦУ призвело до значних змін у структурі релігійної мережі. Передусім, припинили своє існування (саморозпустилися) УПЦ КП та УАПЦ, на основі яких і виникла нова церковна організація. З іншого боку, створення ПЦУ призвело до переходу до неї значної частини релігійних громад УПЦ МП. Ця тенденція посилилася на початку 2019 р. після надання ПЦУ томосу про автокефалію та з прийняттям Верховною Радою України законодавчих ініціатив, що спростили перехід релігійних громад.

Нині релігійні інституції перетворилися на важливий соціальний інститут, якому чи не найбільше довіряють українці. Церковно-релігійні організації в роки незалежності України також почали брати участь у державотворчих процесах.

У 1990-х – 2010-х роках в Україні активно розвивалися міжконфесійні стосунки, які, однак, характеризувалися значною напруженістю, особливо у перші роки незалежності. Найбільш помітне протистояння, яке набувало відкритого конфлікту, передусім за майно, землю, вплив на церковно-релігійне середовище, було притаманне для українських православних конфесій. Протистояння між ними тривало упродовж усіх років незалежності. Спочатку воно відбувалося за лінією УПЦ МП – УАПЦ та УПЦ КП, а згодом, з кінця 2018 р., – за лінією УПЦ МП – ПЦУ. Меншою мірою у різні роки протистояння відбувалося між православними конфесіями й римо- та греко-католиками, між православними та мусульманами, поміж представниками традиційних

і нових релігій тощо. Необхідно відзначити, що важливу роль у вирішенні конфліктності й протистояння у церковно-релігійному середовищі відіграли як держава, так і, через міжконфесійний діалог, церковно-релігійні організації.

Переломним моментом новітньої історії України наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. став Євромайдан. Від самого початку його важливим учасником виступили церковно-релігійні інституції. Кризові події апіорі не могли пройти повз уваги релігійних конфесій; вони стали важливим етапом міжконфесійних відносин, який, по суті, поставив питання екуменізму у практичну площину. У свою чергу, досвід Революції гідності засвідчив готовність українського суспільства до відкритого міжконфесійного діалогу. Значною мірою, наслідком цього за підтримки і суспільства, і українського політикуму наприкінці 2018 р. була створена ПЦУ, яка вже на початку наступного року отримала автокефалію.

У період незалежності в Україні було створено ряд міжконфесійних об'єднань, діяльність яких спрямовувалася на розвиток міжконфесійного діалогу, на організацію конструктивної моделі державно-конфесійних відносин. Серед перших таких структур уже 1992 р. з'явилася Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий», яка об'єднала найбільші релігійні конфесії півострова. Наприкінці 1996 р. з ініціативи Президента України було створено найбільше міжконфесійне об'єднання України – Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій. Вона позиціонувалася як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган. Згодом Рада виступила як важливий інститут громадянського суспільства та у рамках міжконфесійного діалогу почала брати активну участь у державотворчих процесах. Упродовж 2000-х – 2010-х років в Україні були створені й інші міжконфесійні структури: Українська Міжцерковна Рада, Нарада представників Християнських Церков України, Рада євангельських протестантських церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України, Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань. Також в останні роки започаткувалася тен-

денція формування регіональних міжконфесійних об'єднань, які виступили як консультативно-дорадчі структури при місцевих органах влади.

За роки незалежності в Україні було сформовано конструктивну, партнерську модель державно-конфесійних відносин. Уже від початку 1990-х років держава, створивши належні умови для розвитку церковно-релігійного життя, проявила відкритість до діалогу з релігійною спільнотою, взяла курс на вирішення проблем останньої, зокрема й через формування нормативно-правової бази її діяльності, реституцію церковно-релігійного майна тощо. Також відбулося формування органів державного управління у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Наприкінці 2000-х років у рамках розвитку державно-конфесійних відносин при українських міністерствах та відомствах почали формуватися консультативно-дорадчі органи для співпраці з церковно-релігійними організаціями. Важливим посередником між державою та церковно-релігійними організаціями виступила ВРЦіРО, створена з ініціативи Президента України та яка у тому числі взяла курс на розвиток державно-конфесійних відносин. На початку 2000-х років питання гармонізації державно-конфесійних відносин було актуалізоване на найвищому політичному рівні у рамках Програми діяльності Кабінету Міністрів України; у цей час також було започатковано обговорення проекту «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні».

У період незалежності відбулася відчутна політизація церковно-релігійного життя, започатковано процес формування політичних сил за релігійною ознакою та включення релігійного чинника у виборчі кампанії різного рівня. Уперше такий досвід яскраво проявився 1998 р. під час парламентських та «місцевих» виборів. Тут також простежується не лише намагання політичних сил вплинути на релігійну спільноту, а й прагнення останньої вплинути на виборчі кампанії. Відповідні тенденції проявилися під час Помаранчевої революції та Революції гідності.

Для розвитку державно-конфесійних відносин важливою стала практика участі духовних осіб різних конфесій у заходах

загальнодержавного значення (зокрема, в інавгурації новообраного Президента України); а з іншого боку, – участі вищих посадових осіб держави у важливих релігійних заходах. Певна напруженість у взаємодії між державою і церковно-релігійними організаціями відбулася за часів президентства В. Януковича. Питання державно-конфесійних відносин загострилися в період Помаранчевої революції та Революції гідності. Вони також актуалізувалися у ході створення єдиної ПЦУ та надання їй автокефалії Вселенським Патріархом.

Церковно-релігійні організації, зокрема у рамках міжконфесійного діалогу, взяли активну участь у законотворчому процесі. Їх активність у цьому відношенні через висловлення відповідних рекомендацій органам державної влади України проявилася у двох напрямках. У рамках першого напрямку релігійна спільнота уже від перших років незалежності висловлювала власне бачення удосконалення чинного законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Це, передусім, стосувалося Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», законодавства щодо впровадження інституту військового капеланства у Збройних Силах України, ініціативи ухвалення Концепції державно-конфесійних відносин. При цьому, владні структури, відповідальні за формування державної релігійної політики, часто враховували позиції релігійного середовища та підкреслювали важливу роль у процесі удосконалення правового поля державно-конфесійних відносин ВРЦіРО.

Другий напрямок діяльності церковних і релігійних організацій, який в основному проявився лише з 2000-х років, стосувався пропозицій покращення законодавства, не пов'язаного зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій. Передусім, через діяльність головного міжконфесійного органу України – ВРЦіРО – релігійна спільнота висловила своє бачення покращення законодавства у сфері захисту суспільної моралі, запобігання й протидії дискримінації в Україні, у тому числі щодо протидії домашньому насильству, виступила на захист традиційних сімейних цінностей; активізувала роботу держави щодо ухва-

лення законодавства, яке стосується підвищення рівня безпеки дорожнього руху; охорони здоров'я та трансплантації органів й інших анатомічних матеріалів людині тощо.

Церковно-релігійні організації, об'єднані у ВРЦіРО, активно долучилися до підтримки реформ, які проводилися в Україні у 2014 – на початку 2019 рр. У цьому відношенні головний напрямок діяльності міжконфесійного органу спрямовувався на висловлення власних пропозицій щодо шляхів покращення та вдосконалення тієї або іншої державної реформаторської ініціативи. Особливо активною та конструктивною стала участь ВРЦіРО у процесах обговорення й реалізації конституційної, судової, медичної, освітньої та інших реформ.

Суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій, зокрема й кризь призму міжконфесійного діалогу, відобразилася на державотворчих процесах. Це проявилось через підтримку нужденних в складних економічних умовах, в періоди суспільної нестабільності, а також через благодійницьку діяльність церковно-релігійних організацій під час початкового етапу російсько-української війни. Відповідна ініціатива завжди підтримувалася державою.

Суспільно значуща діяльність релігійної спільноти через благодійництво, розвиток волонтерського руху передбачала підтримку нужденних категорій громадян, як індивідуально, так і у спеціалізованих закладах (будинках-інтернатах, установах для інвалідів та літніх людей, в закладах виконання покарань тощо). Така робота проводилася і в зонах стихійних лих. Релігійні громади в роки незалежності України започаткували процес створення власних спеціалізованих закладів, у першу чергу дитячих будинків та їх утримання, формування широкої мережі оздоровчих таборів для дітей тощо. Діяльність релігійної спільноти, у тому числі у рамках конструктивного міжконфесійного діалогу, спрямовувалася на протидію поширенню соціально небезпечних хвороб, серед яких туберкульоз та ВІЛ/СНІД. Це реалізовувалося через просвітницькі релігійні заходи, через мережу створених реабілітаційних центрів. Основу матеріальної бази благодійницької діяльності українських церковно-релігійних організацій,

зокрема у 1990-х роках, склали гуманітарні вантажі, надані закордонними релігійними центрами.

Із 2014 р., з початком російської військової агресії проти України, церковно-релігійні громади та міжконфесійні структури активно включилися до благодійної діяльності на Сході, спрямувавши зусилля на підтримку внутрішньо переміщених осіб, учасників АТО/ООС, їх родин, звільнення військових і цивільних полонених. Отож, церковно-релігійні організації стали, по суті, однією зі складових волонтерського руху. Вони постійно акцентували увагу на необхідності мирного розв'язання збройного конфлікту. При цьому, відкрито не засудила російську військову агресію в Україні одна із найбільших релігійних конфесій – УПЦ МП.

У 1990-х – 2010-х роках церковно-релігійні організації проводили досить активну міжнародну діяльність, яка спрямовувалася на підтримку як власних релігійних, так і низки державних міжнародних ініціатив. При найбільших релігійних конфесіях були створені спеціалізовані відділи із зовнішніх зв'язків, а при Міністерстві закордонних справ України як консультативно-дорадчий орган – Громадська рада з питань співробітництва з релігійними організаціями.

Підтримка власних міжнародних ініціатив церковно-релігійними організаціями проявилася через їх зв'язки з релігійними центрами та віруючими за кордоном (виїзд українських прочан до святих місць та діяльність іноземних віруючих в Україні). Міжнародна активність українських християнських конфесій була активізована під час підготовки до відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Важливим аспектом міжнародної діяльності церковно-релігійних організацій став прийом ними в Україні іноземних релігійно-духовних та політичних і державних лідерів. Під час свого візиту в Україну у червні 2001 р. Папа Римський Іван Павло II зустрівся із представниками ВРЦіРО як найбільшим міжконфесійним органом України та відзначив зусилля Ради у тому числі у напрямку підтримки державотворчих процесів. Особливо активізувався міжконфесійний діалог, який набрав міжнародного забарвлення, напередодні надання томосу про автокефалію ПЦУ. З одного боку, частина конфесій, передусім УПЦ

КП, на міжнародному виступила на його підтримку, а з іншого, УПЦ МП – різко засудила.

У роки незалежності України церковно-релігійні організації підтримали й окремі державні міжнародні ініціативи. Уже на початку 1990-х років через власні організаційні можливості значну допомогу молодій українській дипломатії на міжнародній арені надала УГКЦ. У 2010-х роках основним об'єктом церковно-релігійної підтримки на міжнародному рівні стали євроінтеграційний курс України; а згодом – протистояння військовій агресії Російської Федерації, зокрема у питанні звільнення українських бранців (військових і цивільних); організація благодійної діяльності; засудження утисків свободи совісті та діяльності релігійних організацій на анексованих та тимчасово окупованих територіях України.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

**Ф. 4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР.
Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів УРСР. Рада у
справах релігій при Кабінеті Міністрів України**

Оп. 7. 1975–1994 рр.

1.1. Спр. 551. Доповідні записки, довідки працівників союзної і республіканської Рад у справах релігій про результати вивчення релігійної обстановки в областях в 1990 р. 1990 р. 48 арк.

1.2. Спр. 561. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях УРСР) за 1990 рік. Т. 10 (Житомирська область). 1990 р. 290 арк.

1.3. Спр. 562. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для моли-

товних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях УРСР) за 1990 рік. Т. 11 (Житомирська область). 1990 р. 275 арк.

1.4. Спр. 603. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях за 1990 рік) (Чернівецька область). Т. 52. 1990 р. 204 арк.

1.5. Спр. 613. Листування з Радою Міністрів УРСР, місцевими державними органами з питань передачі культових будівель – пам'яток архітектури за 1991 рік. 1991 р. 203 арк.

1.6. Спр. 614. Документи по обговоренню проекту Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» в 1990–1991 роках. 1990–1991 рр. 149 арк.

1.7. Спр. 615. Документи по обговоренню проекту Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» в 1990–1991 роках. 1990–1991 рр. 110 арк.

1.8. Спр. 637. Документи про реєстрацію статутів релігійних центрів і управлінь, експертні заключення статутів релігійних громад, листування з цих питань. 1990–1991 рр. 252 арк.

1.9. Спр. 644. Документи по виконанню доручень депутатів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів (інформації, доповідні записки, довідки) в 1992 р. 1992 р. 219 арк.

1.10. Спр. 645. Листування з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів, іншими державними та релігійними організаціями з питань передачі культових будівель віруючим у 1992 році. 1992 р. 207 арк.

1.11. Спр. 692. Листування з Кабінетом Міністрів, міськвиконкомами, іншими установами про повернення культових приміщень віруючим у 1993 р. Т. 1. 1990–1993 рр. 153 арк.

1.12. Спр. 705. Документи по врегулюванню міжконфесійних конфліктів (інформації, протоколи, тези виступів, звернення). 1993 р. 67 арк.

1.13. Спр. 709. Документи про конфліктні ситуації на релігійному ґрунті (інформації, доповідні записки, заяви, звернення, списки). 1992–1993 рр. 111 арк.

1.14. Спр. 721. Протокол № 1 засідання Колегії Ради за 1994 рік. 1994 р. 189 арк.

**Ф. 5252. Державний комітет України у справах релігій
Оп. 6. 1995–2005 рр.**

1.15. Спр. 1. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 1995 р. 249 арк.

1.16. Спр. 5. Доручення Кабінету Міністрів України та документи до них. 11 січня – 25 травня 1996 р. 237 арк.

1.17. Спр. 27. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. – 4 січня – 24 лютого 1997 р. 299 арк.

1.18. Спр. 78. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 8 січня – 25 грудня 1998 р. 268 арк.

1.19. Спр. 82. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 5–29 січня 1999 р. 248 арк.

1.20. Спр. 106. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 5 січня – 30 липня 1999 р. 254 арк.

1.21. Спр. 110. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 5 січня – 11 лютого 2000 р. 329 арк.

1.22. Спр. 129. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 10 січня – 28 квітня 2000 р. 264 арк.

1.23. Спр. 132. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 4 січня – 12 лютого 2001 р. 217 арк.

1.24. Спр. 157. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. – 5 січня – 6 серпня 2001 р. 259 арк.

1.25. Спр. 160. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 2 січня – 7 лютого 2002 р. 286 арк.

1.26. Спр. 193. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 2–28 січня 2003 р. 191 арк.

1.27. Спр. 236. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 5–28 січня 2004 р. 296 арк.

1.28. Спр. 249. Наказ № 1–69 голови комітету з основної діяльності. 2 січня – 19 грудня 2004 р. 113 арк.

1.29. Спр. 260. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 9 січня – 30 грудня 2004 р. 224 арк.

1.30. Спр. 263. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 4 січня – 18 лютого 2005 р. 236 арк.

Оп. 8. 2007–2011 рр.

1.31. Спр. 1. Доручення Верховної Ради України та документи про їх виконання. 20 липня – 10 вересня 2007 р. 57 арк.

1.32. Спр. 2. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 1 лютого – 28 квітня 2007 р. 214 арк.

1.33. Спр. 13. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2007 р. Т. 3. 2007 р. 246 арк.

1.34. Спр. 16. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 11 січня – 4 лютого 2008 р. 210 арк.

1.35. Спр. 32. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2008 р. Т. 3. 2008 р. 156 арк.

1.36. Спр. 33. Доручення Прем'єр-міністра України та документи про їх виконання. 20 січня – 8 вересня 2009 р. 205 арк.

1.37. Спр. 55. Листування з Кабінетом Міністрів України. 3–9 січня 2009 р. 238 арк.

1.38. Спр. 62. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. 2009 р. 166 арк.

1.39. Спр. 63. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. Т. 2. 2009 р. 225 арк.

1.40. Спр. 64. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. Т. 3. 2009 р. 261 арк.

1.41. Спр. 93. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2010 р. Т. 2. 2010 р. 179 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.42. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». Київ: НІСД, 2015. 684 с.

2.43. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.

2.44. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.

2.45. Архієпископ Климент відвідав Балуха у Криму: «Коли він зняв футболку, я побачив шкіру та кістки». *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/arkhiiepyskop-klyment-vidvidav-balukha-u-krymu-koly-vin-zniav-futbolku-ia-pobachyv-shkiru-ta-kistku> (дата звернення: 19.09.2018).

2.46. Блаженніший Митрополит Онуфрій взяв участь у церемонії зустрічі звільнених військових у Харкові. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/blazhennishij-mitropolit-onufrij-vzyav-uchast-u-ceremoniji-zustrichi-zvilnenix-vijskovix-u-harkovi/> (дата звернення: 19.03.2018).

2.47. Блаженніший Митрополит Онуфрій зустрівся з Послом США в Україні Марі Йованович. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/05/08/blazhennishij-mitropolit-onufrij-zustrivsyia-z-poslom-ssha-v-ukrajini-mari-jovanovich/#more-203562> (дата звернення: 01.06.2018).

2.48. Блаженніший Святослав зустрівся з президентом Католицької служби допомоги США. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/news/blazhennishiy_svyatoslav_

zustrivsvya_z_prezydentom_katolitskoi_sluzhbi_dopomogi_ssha_83511.html (дата звернення: 9.08.2018).

2.49. Блаженніший Святослав привітав Блаженнішого Епіфанія. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/official/official-documents/zvernennya/doc2018/blazhennishiy_svyatoslav_privitav_blazhennishogo_epifaniya_84815.html (дата звернення: 20.01.2019).

2.50. «Важливою місією нашої Церкви є підготувати серця людей до прощення та примирення», – Глава УГКЦ в Посольстві США у Ватикані. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_proviv_konferentsiyu_v_posolstvi_ssha_pri_apostolskii_stolitsi_83104.html (дата звернення: 9.08.2018).

2.51. В Криму в судовому порядку переслідують за релігійні переконання. *Кримська правозащитна група*. URL: <http://crimeahrg.org/v-kryimu-v-sudebnom-poryadke-presleduyut-za-religioznyie-ubezhdeniya/> (дата звернення: 01.04.2018).

2.52. В Православну церковь України перешел первый приход Московского патриархата из Одесской области. *Думская*. URL: <https://dumskaya.net/news/pervyyu-poshel-v-baltskom-rayone-prihod-moskovsko-094330/> (дата звернення: 17.01.2019).

2.53. В УПЦ КП у Криму залишилося четверо священників – архієпископ. *Нромадске*. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-upts-kp-u-krymu-zalyshylosia-chetvero-sviashchenyukiv-arkhiiepyskor> (дата звернення: 27.03.2018).

2.54. Верховна Рада прийняла скандальний законопроект про перейменування релігійних організацій. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/12/20/verhovna-rada-prijnyala-skandalnij-zakonoproekt-pro-perejmenuvannya-religijnih-organizacij/> (дата звернення: 30.12.2018).

2.55. Відбулося ранкове пленарне засідання [20 грудня 2018 р.] Верховної Ради України. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/166119.html> (дата звернення: 30.12.2018).

2.56. Відкритий лист глав християнських Церков щодо методів профілактики поширення ВІЛ/СНІД серед населення. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=681%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (дата звернення: 18.05.2018).

2.57. Віряни УПЦ просять своє церковне керівництво заступитися за українських політичних в'язнів у РФ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/71393/ (дата звернення: 11.08.2018).

2.58. Вітаю допомогу Церкви у звільненні наших полонених. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitayu-dopomogu-cerkvi-u-zviltrenni-nashih-polonenih-preziden-45514> (дата звернення: 21.03.2018).

2.59. Владика Лука підтримав священика у відмові відспівувати малюка. *Forpost*. URL: <http://forpost.media/novosti/metropolit-luka-pohvaliv-svogo-kolegu-za-vidmovu-vidspivuvati-maljuka.html> (дата звернення: 25.03.2018).

2.60. Волонтери Гарнізонного храму святих апостолів Петра і Павла Львівської архієпархії УГКЦ відвідали з гуманітарною місією Схід України. *Капеланство.Info*. URL: <https://kapelanstvo.info/story/volontery-garnizonnogo-hramu-svyatyh-apostoliv-petra-i-pavla-lvivskoyi-arhyeparhiyi-ugkts-vidvidaly-z-gumanitarnoyu-misiyeyu-shid-ukrayiny/> (дата звернення: 29.07.2019).

2.61. ВРЦіРО закликає МОН привести експертизу підручників у відповідність до закону. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/542-uccro-statement-on-anti-discrimination-expertise-of-schoolbooks> (дата звернення: 09.09.2019).

2.62. ВРЦіРО закликала Президента до реформи правосуддя і боротьби з корупцією. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/459-uccro-meeting-president-ukraine-poroshenko> (дата звернення: 20.12.2018).

2.63. ВРЦіРО ініціює скасування загальної перереєстрації релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/493-uccro-meeting-registration-statutes> (дата звернення: 11.09.2019).

2.64. ВРЦіРО підтримала початок медичної реформи в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/497-uccro-supports-medical-reform-in-ukraine> (дата звернення: 11.09.2019).

2.65. ВРЦіРО співпрацюватиме з Мін'юстом у форматі Експертної ради. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/news/550-vrtsiro-spivpratsiuvatyme-z-miniustom-u-formati-ekspertnoi-rady> (дата звернення: 20.08.2018).

2.66. Вселенський патріарх зняв анафему з Філарета й Макарія і визнав їх канонічними. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2556767-vselsenskij-patriarhat-znav-anafemu-z-filareta.html> (дата звернення: 08.01.2019).

2.67. Всеукраїнська Рада Церков відзначила своє 20-ліття. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/479-uccro-meeting-20-anniversary> (дата звернення: 25.09.2019).

2.68. Всеукраїнська Рада Церков закликає Кремль звільнити українських моряків та інших бранців. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1940%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 09.01.2019).

2.69. Всеукраїнська Рада Церков закликає Путіна звільнити Сенцова та інших політв'язнів. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/546-uccro-statement-on-release-hostages-of-russia-freesentsov-letmypeoplego> (дата звернення: 30.06.2018).

2.70. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021 / Упоряд. М. С. Васін. Київ: Медіа світ, 2021. 420 с.

2.71. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/> (дата звернення: 09.05.2017).

2.72. Всеукраїнська Рада Церков обговорила з депутатами перспективи розвитку законодавства. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/203-vseukrayinska-rada-cerkov-obgovoryla-z-deputatamy-perspektyvy-rozvytku-zakonodavstva> (дата звернення: 11.03.2018).

2.73. Всеукраїнська Рада Церков сприятиме звільненню заручників, утримуваних «ДНР/ЛНР». *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1849%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

2.74. Всеукраїнський християнський форум «Плід правди сіється творцями миру». *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 29–32.

2.75. Глава УГКЦ: «Україні потрібна освітня реформа для демократизації освіти». *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_ukraini_potribna_osvitnya_reforma_dlya_demokratizatsii_osviti_77884.html (дата звернення: 19.08.2018).

2.76. Голові Верховної Ради України Леоніду Макаровичу Кравчуку. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 2–3.

2.77. Головуючий у ВРРО на Міжнародній конференції в Катарі: Україну вважають однією з найтолерантніших держав не лише Європи, але й світу. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrro.org.ua/128-news/2018/63-inter-religious-conference-in-qatar.html> (дата звернення: 28.05.2018).

2.78. Громада найбільшого храму УПЦ МП на Львівщині перейшла до ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/74027/ (дата звернення: 28.12.2018).

2.79. Громадськість разом сприятиме звільненню заручників і полонених, утримуваних в Росії та в окупованих Криму і Донбасі. *Інститут релігійної свободи*. URL: <https://www.irs.in.ua/index>.

php?option=com_content&view=article&id=1984%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 28.07.2019).

2.80. 20 березня в Укрінформ відбувся Круглий стіл, який закликає до міжрелігійного діалогу. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrrro.org.ua/round-table-open-doors.html> (дата звернення: 31.03.2018).

2.81. 20 років на шляху діалогу та порозуміння. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/council> (дата звернення: 11.03.2017).

2.82. 290 церковних і громадських організацій підтримали Турчинова у захисті сімейних цінностей. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1947%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 01.02.2019).

2.83. Декларація ВРЦіРО про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та так званих одностатевих шлюбів. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/49-deklaraciya-vrciro-pro-negatyvne-stavlennya-do-yavyshcha-gomoseksualizmu-ta-tak-zvanyh-odnostatevyh-shlyubiv> (дата звернення: 03.06.2018).

2.84. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир: Рута, 2010. 868 с.

2.85. Делегація Всеукраїнської Ради Церков зустрілась з єврокомісаром Штефаном Фюле. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1184%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 11.03.2018).

2.86. Делегація Ради Церков провела зустрічі в Європейському Парламенті та Раді Європи. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1804:1&catid=35:world&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 06.03.2018).

2.87. Департамент у справах релігій та національностей. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: <http://mincult>.

kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245168495&cat_id=244910117 (дата звернення: 25.10.2016).

2.88. Держава та конфесії України співпрацюватимуть у подоланні ВІЛ/СНІДу. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/41-derzhava-ta-konfesiyyi-ukrayiny-spivpracyuvatymut-u-podolanni-epidemiyyi-vilsnidu> (дата звернення: 15.05.2018).

2.89. Дотримання законодавства про свободу совісті релігійними організаціями. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 40–41.

2.90. Екуменічна зустріч у київському храмі св. Василя Великого. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2014/01/109506> (дата звернення: 30.03.2018).

2.91. Екуменічна молитва у Києві. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2016/01/150739> (дата звернення: 30.03.2018).

2.92. Єдина Помісна Православна Церква не стане державною, – Президент. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/yedina-pomisna-pravoslavna-cerkva-ne-stane-derzhavnoyu-prezi-47010> (дата звернення: 17.04.2018).

2.93. «Если ни священник, ни епископ не испугались общественного гнева, значит это все не просто так». *Украинская Православная Церковь. Запорожская епархия. Официальный сайт*. URL: <https://hramzp.ua/newsitem/esli-ni-svyashhennik-ni-episkop-ne-ispug> (дата звернення: 22.04.2018).

2.94. З полону «ДНР/ЛНР» звільнено 74 заручників, включно з Ігорем Козловським. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1870%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

2.95. За підтримки УПЦ розпочався процес визволення полонених. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/za-pidtrimki-upc-rozpochavsya-proces-vizvolennya-polonenix/> (дата звернення: 12.03.2018).

2.96. Загальна інформація. *Інститут релігійної свободи*. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

2.97. Закон про капеланство – «на підході». *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2016/01/150831> (дата звернення: 03.03.2018).

2.98. Закон України «Про амністію у 2016 році». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1810-19> (дата звернення: 21.03.2018).

2.99. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/419-19> (дата звернення: 01.03.2018).

2.100. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» від 7 грудня 2017 р. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2245-19> (дата звернення: 01.03.2018).

2.101. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1667-19> (дата звернення: 10.04.2017).

2.102. Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2211-19> (дата звернення: 20.03.2018).

2.103. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 11.12.2019).

2.104. Закони України. Т. 1 / Голова редкол. В. Ф. Опришко. Київ, 1996. 464 с.

2.105. Запоріжці приносять іграшки до храмів УПЦ МП після того, як дитину відмовились відспівувати в церкві. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28957108.html> (дата звернення: 25.03.2018).

2.106. Засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. *Людина і світ*. 2004. № 6. С. 31–35.

2.107. Заява Блаженнішого Патріярха Мирослава Івана Кардинала Любачівського з нагоди проголошення незалежності України. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 3.

2.108. Заява ВЗЦЗ Української Православної Церкви з приводу звернення Президента України до Вселенського Патріярха Варфоломія щодо «надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/04/21/zayava-vzcz-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-z-privodu-zvernennya-prezidenta-ukrajini-do-vselenського-patriarxa-varfolomiya-shhodo-nadannya-tomos-u-pro-avtokefaliyu-pravoslavnij-cerkvi-v-ukrajini/#more-201677> (дата звернення: 22.04.2018).

2.109. Заява Державного комітету України у справах релігій. *Людина і світ*. 1999. № 10. С. 24–25.

2.110. Збереження толерантних взаємин, миру та порозуміння у релігійному середовищі – завдання сьогодення. *Бершадська районна рада*. URL: <http://rada-bershad.gov.ua/novunu/zberezhennya-tolerantnyh-vzayemyn-mygu-ta-porozuminnya-u-religijnomu-seredovyshchi-zavdannya> (дата звернення: 04.10.2019).

2.111. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріярха щодо надання автокефалії Православної Церкви в Україні. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1422-viii> (дата звернення: 19.04.2019).

2.112. Звернення ВРЦіРО до Прем'єр-міністра на захист сімейних цінностей в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/555-uccro-appeal-to-government-against-istanbul-convention> (дата звернення: 25.01.2019).

2.113. Звернення ВРЦіРО до учасників парламентських слухань «Стан суспільної моралі в Україні». *Всеукраїнська Рада*

Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/165-zvernennya-vrciro-do-uchasnykiv-parlamentskyh-sluhan-stan-suspilnoyi-morali-v-ukrayini> (дата звернення: 01.03.2018).

2.114. Звернення ВРЦіРО щодо становлення справедливості в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/465-uccro-statement-justice-court-judge-ukraine> (дата звернення: 08.09.2019).

2.115. Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/475-uccro-statement-on-peace-in-ukraine> (дата звернення: 10.05.2018).

2.116. Звернення Всеукраїнської Ради Церков до Президента України Віктора Януковича (повний текст). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/153-zvernennya-vseukrayinskoji-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-viktora-yanukovycha-povnyy-tekst> (дата звернення: 01.03.2018).

2.117. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад. *Людина і світ.* 1997. № 10. С. 25–26.

2.118. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про обов'язок допомогти у захисті Батьківщини. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/425-uccro-statement-defence-ukraine> (дата звернення: 08.05.2018).

2.119. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо морально-етичного змісту рекламної продукції в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/18-zvernennya-vrciro-shchodo-moralno-etychnogo-zmistu-reklamnoyi-produkciyi-v-ukrayini> (дата звернення: 01.03.2018).

2.120. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо забезпечення дорожнього руху. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/102-zvernennya-vseukrayinskoji-rady-cerkov-i-religijnyh-organizacij-shchodo-ubezpechennya-dorozhnogo-ruhu> (дата звернення: 01.03.2018).

2.121. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо ситуації на Сході України. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/407-ucsko-appeal-on-situation-in-eastern-ukraine> (дата звернення: 20.12.2018).

2.122. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо нормалізації суспільно-політичної ситуації в країні з огляду на внутрішні та зовнішні виклики. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/382-council-of-churches-address-on-socio-political-situation-in-ukraine> (дата звернення: 10.05.2018).

2.123. Звернення Всеукраїнської Ради Церков на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/419-statement-for-support-volunteering-charity> (дата звернення: 08.05.2018).

2.124. Звернення до голови ВР про необхідність відхилення урядового законопроекту № 2342. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/201-zvernennya-do-golovy-vr-pro-neobhidnist-vidhylennya-uryadovogo-zakonoproektu-2342> (дата звернення: 01.03.2018).

2.125. Звернення до Президента України з приводу передачі Хресто-Воздвиженського храму Російській Церкві. *Свято-Михайлівський кафедральний собор м. Житомира*. URL: <http://www.smk-sobor.org.ua/uk/news/391-zvernennyazaxresto-vozdvyzhcerkvu.html> (дата звернення: 12.12.2016).

2.126. Звернення ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви до вірних з приводу Акту проголошення незалежності України. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 2.

2.127. Звернення Постійної Конференції Українських Православних Єпископів Поза Межами України. *Світовий конгрес українців*. URL: [http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Letters/Statement\(Ukr.\).pdf](http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Letters/Statement(Ukr.).pdf) (дата звернення: 10.06.2018).

2.128. Звернення учасників АТО щодо діяльності церков Московського Патріархату. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2383398-zvernenna-ucasnikiv-ato-sodo-dialnosti-cerkov-moskovskogo-patriarhatu.html> (дата звернення: 25.09.2019).

2.129. Звернення учасників постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 78.

2.130. Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1281%3A1&catid=50%3Aazv&Itemid=78&lang=uk (дата звернення: 06.03.2018).

2.131. Звернення членів Ради євангельських протестантських церков України про боротьбу з корупцією. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/59614/ (дата звернення: 24.11.2018).

2.132. Зусиллями Української Православної Церкви з полону визволено 73 українських військових. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/zusillyami-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-z-polonu-vizvoleno-74-ukrajinskix-vijskovix/> (дата звернення: 19.03.2018).

2.133. Зусиллями Української Православної Церкви звільнено українського військовополоненого. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2016/12/18/zusillyami-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-zvilneno-ukrajinskogo-vijskovopolonenogo/> (дата звернення: 21.03.2018).

2.134. Зустріч заступника Генерального секретаря ООН з представниками Церков та релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/36-zustrich-zastupnyka-generalnogo-sekretarya-oon-z-predstavnykamy-cerkov-ta-religijnyh-organizacij> (дата звернення: 14.05.2018).

2.135. Зустріч Президента України Л. Кучми з релігійними лідерами країни. *Людина і світ*. 1999. № 3–4. С. 26–31.

2.136. Итоговые документы Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Москва, 18–23 февраля 1997 г., Свято-Данилов монастырь. Акт об отлучении от Церкви монаха Филарета (Денисенко). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocmp_doc/34695/ (дата звернення: 10.12.2018).

2.137. Інститут релігійної свободи. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

2.138. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 1998 рік «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні». *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_02/37276/ (дата звернення: 17.09.2019).

2.139. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні. *Людина і світ*. 2000. № 3. С. 24–30.

2.140. Інформаційний звіт Держкомрелігій України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні у 2003 році». *Людина і світ*. 2004. № 3. С. 39–43.

2.141. Інформація Міністерства культури України – центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії стосовно переліку релігійних організацій (об'єднань), які підпадають під дію частин сьомої і восьмої статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким необхідно внести зміни до свого статуту (положення) та подати їх на реєстрацію у встановленому порядку. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: <http://mincult.kmu.gov.ua/>

control/uk/publish/article?art_id=245450887 (дата звернення: 19.05.2019).

2.142. Історія звільнення заручників в АТО: останній обмін став найбільшим за кілька років. *TCH*. URL: <https://tsn.ua/ato/istoriya-zvlnnennya-zaruchnikov-v-ato-ostanniy-obmin-stav-naybilshim-za-kilka-rokiv-1073755.html> (дата звернення: 22.04.2018).

2.143. Керівник МОЗ Уляна Супрун обговорила медреформу з Радою Церков. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1880%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

2.144. Комісія з питань соціального служіння ВРЦіРО підвела підсумки своєї роботи та переобрала керівництво. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/88-komisiya-z-pytan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro-pidvela-pidsumky-svoeyi-roboty-ta-pereobrala-kerivnytvo> (дата звернення: 16.05.2018).

2.145. Комітет з питань допомоги переселенцям зі Сходу України. *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/komitet-z-pitan-dopomogi-pereselents/> (дата звернення: 08.07.2019).

2.146. Комюніке засідання Всеукраїнської ради Церков від 9 липня 2014 року. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/405-communicue-meeting-uccro-kyiv> (дата звернення: 20.12.2018).

2.147. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ: К.І.С., 2014. 104 с.

2.148. Конституція України. Суми: ФОП Соколик Б. В., 2009. 52 с.

2.149. «Конфесії України разом проти СНІДу: від концепції до спільних дій». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/27-konfesiyyi-ukrayini-razom-proti-snidu-vid-koncersiyi-do-spilnix-diy> (дата звернення: 13.05.2018).

2.150. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2004. № 3. С. 3–21.

2.151. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 2–6.

2.152. Кримська єпархія повністю відмежувалася від УПЦ та України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69724/ (дата звернення: 25.03.2018).

2.153. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій стосовно актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 42–43.

2.154. МВС заборонило залучати священників Московського патріархату до капеланської служби. *Громадське*. URL: <https://hromadske.ua/posts/mvs-zaboronylo-zaluchaty-sviashchenyukiv-moskovskoho-patriarkhatu-do-kapelanskoj-sluzhby-v-natshvardii> (дата звернення: 08.10.2018).

2.155. Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Мінінформу та Держкомрепії щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя. *Людина і світ*. 1998. № 3. С. 27–28.

2.156. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1997/lis_97_08/37463/ (дата звернення: 04.11.2018).

2.157. Ми не будемо зупинятися, поки всіх не звільнимо з полону – Блаженніший Митрополит Онуфрій. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/01/04/mi-ne-budemo-zupinyatisya-poki-vsix-ne-zvilnimo-z-polonu-blazhennishij-mitropolit-onufrij/> (дата звернення: 19.03.2018).

2.158. «Мир – дар Божий». Звернення Міжконфесійної ради Криму. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2014/03/111574> (дата звернення: 08.08.2018).

2.159. «Мирне співбуття при взаємній повазі...». Інтерв'ю з митрополитом Володимиром (Сабоданом). *Людина і світ*. 1996. № 3. С. 41–43.

2.160. Митрополит Агафангел обратился к Предстоятелю РПЦ с просьбой оказать содействие в освобождении украинских моряков. *Православная Одесса*. URL: <http://eparhiya.od.ua/sobyitiya/sobyitiya/4980-mitropolit-agafangel-obratilsya-k-predstoyatelyu-rpts-s-prosboy-okazat-sodeystvie-v-osvobojudenii-ukrainskih-moryakov> (дата звернення: 9.12.2018).

2.161. Митрополит Онуфрій на Соборі РПЦ говорив, що ми проти сепаратизму в Україні – речник УПЦ (МП). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27733568.html> (дата звернення: 21.08.2019).

2.162. Митрополит УПЦ (МП) освятив в Криму нові ракетні системи ППО і благословив військовослужбовців Російської Федерації. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/65757/ (дата звернення: 25.03.2018).

2.163. Митрополит УПЦ МП закликав Путіна звільнити українських моряків. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/6/7200435/> (дата звернення: 9.12.2018).

2.164. Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий» прийняла звернення до Верховної Ради України. *Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі*. URL: <http://www.moral.gov.ua/regions/82/> (дата звернення: 07.08.2018).

2.165. Мін'юст та Всеукраїнська Рада Церков домовились про співпрацю. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/minyust-ta-vseukrainska-rada-tserkov-domovilis-pro-spivpratsyu> (дата звернення: 20.08.2018).

2.166. Міністерська конференція в США привернула увагу всього світу до релігійних переслідувань. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1921%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 9.08.2018).

2.167. Міністр Гриневич і Рада Церков готові розвивати взаємодію в сфері освіти. *Інститут релігійної свободи*. URL: <https://>

www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1933%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 9.12.2018).

2.168. Мінкультури вважає порушенням закону молитви і релігійні обряди Церков на Євромайдані. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1318%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 05.11.2016).

2.169. Місія «Милосердя без кордонів» доставила 60 тонн гуманітарної допомоги мирним жителям Сходу України. *Українська Православна Церква. Офіційна мережа сайтів Української Православної Церкви*. URL: <https://church.ua/2014/10/17/misiya-miloserdya-bez-kordoniv-dostavila-60-tonn-gumanitarnoji-dopomogi-mirnim-zhitelyam-sxodu-ukrajini/> (дата звернення: 20.07.2019).

2.170. Місія «Милосердя без кордонів» доставила дітям у прифронтову зону АТО набори для школи. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/1500959-misiya-miloserdya-bez-kordoniv-dostavila-diyam-u-prifrontovu-zonu-ato-nabori-dlya-shkoli.html> (дата звернення: 20.07.2019).

2.171. Мормонська Церква виділяє 1,5 млн. доларів на гуманітарну допомогу переселенцям з Донбасу. *Церква Ісуса Христа святих останніх днів*. URL: <https://www.mormonnews.org.ua/стаття/mormon-church-helps-refugees-from-donbass> (дата звернення: 20.11.2019).

2.172. Морський апостолят України закликає захистити українського моряка, якому загрожує смертна кара в Ірані. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/news/morskiy_apostolyat_ukraini_zaklikaie_zahistiti_ukrainskogo_moryaka_yakomu_zagrozhue_smertna_kara_v_Irani_82897.html (дата звернення: 01.06.2018).

2.173. На Буковині громада УПЦ МП перейшла до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/73980/ (дата звернення: 04.01.2019).

2.174. На Вінниччині обговорили ключові аспекти державно-церковних відносин, міжконфесійного діалогу та діяльності

релігійних громад. *Вінницька обласна державна адміністрація*. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/12806-na-vinnychchyni-obhovoryly-kliuchovi-aspekty-derzhavno-tserkovnykh-vidnosyn-mizhkonfesiinoho-dialohu-ta-diialnosti-relihiinykh-hromad> (дата звернення: 04.10.2019).

2.175. На Житомирщині з розколу повернувся священик з паствою. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/01/17/183651/> (дата звернення: 30.03.2018).

2.176. На Сході і для Сходу. *Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів*. URL: <https://www.baptyst.com/na-shodi-i-dlya-shodu/> (дата звернення: 08.07.2019).

2.177. Набув чинності Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1873%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 14.01.2018).

2.178. Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації). *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272 (дата звернення: 12.05.2017).

2.179. Нарада представників Християнських Церков України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~НарадаПХЦУ/33310/ (дата звернення: 18.05.2018).

2.180. Національний Форум «Трансформація України». URL: <http://nftu.org.ua> (дата звернення: 01.03.2018).

2.181. Новообраний предстоятель свою першу поїздку здійснив на передову. *TCH*. URL: <https://tsn.ua/ato/glava-uarc-mitropolit-makariy-vidvidav-zonu-ato-437421.html> (дата звернення: 18.11.2019).

2.182. Об'єднання зусиль релігійних організацій заради духовного відродження України. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2161396-obednanna-zusil>

religijnih-organizacij-zaradi-duhovnogo-vidrozdenna-ukraini.html (дата звернення: 12.11.2018).

2.183. Олицький капелан отримав подяку за волонтерство і духовну місію на сході України. *Офіційний веб-сайт Ківерцівської райдержадміністрації*. URL: <http://kivadn.gov.ua/news/olyckyy-kapelan-otrymav-podyaku-za-volonterstvo-i.html> (дата звернення: 19.07.2019).

2.184. «Парад переходів»: УПЦ КП і УПЦ (МП) по-різному трактують зміну юрисдикції парафій. *Релігія в Україні*. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/27125-parad-perexodiv-upc-kp-i-upc-mp-po-riznomu-traktuyut-zminu-yurisdikiyi-parafij.html (дата звернення: 18.11.2016).

2.185. Парафія Олександра (Драбинка) у Києві перейшла до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/73985/ (дата звернення: 04.01.2019).

2.186. Парафія св. Антонія передала обладнання для ще одного стоматологічного кабінету на Сході України. *Львівська Архідієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Parafiya_sv_Antoniya_peredala_obladnannya_dlya_shhe_odnogo_stomatologichnogo_kabinetu_na_Sxodi_Ukrainu-ua (дата звернення: 29.07.2019).

2.187. Парламент підтримав позицію ВРЦіРО щодо обов'язкової згоди на трансплантацію. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/537-uccro-parliament-transplantation-human-organs> (дата звернення: 03.06.2018).

2.188. Пастирське звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви щодо проведення «Маршу рівності» в місті Києві. *Львівська Архідієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Pasturske_zvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_shhodo_provedennya_Marshu_rivnosti_v_misti_Kyievi-ua (дата звернення: 18.06.2018).

2.189. Патріарх Філарет зустрівся з батьком полоненого моряка. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. URL: <https://www.cerkva.info/posts/patriarkh-filaret-zustrivsia-z->

batkom-polonenoho-moriaka?fbclid=IwAR041awNgwvLsxgK2tw4HfZPZib9Ta3SFp9Mljf7aB5fXu44TVFuMHh3d90 (дата звернення: 9.12.2018).

2.190. Патріарх Філарет нагородив дипломатів за захист українських політв'язнів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/71802/ (дата звернення: 11.08.2018).

2.191. Патріарх Філарет у Європарламенті: війна на Донбасі – «це загальноєвропейська проблема». *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/politics/10101962-patriarh-filaret-u-yevroparlamentiviyuna-na-donbasi-ce-zagalnoyevropeyska-problema.html> (дата звернення: 07.05.2018).

2.192. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. *OIKOYMENIKON PATRIAPXEION*. URL: https://web.archive.org/web/20190810213625/https://www.patriarchate.org/announcements/-/asset_publisher/MF6geT6kmaDE/content/patriarchikos-kai-synodikos-tomos-choregeseos-autokephalou-ekklesiastikou-kathestotos-eis-ten-en-oukrania-orthodoxon-ekklesian?_101_INSTANCE_MF6geT6kmaDE_languageId=uk-UA (дата звернення: 01.12.2021).

2.193. Перехід парафій до ПЦУ: Рада ухвалила важливий закон про зміну підлеглості релігійних громад. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/10411704-perehid-parafiy-do-pcu-rada-uhvalila-vazhliivy-zakon-pro-zminu-pidleglosti-religiynih-gromad.html> (дата звернення: 25.01.2019).

2.194. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/mpcc_statute/ (дата звернення: 19.09.2019).

2.195. Положення про Комісію з питань соціального служіння ВРЦіРО. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/documents/16-polozhennya-pro-komisiyu-z-pytan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro> (дата звернення: 13.05.2018).

2.196. Положення про Національну раду з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/85872701> (дата звернення: 18.05.2018).

2.197. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. *Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт*. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki/2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/> (дата звернення: 05.03.2018).

2.198. Понад 100 парафій УПЦ МП заявили про перехід до об'єднаної церкви. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2621550-ponad-100-parafij-upc-mp-zaavili-pro-perehid-do-obednanoi-cerkvi.html> (дата звернення: 25.01.2019).

2.199. Поновила роботу урядова Комісія з забезпечення реалізації прав релігійних організацій. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1892%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.05.2018).

2.200. Посилюється роль Церков і релігійних організацій у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/59-posylyuetsya-rol-cerkov-i-religiynyh-organizaciy-u-profilaktyci-ta-kontroli-za-epidemieyu-vilsnid> (дата звернення: 13.05.2018).

2.201. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086> (дата звернення: 17.03.2019).

2.202. Посли країн G7 обговорили стан реформ з Всеукраїнської Радою Церков. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://>

vrciro.org.ua/ua/events/528-uccro-g7-ambassadors-meeting-kyiv (дата звернення: 18.03.2018).

2.203. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 571 «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій». *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/141601986> (дата звернення: 10.05.2018).

2.204. Правоохоронці розпочали розслідування фактів вчинення окремими представниками УПЦ-МП та ГО «Союз православний “Радомир”» умисних дій, спрямованих на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, а також образу почуттів громадян у зв’язку з їх релігійними переконаннями. *Прокуратура Запорізької області*. URL: https://zap.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=221963 (дата звернення: 14.01.2018).

2.205. Православна Церква України налічує майже сім тисяч парафій і відкрита для інших громад, – митрополит Епіфаній. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74009/ (дата звернення: 04.01.2019).

2.206. Православна церква України створила місію допомоги політв’язням – Епіфаній. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-misija-dopomohy-polutviazniyam/29759677.html> (дата звернення: 19.07.2019).

2.207. Представник Черкаської єпархії взяв участь в роботі обласної Ради християнських церков. *Українська Православна Церква. Черкаська єпархія. Офіційний сайт*. URL: <http://cherkasy-orthodox.com.ua/index.php/the-news/4079-2019-02-11-13-43-55> (дата звернення: 25.02.2019).

2.208. Представники влади, медзакладів та громадськості Криму розглянули роль конфесій у протидії ВІЛ/СНІДу. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/66-predstavnyky-vlady-medzakladiv-ta-gromadskosti-krumu-rozglyanuly-rol-konfesiyy-u-protydiyi-vilsnidu> (дата звернення: 15.05.2018).

2.209. Представники УПЦ відвідали українських військово-полонених у Луганську. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/07/28/upc-vidvidala-ukrajinskih-vijskovopolonenix-v-lugansku-foto/#more-220039> (дата звернення: 5.08.2018).

2.210. Представники церков закликають владу до діалогу щодо законотворчого процесу. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1206%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.03.2018).

2.211. Предстоятель: церковь и впредь будет содействовать освобождению военнопленных. *Православная жизнь*. URL: <http://pravlife.org/content/predstoyatel-cerkov-i-vpred-budet-sodeystvovat-osvobozhdeniyu-voennoplennyh> (дата звернення: 20.03.2018).

2.212. Президент закликає Вселенського патріарха надати автокефалію українській Церкві. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/37485-prezident-zaklikaye-vselskogo-patriarxa-nadati-avtokefaliyu-ukrayinskij-cerkvi.html> (дата звернення: 19.04.2019).

2.213. Президент на прохання керівників церков та Героїв України підписав Закон «Про амністію у 2016 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-na-prohannya-kerivnikiv-cerkov-ta-geroiv-ukrayini-43066> (дата звернення: 21.03.2018).

2.214. Президент СКУ Євген Чолій зустрівся з Вселенським Патріархом Варфоломієм I у Стамбулі. *Світовий конгрес українців*. URL: <http://ukrainianworldcongress.org/news.php/news/1781/lang/ua> (дата звернення: 31.03.2018).

2.215. Прем'єр-міністр готовий співпрацювати з Радою Церков на регулярній основі. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/502-uccro-meeting-prime-minister-ukraine-volodymyr-groisman> (дата звернення: 09.09.2019).

2.216. При Держкомнацрелігій утворено Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України. *Інститут релі-*

гійної свободи. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=216%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 9.08.2018).

2.217. Про діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій в 2001 р. *Людина і світ*. 2002. № 4. С. 46–49.

2.218. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17> (дата звернення: 01.03.2018).

2.219. Про нас. *Синодальний відділ по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України*. URL: <http://kapelan.org.ua/pro-nas/> (дата звернення: 05.03.2018).

2.220. Про РЕПЦУ. *Рада Євангельських Протестантських Церков України*. URL: <http://repcu.org/about/> (дата звернення: 06.08.2018).

2.221. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 2000 р. (витяг). *Людина і світ*. 2001. № 2–3. С. 31–41.

2.222. Про УМР. *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/aboutus/> (дата звернення: 06.08.2018).

2.223. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо зміни релігійними громадами підлеглості). *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58255 (дата звернення: 21.11.2019).

2.224. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849 (дата звернення: 21.11.2019).

2.225. Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60492 (дата звернення: 01.03.2018).

2.226. Промова папи Івана Павла II на зустрічі з представниками Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій 24 червня. *Людина і світ*. 2001. № 6. С. 32–34.

2.227. Пропозиції Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо змін до Конституції України. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/437-uccro-proposals-for-constitution-of-ukraine> (дата звернення: 01.03.2018).

2.228. Процес набирає обертів: на Вінниччині понад 20 громад приєдналися до ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/74067/ (дата звернення: 30.12.2018).

2.229. П'ятий Національний Форум «Трансформація України». *Національний Форум «Трансформація України»*. URL: <http://nftu.org.ua/національний-форум/п'ятий-національний-форум/> (дата звернення: 01.03.2018).

2.230. Рада у справах душпастирської опіки при Міноборони розглянула проект закону про військове капеланство. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/state/10031903-rada-u-spravah-dushpastirskoji-opiki-pri-minoboroni-rozglyanula-proekt-zakonu-pro-viyskove-kapelanstvo.html> (дата звернення: 05.03.2018).

2.331. Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області. *Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області [Facebook]*. URL: <https://www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224> (дата звернення: 10.10.2021).

2.232. Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську Конвенцію. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1815:1&catid=34:ua&Itemid=61 (дата звернення: 01.03.2018).

2.233. Рада Церков закликає звільнити заручників з полону на Донбасі. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/471-uccro-statement-hostages-captives-donbas-donetsk-luhansk-ukraine> (дата звернення: 15.03.2018).

2.234. Рада Церков очікує від парламенту скасування переєстрації релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і*

релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/505-uccro-statement-registration> (дата звернення: 01.03.2018).

2.235. Рада Церков стурбована новими утисками віруючих в ОРДЛО. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1877%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

2.236. Редакції РІСУ – 15 років: показуємо релігійний світ без конфесійних табу. *Український католицький університет*. URL: <https://ucu.edu.ua/news/redaktsiyi-risu-15-rokiv-pokazuyemo-religijnyj-svit-bez-konfesiynuh-tabu/> (дата звернення: 07.10.2017).

2.237. Резолюція всеукраїнської конференції Української міжцерковної ради «Церква у час суспільних потрясінь». *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/03-06-2014-rezolyutsiya-vseukrayinskoji-konferen/> (дата звернення: 08.07.2019).

2.238. Резолюція Круглого столу «Діалог між владою і конфесіями в контексті європейської системи цінностей». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/145-rezolyuciya-kruglogo-stolu-dialog-mizh-vladoyu-i-konfesiya-v-konteksti-evropeyskoji-systemy-cinnostey> (дата звернення: 01.03.2018).

2.239. Религиозные лидеры призвали Кабмин к взаимодействию в деле благотворительности. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1469%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=ru (дата звернення: 10.09.2018).

2.240. Релігійна толерантність як відмова від нетерпимості. Доповідь муфтія Саїда Ісмаїлова на Міжнародній конференції в Катарі. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrro.org.ua/128-news/2018/64-religious-tolerance-as-a-rejection-of-intolerance.html> (дата звернення: 28.05.2018).

2.241. Релігійні діячі України закликали звільнити полонених українців та інших бранців Кремля. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/563-uccro-appeal-to-release-ukrainian-captives> (дата звернення: 25.01.2019).

2.242. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1997 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1997> (дата звернення: 17.09.2019).

2.243. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1998 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1998> (дата звернення: 17.09.2019).

2.244. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1999 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1999> (дата звернення: 17.09.2019).

2.245. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2002 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2002> (дата звернення: 17.09.2019).

2.246. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2003 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2003> (дата звернення: 17.09.2019).

2.247. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2004 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2004> (дата звернення: 17.09.2019).

2.248. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2005 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2005> (дата звернення: 17.09.2019).

2.249. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2006 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей і релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2006/70406/> (дата звернення: 17.09.2019).

2.250. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2007 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2007/>

org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2007/70408/ (дата звернення: 17.09.2019).

2.251. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2008 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2008> (дата звернення: 17.09.2019).

2.252. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2009 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2009> (дата звернення: 17.09.2019).

2.253. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2010 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2010> (дата звернення: 17.09.2019).

2.254. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2011 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2011/48586/> (дата звернення: 17.09.2019).

2.255. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2012 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2012 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2012/47891/> (дата звернення: 25.05.2017).

2.256. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2013 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2013/51768/> (дата звернення: 25.05.2017).

2.257. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. *Релігійно-інформаційна служ-*

ба України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/> (дата звернення: 25.05.2017).

2.258. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/> (дата звернення: 25.05.2017).

2.259. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2016 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/> (дата звернення: 25.05.2017).

2.260. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 17.09.2019).

2.261. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2000 року. *Людина і світ*. 2000. № 1. С. 26–33.

2.262. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2001 року. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 35–42.

2.263. Релігійні організації у регіонах України (станом на 1 січня 2001 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr-reg2001/> (дата звернення: 17.09.2019).

2.264. Релігійні організації України. *Людина і світ*. 1994. № 10. С. 10–11.

2.265. Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

2.266. Релігія і Церква в Україні: жовтень – грудень. *Людина і світ*. 2000. № 11–12. С. 36–42.

2.267. Релігія і Церква в Україні: жовтень. *Людина і світ*. 1999. № 10. С. 25–29.

2.268. Релігія і Церква в Україні: квітень. *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 27–29.

2.269. Релігія і Церква в Україні: січень. *Людина і світ*. 2000. № 1. С. 34–38.

2.270. Релігія і Церква в Україні: червень. *Людина і світ*. 2007. № 5. С. 32–35.

2.271. Релігія, церква і суспільство в Україні: початок 2002-го. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 31–38.

2.272. Робитиму все можливе задля звільнення українських моряків з російського полону, – Президент. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/robitimu-vse-mozhlive-zadlya-zvillnennya-ukrayinskih-moryakiv-51942> (дата звернення: 9.12.2018).

2.273. Робоча зустріч з представниками Всеукраїнської ради релігійних об'єднань. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=245289768 (дата звернення: 24.08.2018).

2.274. Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації № 339 від 23 квітня 2018 року «Про Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації». *Херсонська обласна державна адміністрація*. URL: <http://khoda.gov.ua/image/catalog/files/339.pdf> (дата звернення: 10.08.2018).

2.275. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. № 677-р. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-p> (дата звернення: 02.04.2018).

2.276. Росія відповідальна за релігійні злочини на Донбасі та в Криму – Комісія США. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1896%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.05.2018).

2.277. РПЦ в Україні: Верховна Рада ухвалила законопроект про назву Московського патріархату. *Релігійно-інформаційна*

служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/73995/ (дата звернення: 30.12.2018).

2.278. Синод звернувся до вірних УПЦ щодо інформації про можливість «надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/05/25/sinod-zvernuvsya-do-virnix-upc-shhodo-informaciji-pro-mozhlivist-nadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavnoji-cerkvi-v-ukrajini/> (дата звернення: 12.06.2018).

2.279. Список членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/council/members> (дата звернення: 25.02.2019).

2.280. Спільну молитву за воїнів 128-ї бригади провели в облдержадміністрації представники 12-ти конфесій. *Закарпатська обласна державна адміністрація*. URL: <https://carpathia.gov.ua/novyna/spilnu-molytvu-za-voyiniv-128-yi-brygady-provely-v-oblderzhadministraciyi-predstavnyky-12-ty> (дата звернення: 06.08.2018).

2.281. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. *Центр Разумкова*. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii-2> (дата звернення: 15.12.2017).

2.282. Старообрядницька парафія на Буковині вийшла з підпорядкування Московської митрополії. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2607363-staroobradnicka-parafia-na-bukovini-vijsla-z-pidporadkuvanna-moskovskoi-mitropolii.html> (дата звернення: 30.12.2018).

2.283. Стартувала благодійна акція «Подарунок для солдата». *Тернопільська єпархія Православної церкви України*. URL: <https://cerkva.te.ua/startovala-blagodijna-aktsiya-podarunok-dlya-soldata/> (дата звернення: 18.11.2019).

2.284. Судді і служителі Церков дискутували про справедливе судочинство. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1

794%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 12.09.2019).

2.285. Тиждень молитов за єдність християн об'єднав у молитві представників РКЦ, УГКЦ, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, вірмен і протестантів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/69918/ (дата звернення: 30.03.2018).

2.286. Тисячі хорватів протестували проти гендерної ідеології в Стамбульській Конвенції. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1883%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 10.05.2018).

2.287. Трагически погібшого малюша из Запорожья отказался отпевать священник Московского патриархата. *Forpost*. URL: <http://forpost.media/novosti/tragicheskii-pogibshogo-malysha-iz-zaporozhja-otkazalsja-otpevat-svjashchennik-moskovskogo-patriarhata.html> (дата звернення: 25.03.2018).

2.288. У Вінниці владика Симеон оголосив про перехід від УПЦ МП до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/осу/73952/ (дата звернення: 04.01.2019).

2.289. У День міста у Львові відбудеться екуменічна молитва за місто та його мешканців. *Львівська міська рада*. URL: <http://cityadm.lviv.ua/news/society/religion/249119-u-den-mista-u-lvovi-vidbudetsia-ekumenichna-molytva-za-misto-ta-ioho-meshkantsiv> (дата звернення: 03.05.2018).

2.290. У Запоріжжі в УПЦ КП «працевлаштували» священника-патріота, що пішов з «московської» церкви через мову. *Депо. Запоріжжя*. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/u-zaporizhzhii-v-upc-kp-pracevlashtovali-svyaschenika-patriota-scho-pishov-z-moskovskoyi-cerkvi-cherez-movu-20180207722545> (дата звернення: 31.03.2018).

2.291. У Запоріжжі священника МП позбавили права на служіння у церкві за підтримку бійців АТО. *ТСН*. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-zaporizhzhii-svyaschennika-mp-pozbavili-prava-na-sluzhinnya-u-cerkvi-za-pidtrimku-biyciv-ato.html> (дата звернення: 19.07.2019).

2.292. У Криму клірики УПЦ (МП) освятили черговий російський зенітно-ракетний комплекс ППО і поблагословили новобранців. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69710/ (дата звернення: 25.03.2018).

2.293. У м. Коростень на Житомирщині відбулася спроба рейдерського захоплення храму представниками Московського Патріархату. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. URL: <https://www.cerkva.info/posts/u-m-korosten-na-zhytomyrshchyni-vidbulasia-sproba-reiderskoho-zakhoplennia-khramu-predstavnykamy-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 30.03.2018).

2.294. У Нацгвардії запровадили інститут капеланства. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/8998_U_Nacgvardii_zaprovadili_institut_kapelanstva_FOTO.htm (дата звернення: 10.11.2018).

2.295. УАПЦ через суд скасувала перехід своєї парафії на Стрийщині до УПЦ (КП). *Високий замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/news/375299-uapts-cherez-sud-skasuvala-perekhid-svoiei-parafii-na-stryishchyni-do-upts-kr> (дата звернення: 18.09.2018).

2.296. Указ Президента України № 357/2016 «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» від 26 серпня 2016 р. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423> (дата звернення: 11.11.2017).

2.297. Україна-2013: державно-конфесійні відносини. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 2–14.

2.298. Український день на Фанарі. *Київська православна богословська академія*. URL: <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/all-news/news/2608-ukrainskyi-den-na-fanari.html> (дата звернення: 11.06.2018).

2.299. Українські церкви просять США посилити гуманітарну допомогу в Україні. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/30937-ukrayinski-cerkvi-prosyat-sshaposilili-gumanitarnu-dopomogu-ukrayini.html> (дата звернення: 21.03.2018).

2.300. Українці у Стамбулі сьогодні моляться за Томос. *Релігія в Україні*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/ukrainians_outside_of_Ukraine/72454/ (дата звернення: 18.09.2018).

2.301. УПЦ в Криму освятила прапори бойових кораблів Росії. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/38374-урп-в-крыму-освятила-флаги-боевых-кораблей-россии.html> (дата звернення: 01.04.2018).

2.302. Учасники ВРРО. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrro.org.ua> (дата звернення: 05.03.2018).

2.303. Філарет нагородив орденом віце-президента Європарламенту. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2452731-filaret-nagorodiv-ordenom-viceprezidenta-evroparlamentu.html> (дата звернення: 03.05.2018).

2.304. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/ (дата звернення: 22.04.2018).

2.305. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 25.07.2019).

2.306. Фоторепортаж: Хода на захист прав дітей і сімей зібрала у Києві біля 10 тисяч людей. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/539-fotoreport-uccro-family-manifestation-kyiv-ukraine> (дата звернення: 09.09.2019).

2.307. «Хай лежить, де лежить, нема чого його сюди везти»: священники МП відмовляються відспівувати загиблого героя АТО. *Коректно*. URL: <https://korektno.com.ua/haj-lezhyt-de-lezhyt-nema-chogo-jogo-syudy-vezty-svyashhenyky-mp-vidmovlyayutsya-vidspivuvaty-zagyblogo-geroya-ato/> (дата звернення: 17.11.2018).

2.308. Християнські церкви України моляться за людей, які живуть з ВІЛ. *Eleos-Ukraine*. URL: <http://eleos.com.ua/index.php/2016-03-09-13-52-08/news/item/1522-khrystyianskitserkvy-ukrainymoliatsiazaliudeiikizhyvutsvil> (дата звернення: 18.05.2018).

2.309. Церква залишається лідером суспільної довіри українців – опитування. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 15.12.2017).

2.310. Церкви відновлюють співпрацю з МОЗ заради оздоровлення суспільства. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 17.05.2018).

2.311. Церкви та громадськість об'єднують зусилля в протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1522:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 17.05.2018).

2.312. Церкви та релігійні організації будуть залучені до профілактики ВІЛ-інфекції в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=162%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 13.05.2018).

2.313. Чергове засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». *Центр Разумкова*. URL: <http://razumkov.org.ua/novyny-tsentru/anons-24-travnia-2017r-vidbudetsia-cherhove-zasidannia-postiino-diiuchoho-kruhloho-stolu-relihiia-i-vlada-v-ukraini-problemy-vzaiemovidnosyn> (дата звернення: 11.07.2018).

2.314. Черкаська Рада християнських церков говоритиме «спільним голосом християнства». *Прочерк*. URL: <http://procherk.info/news/7-cherkassy/69916-cherkaska-rada-hristijanskih-tserkov-govoritime-spilnim-golosom-hristijanstva> (дата звернення: 24.07.2019).

2.315. Ще одна громада МП перейшла до ПЦУ. *Дніпровська єпархія Православної Церкви України*. URL: <http://cerkva.dp.ua/shhe-odna-gromada-mp-perejshla-do-ptsu/> (дата звернення: 20.01.2019).

2.316. Яценюк поручил міністрам активнее співпрацювати з Церквами в соціальній сфері. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&

view=article&id=1471:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=ru (дата звернення: 10.09.2018).

2.317. Communiqué by WCC delegation to Ukraine. *World Council of Churches*. URL: <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness/communique-by-wcc-delegation-to-ukraine> (дата звернення: 15.03.2018).

2.318. WCC member churches. *World Council of Churches*. URL: <https://www.oikoumene.org/en/member-churches> (дата звернення: 09.01.2019).

2.319. What is the World Council of Churches. *World Council of Churches*. URL: <https://www.oikoumene.org/en/about-us> (дата звернення: 04.05.2018).

3. Статистичні видання

3.320. Статистичний щорічник України за 2000 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2001. 600 с.

3.321. Статистичний щорічник України за 2001 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2002. 646 с.

3.322. Статистичний щорічник України за 2002 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2003. 664 с.

3.323. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2005. 592 с.

3.324. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2005. 576 с.

3.325. Статистичний щорічник України за 2007 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2008. 572 с.

3.326. Статистичний щорічник України за 2012 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Август Трейд, 2013. 552 с.

Література

4. Монографії, брошури, статті, енциклопедичні видання

4.327. Адамович Н. Соціально значуща діяльність Церкви й питання її правової підтримки. *Людина і світ*. 2002. № 9. С. 50–52.

4.328. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. Київ: НТУ, 2007. 336 с.

4.329. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 9–13.

4.330. Бабій М. Міжконфесійні конфлікти у контексті міжконфесійних ідентичностей. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / За ред. Л. Филипович. Київ, 2006. С. 207–218.

4.331. Балух В. Міжконфесійні конфлікти: причини, типологія і шляхи подолання. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2016. № 3–4. С. 122–130.

4.332. Березовська В. В. Релігійні конфесії в Одеській області на сучасному етапі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 216–219.

4.333. Белікова Н. Ю. Міжконфесійні конфлікти в Україні та пошук шляхів їх подолання. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2000. № 2. С. 16–22.

4.334. Биркович О. І. Роль релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства в розбудові української державності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 30, Т. 1. С. 14–17.

4.335. Білобровець О., Венгерська В., Жуковський О. Толеризація релігійних відносин як фактор розвитку суспільно-політичного життя громад (на прикладі Житомирської області). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2020. Вип. 34. С. 51–60.

4.336. Бокоч В. М. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. Вип. 1–2. С. 27–31.

4.337. Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. *Людина і світ*. 2003. № 12. С. 36–39.

4.338. Бондаренко В., Єленський В. Коли вітер гуляє надворі... *Людина і світ*. 1994. № 2. С. 2–5.

4.339. Бондаренко В., Єленський В. Спасіння душ – найвищий закон. Релігійні організації України: огляд подій 1994 року. *Людина і світ*. 1995. № 1–2. С. 2–8.

4.340. Бондаренко В., Єленський В. Церква й українське суспільство: на новому етапі. *Людина і світ*. 1992. № 3. С. 19–23.

4.341. Бондаренко В., Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху. *Людина і світ*. 1993. № 1. С. 6–10.

4.342. Бондаренко В., Єленський В. Якщо вітер гуляє надворі... Огляд подій 1993 року. *Людина і світ*. 1994. № 1. С. 2–8.

4.343. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

4.344. Боруцький С. Особливості державно-церковних, міжконфесійних та внутрішньо церковних відносин на Львівщині. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 153–159.

4.345. Булига І. Християнські конфесії в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 82–84.

4.346. Васін М. Суть пропозицій Ради Церков до Конституції. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/60512/ (дата звернення: 01.03.2018).

4.347. Васьковський В. «Гарячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 30–32.

4.348. Вергелес К. Міжконфесійний конфлікт як перешкода до національного відродження України. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 51–55.

4.349. Владиченко Л. Д. Державний орган України у справах релігій. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Державний_орган_України_у_справах_релігій (дата звернення: 24.07.2024).

4.350. Виговський Л. Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 23–27.

4.351. Владиченко Л. Відносини між державними та релігійними інституціями в контексті національних інтересів та безпеки. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 44–47.

4.352. Владиченко Л. Д. Сучасний стан та динаміка розвитку релігійної мережі в Україні. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2012. № 8. С. 214–225.

4.353. Владиченко Л. До історії державного органу у справах релігій в Україні: з 1991 р. по теперішній час. *Релігія в Україні*. URL: <http://www.religion.in.ua/main/history/12072-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravax-religij-v-ukrayini-z-1991-r-po-teperishnij-chas.html> (дата звернення: 25.10.2016).

4.354. Владиченко Л. Досвід впровадження військового капеланства у Збройні сили України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/64809/ (дата звернення: 01.04.2018).

4.355. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/ (дата звернення: 01.11.2017).

4.356. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.

4.357. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 408 с.

4.358. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.

4.359. Ворон О. Витоки та прояви католицько-православного протистояння у незалежній Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 77–82.

4.360. Ганулич П. Міжконфесійний діалог – основа духовної консолідації українського суспільства. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 17–19.

4.361. Головні напрямки діяльності Державного комітету у справах релігій з реалізації державної політики щодо релігій та релігійних інституцій в Україні (січень – травень 2000 р.). *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 25–27.

4.362. Горевой Д. Релігійна мережа України: загальні тренди vs локальні особливості. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/67367/ (дата звернення: 01.11.2017).

4.363. Горкуша О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: спонуки, умови, мета, суб'єкти, рівні порозуміння. *Українське релігієзнавство*. 2017. № 83. С. 45–60.

4.364. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 79. С. 6–17.

4.365. Горкуша О., Филипович Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму. *Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття*. Наук. зб. Київ: УАР, 2015. С. 43–51.

4.366. Гранат Ю. С. Проблема гармонізації етноконфесійного простору Автономної Республіки Крим. *Культура народів Причорномор'я: науковий журнал*. 2007. № 112. С. 120–123.

4.367. Гриневич В. Майдан і Церква: досвід духовної взаємодії. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/maidan-church> (дата звернення: 05.11.2016).

4.368. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. 1136 с.

4.369. Давиденко М. О. Правові проблеми врегулювання конфліктів на релігійному ґрунті в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 3, Т. 1. С. 52–55.

4.370. Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / За ред.: В. Д. Бондаренка, І. М. Мищака. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 518 с.

4.371. Дехтяренко А. Как война изменила религиозные взгляды украинцев. *Апостроф*. URL: <https://apostrophe.ua/article/society/2015-04-09/kak-voyna-povliyala-na-religioznyie-vzglyadyi-ukraintsev/1557#.VSI7nJuP7uY.vk> (дата звернення: 05.04.2018).

4.372. Димид М. Конфесійна ситуація в Україні напередодні приїзду Папи Римського Івана Павла II. *Людина і світ*. 2001. № 5. С. 17–25.

4.373. Докаш В., Бочулинський С. Основні форми соціально значущої діяльності християнських конфесій в Україні. *Релігія та Соціум*. 2012. № 1. С. 71–77.

4.374. Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана. Київ: Гносис, 2001. 278 с.

4.375. Євдокимова Т. В. З історії взаємовідносин держави і церкви, політики і релігії в Україні. *Сторінки історії. Збірник наукових праць НТУУ «КПІ»*. 1999. Вип. 13. С. 65–78.

4.376. Єленський В. Біле братство як підручник соціології релігії. *Людина і світ*. 1997. № 5–6. С. 23–29.

4.377. Єленський В. Діалог між християнами: труднощі й перспективи. *Знаки часу. До проблеми порозуміння між церквами*. Київ: Сфера, 1999. С. 462–479.

4.378. Єленський В. Духовний супровід у Збройних Силах України: дискусії і перспективи. *Людина і світ*. 2001. № 11–12. С. 2–8.

4.379. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 420 с.

4.380. Єленський В. Минулий рік був високосним... Огляд подій, які перебували на поверхні релігійного життя України в 1996 році. *Людина і світ*. 1997. № 1. С. 2–15.

4.381. Єленський В. Проблеми дослідження детермінації та еволюції міжцерковних конфліктів (на прикладі православно-греко-католицького конфлікту в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.). *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 102–113.

4.382. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту. *Людина і світ*. 1994. № 7. С. 2–5.

4.383. Єленський В. Релігійність в українському суспільстві. За матеріалами соціологічних досліджень. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 20–26.

4.384. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 79–88.

4.385. Єленський В. Релігія і українське суспільство. Огляд подій 1995 року. *Людина і світ*. 1996. № 1–2. С. 2–9.

4.386. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. *Людина і світ*. 2000. № 6. С. 2–10.

4.387. Єленський В. Скільки релігій в Україні? *Людина і світ*. 1996. № 6. С. 2–5.

4.388. Єленський В. «Українське питання» Константинопольського патріархату: рік 2000. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 29–31.

4.389. Єрмакова Г. С. Міжконфесійні відносини в системі релігійних прав людини й громадянина та їх конституційно-правове забезпечення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. С. 7–11.

4.390. Єрмакова Г. С. Міжконфесійні відносини як об'єкт конституційно-правового регулювання в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2018. № 2. С. 152–158.

4.391. Жданович О. Каталог ресурсів порталу Інституту історії України НАН України: технологічні аспекти створення і функціонування. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2013. Ч. 21. С. 93–99.

4.392. Заєць О. Хто є хто в релігійному співтоваристві. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/235749-hto-e-hto-v-religijnomu-spivtovaristvi.html> (дата звернення: 10.08.2018).

4.393. Запорожець В. Основні аспекти зовнішньоцерковних відносин УАПЦ дев'яностих років ХХ століття. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 86. С. 57–65.

4.394. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

4.395. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства*. Науковий щорічник. 2007. № 12. С. 13–17.

4.396. Здіорук С. Природа міжцерковних конфліктів в православ'ї України. *Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні*. Науковий щорічник. 2005. № 9. С. 106–112.

4.397. Здіорук С., Токман В. Соціальна діяльність церков та релігійних організацій в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/february2009/9.htm> (дата звернення: 07.11.2019).

4.398. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 6. Пізній протестантизм в Україні / За ред. А. Колодного. Київ, Дрогобич: Вид. Сурма Г, 2008. 632 с.

4.399. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 7. Релігійні меншини України / За ред. А. Колодного. Київ: Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.

4.400. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 8. Нові релігії України / За ред. А. Колодного. Київ, 2010. 828 с.

4.401. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.

4.402. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. *Людина і світ*. 1997. № 11–12. С. 25–28.

4.403. Калашник П. Забезпечення релігійних організацій культурними будівлями: нагальні проблеми. *Людина і світ*. 1997. № 7. С. 31–32.

4.404. Кирюшко М. Мусульмани в незалежній Україні. *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 7–12.

4.405. Кисельов О. Діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій після Помаранчевої революції. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 184–187.

4.406. Кисельов О. Тенденції розвитку екуменічних відносин в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2007. № 44. С. 138–145.

4.407. Климов В. В. Міжконфесійні відносини: стан і форми. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 48–67.

4.408. Климов В. В. Толерантність міжконфесійних відносин як культура нового тисячоліття. *Релігійна панорама*. 2010. № 1. С. 29–33.

4.409. Колодний А. М. Іслам в контексті політичних реалій Криму. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 37. С. 136–162.

4.410. Колодний А. Релігійна мережа України на початку 2017 р. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 62–79.

4.411. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Львів: СПЛОМ, 2005. 336 с.

4.412. Конфесійну приналежність в Україні готові змінювати не лише православні, – Андрій Юраш. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/70626/ (дата звернення: 31.03.2018).

4.413. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін. *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 2–8.

4.414. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні («Кесареве – кесарю, а Боже – Богу») / За ред. І. Ф. Кураса. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 272 с.

4.415. Кьяра Біагоні М. Церква України на Майдані в Києві поряд зі своїм народом. *Католицький оглядач*. URL: <http://catholicnews.org.ua/cerkva-ukrayini-na-maydani-v-kiievi-poryadzi-svoym-narodom> (дата звернення: 07.11.2016).

4.416. Лапін П. В. Огляд діяльності Церков та релігійних організацій щодо протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Участь Церков та*

релігійних організацій у боротьбі з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу та роботі з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом: міжконфесійний збірник. Київ, 2008. С. 14–23.

4.417. Любчик В. Політико-правові засади та стратегія державної етноконфесійної політики: становлення сучасного розуміння. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 31–35.

4.418. Любчук В. Міжконфесійна співпраця християнських церков в умовах становлення громадянського суспільства. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 59–61.

4.419. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Ред. і упор.: Л. О. Филипович, О. В. Горкуша. Київ: Самміт-Книга, 2014. 656 с.

4.420. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред., керівник авт. кол. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.

4.421. Малик В. Політика і релігія в сучасному українському суспільстві. *Релігія та соціум*. 2008. № 1. С. 97–102.

4.422. Мороз В. Конфлікт за храми між православними в Україні: аналіз досвіду двох років. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/62395/ (дата звернення: 28.03.2018).

4.423. Мороз В., Ворон Б. Від УПЦ (МП) до УПЦ КП: інтерактивна карта переходів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/review/61901/> (дата звернення: 28.03.2018).

4.424. Мякінченко І. Діяльність церковно-релігійних організацій України з протидії поширенню соціально небезпечних хвороб (перше десятиліття ХХІ ст.). *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2022. Вип. 10. С. 122–135.

4.425. Мякінченко І. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та державні реформи в Україні (2014 – початок 2019 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2019. Svazek 5. 4 vydání. S. 99–104.

4.426. Мякінченко І. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні. *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16–17 листопада 2018 р.)*. Житомир: Полісся, 2018. С. 64–67.

4.427. Мякінченко І. Міжконфесійні відносини в Україні періоду Євромайдану. *Матеріали IX Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 3 листопада 2017 р.)*. Житомир: Полісся, 2017. С. 77–79.

4.428. Мякінченко І. Міжконфесійні об'єднання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2019. Вип. 28. С. 40–45.

4.429. Мякінченко І. Міжцерковний діалог та звільнення українських полонених (2014–2017 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи (Колін, Ужгород, Дрогобич, 2018 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2018. С. 39–41.

4.430. Мякінченко І. Православна церква України та зміни в структурі релігійної мережі (кінець 2018 – початок 2019 рр.). *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції (Варшава, Ужгород, Херсон, 2019 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2019. С. 29–30.

4.431. Мякінченко І. Тенденції релігійної мережі України (2014–2016 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 119–125.

4.432. Мякінченко І. О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 81–86.

4.433. Мякінченко І. О. Міжконфесійні відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності: церковно-релігійні та державно-політичні аспекти. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2018. Вип. 5. С. 278–286.

4.434. М'якінченко І. О. Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 131. С. 105–108.

4.435. Нагірняк А., Лапін П. Досвід діяльності міжконфесійного співтовариства України у протидії поширенню епідемії ВІЛ/СНІД. *Благодійний фонд «Caritas-Київ»*. URL: <http://www.caritas-kiev.org.ua/index.php/uk/articles/30-090323> (дата звернення: 07.08.2018).

4.436. Недавня О. В. Суспільно значуща діяльність християнських церков у дослідженнях українських релігієзнавців. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 60. С. 151–161.

4.437. Недавня О. Інтернет як дискусійне поле міжконфесійного спілкування. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства*. *Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 188–190.

4.438. Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. *Східний світ*. 2005. № 2. С. 50–58.

4.439. Новак О. Ф. Християнство в Україні: нариси. Рівне: Ліста, 2003. 503 с.

4.440. Новиченко М. «Гарячі точки»: проблема та її врегулювання. *Людина і світ*. 2002. № 9. С. 48–50.

4.441. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки. *Людина і світ*. 1995. № 9. С. 16–18.

4.442. Онищук С. В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765> (дата звернення: 19.09.2019).

4.443. Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні та практичні засади. *Ефективність державного управління*. *Збірник наукових праць*. 2015. Вип. 42. С. 61–67.

4.444. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с.

4.445. Палінчак М. М., Лешанич М. М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 205–214.

4.446. Паніна Л. А. Сучасна релігійна ситуація на Рівненщині: статистичний огляд. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 248–254.

4.447. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 49 с.

4.448. Папакін Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 153–166.

4.449. Пахомов І. Робота релігійних організацій у місцях позбавлення волі (міжконфесійні відносини). *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства*. Науковий щорічник. 2007. № 12. С. 197–200.

4.450. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті масової культури. Острог, 2018. 408 с.

4.451. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті медіа-культури. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2014. Вип. 5. С. 56–68.

4.452. Пістренко Н. С. Міжконфесійні відносини як складова національної безпеки України. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: тези доповідей учасників наук.-практ. конф. З нагоди святкування Дня науки (Харків, 14 травня 2021 р.)*. Харків: ХНУВС, 2021. С. 114–118.

4.453. Пода М. Державний комітет у справах релігій: функції і напрямки діяльності. *Людина і світ*. 1997. № 7. С. 26–28.

4.454. Пода М. Про соціально значиму діяльність релігійних організацій в Україні. *Людина і світ*. 1997. № 9. С. 28–29.

4.455. Пономаренко О. Релігійні чинники українського державотворення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 43. С. 200–207.

4.456. Попов Г. Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми роз-

виту. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник.* 2007. № 12. С. 7–9.

4.457. Попок А. А., Решетников Ю. Є. Стан, проблемні питання та напрями подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні. *Харківський регіональний інститут державного управління.* URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/doc/5/01.pdf> (дата звернення: 18.11.2016).

4.458. Права человека в условиях милитаризации Крыма. Информационно-аналитический доклад о негативном влиянии российской милитаризации на ситуацию с правами человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополь (апрель 2014 – май 2017) / По общ. ред.: О. Скрипник, И. Седовой. Киев, 2017. 44 с.

4.459. Релігієзнавці вважають, що випадок у Запоріжжі спонукає прихожан УПЦ (МП) перейти до УПЦ-КП. *Interfax-Україна.* URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/475867.html> (дата звернення: 30.03.2018).

4.460. Релігійна ситуація в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. *Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», (8 лютого 2011 р.).* Київ, 2011. С. 3–62.

4.461. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 1. Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2010. 339 с.

4.462. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 2. Міжконфесійні відносини поліконфесійної України / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2011. 371 с.

4.463. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 3. Релігійні процеси в перспективі їх виявів / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2012. 550 с.

4.464. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. Київ: Наукова думка, 2006. 286 с.

4.465. Релігія у міжнародних відносинах. *Радіо Свобода.* URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/949874.html> (дата звернення: 19.03.2018).

4.466. Рибачук М., Білоус О. Проблема реституції церковного майна. *Політичний менеджмент*. 2003. № 3. С. 82–91.

4.467. Рибачук М., Кирюшко М. Чи потрібні християнські партії християнській Україні? *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 18–21.

4.468. Саган О. Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань як складова громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 141–145.

4.469. Саган О. Державно-церковні відносини в їх практичному вияві. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 62–74.

4.470. Саган О. Державно-церковні відносини в незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистоянь. *Релігійна свобода. Науковий щорічник*. 2012–2013. № 17–18. С. 22–29.

4.471. Саган О. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: об'єктивна необхідність змін моделей. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 39–44.

4.472. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–39.

4.473. Саган О. Релігійна свобода: Московська Патріархія як каталізатор конфлікту ідентичностей у православ'ї України (2004–2006 роки) *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник*. 2016. № 19. С. 130–134.

4.474. Світлана Глущенко: Рада Церков підтримує законодавчі ініціативи Мін'юсту на захист прав дітей. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/svitlana-gluschenko-rada-tserkov-pidtrimue-zakonodavchi-initsiativi-minyustu-na-zahist-prav-ditey> (дата звернення: 30.06.2018).

4.475. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. Аналітична доповідь про ситуацію зі свободою віросповідання на окремих територіях Донецької та Луганської областей Східної України, тимчасово окупованих Російською Федерацією. Київ, 2018. 21 с.

4.476. Свобода релігії та віросповідання в Криму: Аналітичний огляд ситуації в сфері свободи релігії та віросповідання в умовах окупації Криму (квітень 2014 – січень 2018) / Склад. А. Седов. Київ, 2018. 40 с.

4.477. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / За ред. В. Яворського. Харків: Фоліо, 2005. 92 с.

4.478. Сошин В. Релігійна ситуація на Полтавщині у контексті міжконфесійного діалогу. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 182–183.

4.479. Сьомін С. Екуменічний рух: «зима» чи «рання весна»? *Людина і світ*. 1997. № 6. С. 6–8.

4.480. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/relig_org_Ukr-953c2.pdf (дата звернення: 05.03.2018).

4.481. Токман В. В., Здіорук С. І. Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуації в Україні за підсумками 2017 року. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/religiya-66ba8.pdf> (дата звернення: 05.03.2018).

4.482. Топ 100 самых влиятельных людей Украины. *НВ*. 2019. 15 августа. С. 15–17.

4.483. Триленко Л. Події на Софійському майдані: рік по тому. *Людина і світ*. 1996. № 7. С. 2–5.

4.484. Турчинов О. Неомарксизм або подорож у безодню. *Олександр Турчинов. Персональний сайт*. URL: <http://turchynov.com/news/details/neomarksizm-abo-podorozh-u-bezodnyu> (дата звернення: 01.02.2019).

4.485. УПЦ (Московського патріархату) в час війни України з Росією. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29039980.html> (дата звернення: 20.03.2018).

4.486. Филипович Л. Нові релігійні течії в дослідженнях українських вчених. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 187–205.

4.487. Филипчук С. В. Досвід капеланства в умовах АТО. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2015. Вип. 12. С. 161–169.

4.488. Філіппов С. Церква й АТО. *Україна молода*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/2505/405/88735/> (дата звернення: 08.07.2019).

4.489. Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. зб. наук. матеріалів / Редкол.: В. П. Андрущенко, В. Д. Бондаренко, М. М. Закович та ін. Київ: Світ знань, 2006. 96 с.

4.490. Худоба Н. Духовно-релігійна складова державотворення України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 2. С. 298–306.

4.491. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). Київ, 2017. 48 с.

4.492. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 2–77.

4.493. Цуканова В. Специфіка благодійної діяльності новітніх релігійних рухів. *Національний університет «Острозька академія»*. *Науковий блог*. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2015/специфіка-благодійної-діяльності-но/> (дата звернення: 20.11.2019).

4.494. Червонна С. Іслам у Криму: історія і сучасність. *Людина і світ*. 1998. № 3. С. 2–9.

4.495. Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволуційний період. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2014. № 1–2. С. 277–282.

4.496. Чубарко В. В. Роль церкви в подіях Майдану: на матеріалах інтерв'ю. *Грані*. 2015. Т. 18, № 5. С. 6–11.

4.497. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000–2007 років. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 21–44.

4.498. Шаповал Г. Про міжнародну діяльність і зовнішні зв'язки релігійних організацій України. *Людина і світ*. 1997. № 9. С. 26–27.

4.499. Що нам робити з «канонічним» Московським патріархатом? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28959251.html> (дата звернення: 14.01.2018).

4.500. Щоткіна К. Любомир Гузар. Хочу бути Людиною. Харків: Віват, 2019. 272 с.

4.501. Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.

4.502. Юраш А. В. Релігія і парламентські вибори 2006: специфіка взаємовпливів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Збірник наукових праць*. 2006. Вип. 291–292 (Філософія). С. 230–231.

4.503. Юридична енциклопедія. Т. 2. Д–Й / Голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. 744 с.

4.504. Язык вражды в информационном пространстве Крыма: Информационно-аналитический доклад о распространении языка вражды на территории Крымского полу острова (март 2014 – июль 2017) / По общ. ред.: И. Седовой, Т. Печончик. Киев, 2018. 40 с.

4.505. Якубовська В. Львів: католики, вірмени, православні і протестанти молилися за єдність християн. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2018/01/198984> (дата звернення: 30.03.2018).

4.506. Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні. *Людина і світ*. 2004. № 4. С. 2–8.

4.507. Clark E. A., Vovk D. Religion during the Russian-Ukrainian Conflict. Routledge, 2019. 240 p.

4.508. Kozelsky M. Religion and the crisis in Ukraine. *International Journal for the Study of the Christian Church*. 2014. Vol. 14, Is. 3. P. 219–241.

4.509. Krawchuk A., Bremer T. Churches in the Ukrainian Crisis. Springer International Publishing AG, 2016. 225 p.

4.510. Myakinchenko I. Charity Activity of Church and Religion Organizations during the Military Conflict in the East of Ukraine. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2019. Вип. 6. Р. 157–173.

4.511. Ploky S., Sysyn F. E. Religion and Nation in Modern Ukraine. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2003. 232 p.

4.512. Shestopalets D. Church and State in Ukraine after the Euromaidan: President Poroshenko's Discourse on Religion, 2014–2018. *Politics and Religion*. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334043467_Church_and_State_in_Ukraine_after_the_Euromaidan_President_Poroshenko's_Discourse_on_Religion_2014-2018 (дата звернення: 17.09.2019).

4.513. Wawrzonek M. Religion and Politics in Ukraine. The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System. Cambridge Scholars Publishing, 2014. 235 p.

5. Дисертації та автореферати дисертацій

5.514. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2008. 42 с.

5.515. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2001. 19 с.

5.516. Демедюк Ю. Г. Православні церкви України у Одеській, Миколаївській та Херсонській областях 1991–2010 років: інституціоналізаційний та громадсько-політичні аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2020. 292 с.

5.517. Євдокимова Т. В. Взаємовідносини політики і релігії в соціокультурному просторі: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2002. 21 с.

5.518. Єленський В. Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 434 с.

5.519. Зінкевич Т. С. Християнська релігія як чинник державотворення в Київській Русі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2019. 200 с.

5.520. Кобетяк А. Р. Імперативи толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Житомир, 2015. 196 с.

5.521. Луцан І. В. Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство (історичні науки)». Чернівці, 2016. 299 с.

5.522. Луценко В. В. Формування та реалізація державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Київ, 2019. 283 с.

5.523. Мякінченко І. О. Міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні (1990-ті – 2010-ті роки): дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії: спец. 032 Історія та археологія. Житомир – Київ, 2021. 256 с.

5.524. Нікіфоров К. С. Державна політика СРСР у справах релігій 1965–1991 років: на матеріалах Донецької області: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії: спец. 032 Історія та археологія. Київ, 2023. 197 с.

5.525. Севаст'янів У. П. Віртуальна реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Житомир, 2019. 222 с.

5.526. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Львів, 1999. 30 с.

Додатки

Додаток А

**Кількість релігійних організацій
(центрів, управлінь, громад, монастирів)
та священнослужителів в Україні станом на 1 січня 2019 р.
(відповідно до даних Департаменту у справах релігій
та національностей Міністерства культури України¹)**

№ з/п	Назва релігійної організації	Кількість релігійних організацій							Кількість священнослужителів
		в тому числі						Монастирі (у них ченців)	
		Центри	Управління	Громади			Монастирі (у них ченців)		
				всього	Зареєстровані				
			діючі		недіючі	незарєєстровані			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська православна церква МП	1	52	12437	12122	255	60	215 (4684)	10419

1. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р.

2	Українська православна церква КП	1	34	5363	4946	326	91	63 (230)	3732
3	Українська автокефальна православна церква	1	15	1171	1048	105	18	14 (18)	706
4	Українська автокефальна православна церква (оновлена)	0	1	28	20	8	0	0	16
5	Руська православна церква закордонна	1	2	30	30	0	0	2 (25)	36
6	Руська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода)	1	0	54	47	1	6	2 (2)	32
7	Руська старообрядницька церква (Безпопівська згода)	0	0	13	11	0	2	0	6

8	Руська древ-леправо-славна церква (Новозибківська згода)	0	0	6	5	1	0	0	4
9	Релігійні організації істинно-православної церкви	0	1	36	34	0	2	0	33
10	Незалежні православні громади	0	0	71	52	10	9	0	50
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>5</i>	<i>105</i>	<i>19209</i>	<i>18315</i>	<i>706</i>	<i>188</i>	<i>296 (4959)</i>	<i>15034</i>
11	Українська греко-католицька церква	1	25	3470	3365	49	56	103 (1057)	2733
12	Мукачівська єпархія греко-католицької церкви	0	2	442	442	0	0	20 (114)	337
13	Римсько-католицька церква в Україні	1	19	943	897	36	10	111 (664)	707
14	Вірменська католицька церква в Україні	0	0	3	2	1	0	0	1

	<i>ВСЬОГО</i>	2	46	4858	4706	86	66	234 (1835)	3778
15	Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів	1	24	2496	2371	103	22	0	2834
16	Релігійні організації міжнародної Ради церков євангельських християн-баптистів	0	0	45	8	0	37	0	31
17	Братство незалежних церков і місій євангельських християн-баптистів	0	1	19	16	3	0	0	16
18	Інші баптистські релігійні організації	3	1	272	242	7	23	0	265
	<i>ВСЬОГО</i>	4	26	2832	2637	113	82	0	3146
19	Асоціація місіонерських церков євангельських християн України	1	1	17	17	0	0	0	21

20	Об'єднання біблійних місіонерських церков України	0	0	2	2	0	0	0	2
21	Собор незалежних євангельських церков України	1	0	4	4	0	0	0	9
22	Інші релігійні організації євангельських християн	4	7	348	328	14	6	0	318
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>6</i>	<i>8</i>	<i>371</i>	<i>351</i>	<i>14</i>	<i>6</i>	<i>0</i>	<i>350</i>
23	Українська церква християн віри євангельської	1	25	1635	1546	22	67	0	2188
24	Релігійні організації Союзу церкви божої України	1	2	85	82	0	3	0	77
25	Релігійні організації центру божої церкви християн віри євангельської в Україні (в пророцтвах)	1	11	124	89	1	34	0	198

26	Собор церков України християн віри євангельської «Відкрита Біблія»	1	0	8	8	0	0	0	9
27	Союз вільних церков християн євангельської віри України	1	7	107	101	1	5	0	136
28	Інші релігійні організації християн віри євангельської	12	13	734	597	3	134	0	769
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>17</i>	<i>58</i>	<i>2693</i>	<i>2423</i>	<i>27</i>	<i>243</i>	<i>0</i>	<i>3377</i>
29	Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня	2	8	1024	961	23	40	0	933
30	Церква адвентистів сьомого дня реформаційного руху в Україні	1	0	41	26	0	15	0	46

31	Інші релігійні організації адвентистів	0	0	5	4	0	1	0	4
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>3</i>	<i>8</i>	<i>1070</i>	<i>991</i>	<i>23</i>	<i>56</i>	<i>0</i>	<i>983</i>
32	Німецька євангелічно-лютеранська церква в Україні	0	1	28	27	1	0	0	28
33	Українська лютеранська церква	1	0	32	29	3	0	0	25
34	Інші лютеранські релігійні організації	1	0	23	19	3	1	0	12
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>83</i>	<i>75</i>	<i>7</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>65</i>
35	Закарпатська реформатська церква	1	3	114	114	0	0	0	78
36	Українська євангелічно-реформатська церква	0	0	4	4	0	0	0	2
37	Інші релігійні організації реформатів	0	0	11	10	1	0	0	14
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>129</i>	<i>128</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>94</i>

38	Об'єднання незалежних харизматичних християнських церков України (повного Євангелія)	1	3	323	313	5	5	0	311
39	Українська християнська євангельська церква	1	8	131	110	21	0	0	115
40	Релігійні організації церкви живого Бога	0	2	54	54	0	0	0	48
41	Духовний центр «Нове покоління» християнських церков України	2	0	74	69	0	5	0	69
42	Духовний центр «Відродження»	3	0	131	129	0	2	0	88
43	Інші релігійні організації харизматичного типу	11	7	783	750	24	9	0	784

	<i>ВСЬОГО</i>	<i>18</i>	<i>20</i>	<i>1496</i>	<i>1425</i>	<i>50</i>	<i>21</i>	<i>0</i>	<i>1415</i>
44	Новоапостольська церква в Україні	1	0	52	47	2	3	0	67
45	Релігійні організації церкви Христа	2	0	115	101	14	0	0	86
46	Релігійні організації «Армії Спасіння» в Україні	1	0	10	10	0	0	0	11
47	Релігійні організації Англійської церкви	0	0	2	1	0	0	0	0
48	Релігійні організації пресвітеріан	3	1	60	56	3	1	0	82
49	Релігійні організації менонітів	0	0	8	7	0	1	0	7
50	Релігійні організації назарян	1	0	25	19	1	5	0	18
51	Релігійні організації молукан	0	0	4	3	1	0	0	3
52	Релігійне об'єднання методистської церкви України	1	0	8	7	0	1	0	8

53	Релігійні організації християн суботнього дня	0	0	7	7	0	0	0	7
54	Релігійні організації Свідків Єгови	1	0	941	330	3	608	0	2759
55	Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)	0	0	44	36	6	2	0	426
56	Окремі протестантські релігійні організації	2	1	97	93	4	0	0	102
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>12</i>	<i>2</i>	<i>1373</i>	<i>717</i>	<i>35</i>	<i>621</i>	<i>0</i>	<i>3576</i>
57	Духовне управління мусульман України	1	0	122	120	2	0	0	77
58	Духовне управління мусульман України «УММА»	1	0	24	23	1	0	0	23
59	Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим	0	1	6	6	0	0	0	3

60	Духовний центр мусульман України «АХ-МЕДІЄ»	0	0	5	5	0	0	0	5
61	Духовне управління мусульман Криму	0	0	5	5	0	0	0	5
62	Духовний центр мусульман України	1	1	16	16	0	0	0	20
63	Духовний центр мусульман Криму	0	0	2	2	0	0	0	2
64	Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят»	1	0	1	1	0	0	0	3
65	Незалежні громади мусульман	1	1	75	73	2	0	0	52
66	Шітські релігійні громади	0	0	9	9	0	0	0	0
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>5</i>	<i>3</i>	<i>265</i>	<i>260</i>	<i>5</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>190</i>

67	Об'єднання іудейських релігійних організацій України	1	0	68	62	5	1	0	52
68	Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних організацій	1	1	10	10	0	0	0	11
69	Релігійні організації прогресивного іудаїзму	1	1	42	36	6	0	0	21
70	Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України	1	9	109	96	12	1	0	78
71	Інші іудейські релігійні організації	0	0	58	55	3	0	0	35
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>4</i>	<i>11</i>	<i>287</i>	<i>259</i>	<i>26</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>197</i>
72	Духовне управління буддистів України	1	0	6	2	4	0	1 (0)	9

73	Релігійний центр Українського об'єднання буддистів школи Карма Каг'ю	1	0	14	14	0	0	0	11
74	Інші релігійні організації буддистів	1	0	43	41	2	0	0	25
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>63</i>	<i>57</i>	<i>6</i>	<i>0</i>	<i>1 (0)</i>	<i>45</i>
75	Релігійні організації караїмів	0	0	4	4	0	0	0	3
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>
76	Українська єпархія Вірменської апостольської церкви	1	0	28	26	1	1	0	21
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>28</i>	<i>26</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>21</i>
77	Релігійні організації святої апостольської ассирійської церкви сходу	0	0	4	4	0	0	0	1
78	Релігійні організації даосизму	0	0	2	2	0	0	0	0

79	Релігійні організації корейської християнської методистської церкви	0	0	1	1	0	0	0	1
80	Окремі етно-конфесійні релігійні організації	0	0	3	3	0	0	0	1
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>10</i>	<i>10</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>
81	Православна церква Божої Матері «Державна»	0	0	4	4	0	0	0	15
82	Релігійні організації церкви Преображенної Божої Матері (Богородична церква)	0	0	3	1	1	1	0	2
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>7</i>	<i>5</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>17</i>
83	Релігійні організації месіанського іудаїзму	1	1	40	39	1	0	0	39
84	Релігійні організації іудео-християн	0	0	8	6	2	0	0	6

	<i>ВСЬОГО</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>48</i>	<i>45</i>	<i>3</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>45</i>
85	Релігійні організації Рідної української національної віри	2	0	74	69	5	0	0	53
86	Духовний центр родового вогнища Рідної православної віри	2	0	25	24	0	1	0	19
87	Релігійний центр об'єднання релігійних громад рідновірів України	1	0	5	5	0	0	0	5
88	Релігійні організації церкви українських язичників	1	0	6	6	0	0	0	6
89	Інші релігійні організації язичників	1	0	34	33	0	1	0	28
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>144</i>	<i>137</i>	<i>5</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>111</i>
90	Релігійні організації Товариства Свідомості Крішни	1	6	44	39	0	5	0	70

91	Релігійні організації прихильників Шрі Чінмоя	0	0	3	0	0	3	0	3
92	Релігійні організації Всесвітньої чистої релігії (Сахаджа-йога)	0	0	17	7	3	7	0	6
93	Релігійні організації Руху Махаріші (трансцендентальна медитація)	0	0	2	0	0	2	0	2
94	Інші нові релігійні організації орієнталістського походження	0	0	21	17	0	4	0	15
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>1</i>	<i>6</i>	<i>87</i>	<i>63</i>	<i>3</i>	<i>21</i>	<i>0</i>	<i>96</i>
95	Релігійні організації віри Багаї	1	0	11	10	1	0	0	7
96	Релігійні організації церкви Останнього заповіту	0	0	6	5	1	0	0	2

97	Релігійні організації Вселенської церкви білого братства (ЮСМА-ЛОС)	0	0	3	0	0	3	0	3
98	Релігійні організації напрямку «Наука Розуму»	0	0	6	1	1	4	0	2
99	Релігійні організації церкви Саентологія	0	0	3	0	0	3	0	0
100	Окремі нові релігійні організації	0	0	76	69	1	6	0	59
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>105</i>	<i>85</i>	<i>4</i>	<i>16</i>	<i>0</i>	<i>73</i>
	ПІДСУМОК	92	299	35162	32719	1116	1327	531 (6794)	32619

Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні¹

Варфоломій, милістю Божою Архієпископ Константинополя, Нового Риму і Вселенський Патріарх.

«Ви приступили до гори Сіонської... і до Церкви первородних» (Євр. 12:22-23), блаженний серед народів Апостол Павло говорить усім вірним; і дійсно, Церква є горою, тому міцною і стійкою, непорушною та непохитною. Хоча одним стадом та одним тілом Христовим є і називається Церквою Божою, яка повсюди має сповідання православної віри, спільність в таїнствах у Дусі Святому та непорушність апостольського спадкоємства та канонічного порядку, але ще від апостольських часів складається з Церков, розташованих по місцях і країнах, внутрішньо самоврядованих власними пастирями та вчителями, і служителями Євангелія Христового, тобто кожного місця єпископами, з причин не лише історичного значення міст і країн у світі, але й внаслідок особливих пастирських потреб у них.

Отож, оскільки благочестива та Богом бережена земля України укріплена та звеличена вищим промислом та отримала свою повну політичну незалежність, державні та церковні керівники якої вже тридцять років палко просять її церковного самоврядування та пліч-о-пліч з народом й суголосно з давніми його проханнями, свого часу зверненими до святішого Апостольського Константинопольського Престолу, котрий за багатовіковим канонічним переданням зобов'язаний турбуватися про Святі православні Церкви, які мають в цьому потребу, а найдужче про ті, які від початку з ним зв'язані канонічними узами, як-от історич-

1. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. *ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ*. URL: https://web.archive.org/web/20190810213625/https://www.patriarchate.org/announcements/-/asset_publisher/MF6geT6kmaDE/content/patriarchikos-kai-synodikos-tomos-choregeseos-autokephalou-ekklesiastikou-kathestotos-eis-ten-en-oukrania-i-orthodoxon-ekklesian?_101_INSTANCE_MF6geT6kmaDE_languageId=uk-UA (дата звернення: 01.12.2021).

на Митрополія Київська, – то наша Мірність з Преосвященними при нас Митрополитами та всечесними, улюбленими в Святому Дусі братами та співслужителями, з обов'язку турботи Великої Христової Церкви за Православний світ, для зцілення постійно загрожуючих розколів та розділів у помісних Церквах, однодумно визначаємо та проголошуємо, щоб уся Православна Церква, що знаходиться в межах політично сформованої та цілковито незалежної держави України разом із Священними Митрополіями, Архієпископіями, Єпископіями, монастирями, парафіями та всіма в них церковними установами, котра знаходиться під покровом Засновника Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви Боголюдини Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа, існувала віднині канонічно автокефальною, незалежною та самоврядованою, маючи Першого в церковних справах і визнаючи кожного канонічного її Предстоятеля, який носить титул «Блаженніший Митрополит Київський і Всієї України», – не допускається якогось доповнення чи віднімання від його титулу без дозволу Константинопольської Церкви, – який є головою Святішого Синоду, котрий щороку скликається з Архієреїв, запрошуваних почергово за їхнім старшинством, з числа тих, що мають епархії в географічних межах України. Таким чином управлятимуться справи Церкви в цій країні, як проголошують божественні та святі Канони, вільно й у Святому Дусі, та безперешкодно, без будь-якого іншого зовнішнього впливу.

До того ж, цим підписаним Патріаршим і Синодальним Томом ми визнаємо та проголошуємо встановлену в межах території України Автокефальну Церкву нашою духовною донькою та закликаємо всі світові Православні Церкви визнавати її як сестру та згадувати під іменем «Святіша Церква України», як таку, що має своєю кафедрою історичне місто Київ, не може ставити єпископів чи засновувати парафії за межами держави; вже існуючі відтепер підкоряються, згідно з порядком, Вселенському Престолу, який має канонічні повноваження в Діаспорі, бо юрисдикція цієї Церкви обмежується територією Української Держави.

І ми надаємо їй привілеї та всі суверенні права, належні автокефальній церковній Владі, так що відтепер Митрополит Київ-

ський і Всієї України, здійснюючи богослужіння, поминає «Усіх Єпископів Православних», а сонм найсвятіших Архієреїв при ньому поминає його ім'я як Першого та Предстоятеля Найсвятішої Церкви в Україні. Те, що стосується внутрішнього церковного управління, розглядається, судиться та визначається виключно ним і Священним Синодом, слідуючи євангельському та іншому вченню, згідно зі священним Переданням і шанованими канонічними постановами нашої Святої Православної Церкви, і настановою 6-го канону I Нікейського Вселенського Собору, який визначає, що «якщо ж при спільному голосуванні всіх, яке буде справедливим і згідно церковного канону, двоє чи троє через власну схильність до суперечок будуть [це] заперечувати, то нехай має силу рішення більшості». до того ж зберігається право всіх архієреїв та іншого духовенства на апеляційне звернення до Вселенського Патріарха, який має канонічну відповідальність приймати безапеляційні судові рішення для єпископів та іншого духовенства помісних Церков, згідно з 9-м і 17-м священними канонами IV Халкідонського Вселенського Собору.

Просянємо до вище сказаного, що Автокефальна Церква в Україні визнає головою Святіший Апостольський і Патріарший Вселенський Престол, як і інші Патріархи та Предстоятелі, та має разом з іншими канонічними обов'язками та відповідальностями насамперед збереження нашої Православної Віри неухкодженою та канонічної єдності та спілкування з Вселенським Патріархатом й іншими помісними Православними Церквами непорушними. І до цього, Митрополит Київський і Всієї України, як і Архієреї Найсвятішої Церкви України, обираються віднині відповідно до належних положень божественних і священних Канонів і згідно з відповідними положеннями її Статуту, які мають в усьому обов'язково відповідати положенням цього Патріаршого і Синодального Томосу. Усі архієреї зобов'язані турбуватися, щоб боголюбно пасти народ Божий, провадячи в страху Божому мир і згоду в країні та в своїй Церкві.

Але щоб в усьому перебував не применшений зв'язок духовної єдності та спілкування святих Божих Церков, бо ми навчилися «зберігати єдність духа в союзі миру» (Еф. 4:3), то кожний

Блаженніший Митрополит Київський і Всієї України повинен поминати за давніми Переданнями святих Отців наших Вселенського Патріарха, Блаженніших Патріархів та інших Предстоятелів помісних Православних Церков, у ряду Диптихів, згідно з канонічним порядком, отримавши своє місце після Предстоятеля Церкви Чехії і Словакії в священних Диптихах і на церковних зібраннях. Таким чином, Православна Церква в Україні, через свого Першого чи канонічного місцєблюститєля Київського Престолу, зобов'язана брати участь стосовно важливих канонічних, догматичних та інших питань у міжправославних нарадах, які збираються час від часу, за священним звичаєм, від початків усталеним Отцями. Перший же, настановлений, зобов'язаний обов'язково посилати необхідні належні Мирні Грамоти до Вселенського Патріарха та до інших Предстоятелів, і сам має право від них отримувати, починаючи свої мирні поїздки від Першопрестольної Церкви Константинополя за звичаями, отримуючи від неї і Святе Миро, для вияву духовної єдності з нею. Для вирішення значних питань церковного, догматичного та канонічного характеру слід Блаженнішому митрополиту Київському і всієї України від імені Священного Синоду своєї Церкви звертатися до нашого Святішого Патріаршого і Вселенського Престолу, прагнучи від нього авторитетної думки та твердого взаєморозуміння, причому права Вселенського Престолу на Екзархат в Україні та священні ставропігії зберігаються неприменшеними.

Отже, на всіх цих умовах наша Свята Христова Велика Церква благословляє та проголошує Православну Церкву в Україні Автокефальною та щедро закликає на Ієрархію на Українській землі, непорочний клір і благочестивий народ її, з невичерпного скарбу Святого Духа, божественні дари, молячись, щоб Перший і Великий Архієрей Ісус Христос, заступництвом всенепорочної і всеблагословенної Владичиці нашої Богородиці і пріснودی Марії, святого славного і рівноапостольного князя Володимира і святої славної княгині Ольги, преподобних і богоносних Отців наших, подвижників і монахів Києво-Печерської Лаври та інших монастирів, укріпив назавжди її в тілі Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви таким чином захищену Автокефальну

Церкву України і подав їй благостояння, єдність, мир і зростання, на славу Його і Отця і Святого Духа.

Таким чином, таке вирішене та розсуджене і в радості сповіщене вам від шанованого Центру Православ'я було соборно затверджено, для постійного збереження видається цей Патріарший і Синодальний Томос, написаний і підписаний в Кодексі нашої Великої Христової Константинопольської Церкви, вручений в точній і ідентичній копії Блаженнішому Предстоятелю Святішої Церкви України, кір Епіфанію та його високопревосходительству, Президенту країни пану Петру Порошенку, для вічного доказу та постійного представлення.

Року дві тисячі дев'ятнадцятого, місяця січня, 6 числа, індікція 12.

- † Вселенський Патріарх Варфоломій, в Христі Бозі вирішує
- † митрополит Вріульський Пантелеймон,
- † митрополит Італійський і Мальтійський Геннадій
- † митрополит Германський Августин
- † митрополит Транупольський Герман
- † митрополит Нью-Джерський Євангел
- † митрополит Родоський Кирилл
- † митрополит Ретімнський і Авлопотамський Євгеній
- † митрополит Корейський Амвросій
- † митрополит Сингапурський Коннантин
- † митрополит Австрійський Арсеній
- † митрополит Сімський Хризостом
- † митрополит Чиказький Нафанаїл

Список скорочень

- АР Крим – Автономна Республіка Крим
БЦМ ЄХБ – Братство церков та місій євангельських християн-баптистів України
ВАЦ – Вірменська Апостольська Церква
ВОБХ – Всесвітнє об'єднання Брацлавських хасидів
ВРРО – Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань
ВРХЦ – Всеукраїнська Рада Християнських Церков
ВРЦ – Всесвітня рада церков
ВРЦіРО – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій
ВСЦ ЄХБ – Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів
Держкомрелігій – Державний комітет України у справах релігій
ДУМК – Духовне управління мусульман Криму
ЄС – Європейський Союз
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КЄЦ – Конференція європейських церков
МРК – Міжконфесійна рада Криму
НПХЦУ – Нарада представників Християнських Церков України
ОІРОУ – Об'єднання іудейських релігійних організацій України
ОРДЛО – окремі райони Донецької та Луганської областей
ПМУ – Партія мусульман України

ПЦУ – Православна церква України
РЄПЦУ – Рада євангельських протестантських церков України
РКЦ – Римсько-Католицька Церква
РП ДУЦМУ – Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України
РПЦ – Російська православна церква
РСДО – Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УВЦ ХВЕ – Українська вільна Церква християн євангельської віри
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УЛЦ – Українська Лютеранська Церква
УМР – Українська Міжцерковна Рада
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату
УУК ЦАСД – Українська Уніонна Конференція Церкви адвентистів сьомого дня
УХЄЦ – Українська Християнська Євангельська Церква
УЦХВЕ – Українська Церква християн віри євангельської
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Чорнобильська АЕС – Чорнобильська атомна електростанція
ЮНЕЙДС – Об'єднана Програма ООН з ВІЛ/СНІДу

Для нотаток

Для нотаток

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	5
1.1. Стан наукової розробки теми	5
1.2. Джерельна основа дослідження	22
Розділ 2. Інституціалізація релігійної мережі в Україні	36
2.1. Становлення релігійної мережі	36
2.2. Міжконфесійні відносини	60
2.3. Загальноукраїнські та регіональні міжконфесійні об'єднання	80
Розділ 3. Державно-конфесійні відносини	94
3.1. Початок формування законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій	94
3.2. Реституція церковно-релігійного майна	100
3.3. Політизація релігійного життя	105
3.4. Державно-конфесійна взаємодія та моделі державно- конфесійних відносин	109
Розділ 4. Вплив на законотворчий процес, реформаторські ініціативи та благодійницька діяльність церковно-релігійних організацій	132
4.1. Відносини між релігійними конфесіями та законотворчий процес	132

4.2. Церковно-релігійна підтримка державних реформ у 2014 – на початку 2019 рр	145
4.3. Благодійництво церковно-релігійних організацій	152
4.4. Суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій в умовах АТО/ООС	169

Розділ 5. Міжнародна активність церков і релігійних організацій України 184

5.1. Міжнародні релігійні ініціативи церковно-релігійного середовища	184
5.2. Духовна підтримка державної міжнародної діяльності ...	194

Висновки	201
Список використаних джерел та літератури	209
Додатки	268
Список скорочень	290

Наукове видання

**Мякінченко Ірина Олександрівна,
Стельникович Сергій Володимирович**

Міжконфесійні відносини
та державотворення в Україні
(1990-ті – 2010-ті роки)

Верстка, дизайн обкладинки *Раїса Тверда*

Підписано до друку 30.08.2024.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 17,21.
Тираж 300 прим. Замовлення № 0284.

Видавець
ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел.: 063 101 22 33

Свідоцтво серія ДК № 7412 від 27.07.2021 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел.: 063 101 22 33, e-mail: bookovych@gmail.com

Свідоцтво серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.